



**FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN
DİN, DİNDAR VE DİNLER ANLAYIŞI**

(Yüksek Lisans Tezi)

HAZIRLAYAN

Gökhan DÜZ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK

KARS - 2019



T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN

DİN, DİNDAR VE DİNLER ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

HAZIRLAYAN

Gökhan DÜZ

DANIŞMAN VE JÜRİ ÜYELERİ

Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi Ali FİDAN

Dr. Öğr. Üyesi Halil CELEP

KARS - 2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gökhan DÜZ tarafından hazırlanan “**Mehmet Şemseddin Günaltay’ın Din, Dindar ve Dinler Anlayışı**” başlıklı bu çalışma,/..../2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda **başarılı** bulunarak jürimiz tarafından **Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan :Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK

İmza: 

Üye : Dr. Öğretim Üyesi Ali FİDAN

İmza: 

Üye :Dr. Öğretim Üyesi Halil CELEP

İmza:  (red)

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Yaşar KOP
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**Mehmet Şemseddin Günaltay’ın Din, Dindar ve Dinler Anlayışı**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “**Mehmet Şemseddin Günaltay's Understanding of Religion, Religions and Religions**” as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

... / ... / 201..


Gökhan DÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU	1
1.Konusu	1
2.Amacı.....	1
3.Metodu	1

I. BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI, FİKRİYATI VE ESERLERİ

1.1.Günaltay'ın Hayatı	2
1.2.Döneminin Fikir Akımları Ve Günaltay'ın Fikriyatı	5
1.2.1.Osmanlıcılık	6
1.2.2.İslamcılık.....	6
1.2.3.Batıcılık (Garpcılık)	9
1.2.4.Türkçülük (Turancılık).....	10
1.3.Günaltay'ın Eserleri	14
1.3.1.Osmanlıca Basılmış Eserleri	14
1.3.1.1.Zulmetten Nura	14
1.3.1.2.Hurufattan Hakikate	16
1.3.1.3.Mâziden Âtiye	18
1.3.1.4.Târih-i Edyân	19
1.3.1.5.İslam Tarihi	20
1.3.1.6.İslam'da Tarih ve Müverrihler	21
1.3.1.7.Felsefe-i Ülâ İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri	21
1.3.1.8.Diğer Osmanlıca Eserleri	22
1.3.1.9.Osmanlıca Makaleleri	23
1.3.1.9.1.Sıratımustakim Dergisi'nde Yayınlanan Makaleleri.....	23

1.3.1.9.2. Sebilurreşad Dergisi'nde Yayınlanan Makaleleri	23
1.3.1.9.3. Diğer Dergilerde Yayınlanan Bazı Makaleleri	26
1.4.Yeni Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri	27

II. BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİN VE DİNDARLIK ANLAYIŞI

2.1.Din Fikrinin Kaynağı	30
2.2.Din'in Tanımı ve Mahiyeti	35
2.3.Din'in Lüzumu ve Gayesi	40
2.4. Din İlimlerinin Ortaya Çıkışı	46
2.5.Günaltay'ın İslâm Anlayışı	51
2.6. İslâm'ın İlk Dönemleri	53
2.7. Tefrika ve Hurafeler Dönemi	56
2.8. İslâm'ın Özüne Dönmenin Lüzumu	73

III. BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİNLER ANLAYIŞI

3.1.Günaltay'ın Din Terminolojisi	77
3.1.1.Teizm.....	78
3.1.2.Ateizm	79
3.1.3.Monoteizm	81
3.1.4.Politeizm	82
3.1.5.Henoteizm	82
3.2.Günaltay'ın Din Tasnifi	83
3.2.1. Günaltay'ın Hegel Tasnifi	84
3.2.1.1.Tabii Dinler	84
3.2.1.2.Ruhani Şahsiyetler Üzerine Kurulu Dinler	85
3.2.1.3.Mutlak Din	85
3.2.2.Günaltay'ın Hartman Tasnifi:	85
3.2.2.1.Tabii Dinler	85
3.2.2.2.Tabiatüstü Dinler.....	85
3.2.2.2.1.Soyut Tekçilik (Tecerrüdî Monizm)	85
3.2.2.3.İlahî Dinler	86

3.2.3.Günaltay'ın Tiele Tasnifi	86
3.2.3.1.Tabii Dinler	86
3.2.3.2.Ahlakî Dinler.....	86
3.2.4.Günaltay'ın Siebeck Tasnifi.....	86
3.2.5.Günaltay'a Göre İslam Âlimlerinin Tasnifi	87
3.3.Günaltay'a Göre Dinî Hayatın İptidâî Şekilleri	88
3.3.1.Animizm.....	88
3.3.2.Natürizm.....	90
3.3.3. Fetişizm.....	92
3.3.4.Totemizm	94
3.4.Günaltay'a Göre Afrika'da Vahşî Kavimlerin Dinleri.....	99
3.4.1. Güney Afrika Dinleri	99
3.4.2. Merkezî Afrika Dinleri.....	100
3.4.3. Kuzey Afrika Dinleri.....	101
3.5. Günaltay'a Göre Amerika'da İlkel Milletlerin Dinleri	102
3.6. Günaltay'a Göre Okyanus Halkı Dinleri.....	104
3.7. Günaltay'a Göre Çin Halkı Dinleri	106
3.7.1. Konfüçyanizm (Jou-Kiao).....	109
3.7.2. Taoizm (Tao-Kiao).....	112
3.7.3. Budizm (Fa-Kiao)	115
3.8. Günaltay'a Göre Japon Halkı Dinleri	116
SONUÇ.....	120
KAYNAKÇA	122
ÖZGEÇMİŞ.....	125

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI
MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAI'IN DİN, DİNDAR VE DİNLER ANLAYIŞI
YÜKSEK LİSANS
Gökhan DÜZ
Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK
2019 – VI +125

ÖZET

Din kavramını tarif etmek, düşünöldüğü kadar kolay ve açık bir durum olmayıp, mutlak tanımında insanı zorda bırakan müşkül bir konudur. Bu zorluk ve kapsamlılık, değişik millet ve toplulukların ve her din mensuplarının dini farklı algılaması hasebiyle daha da artmaktadır. Bu kavram ile belli bir din kastedilmiş olsaydı mutlak bir tanım yapmak kolay olacaktı. Mesela din âlimlerimiz din ile İslamiyet'i özdeşleştirerek mutlak tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bazı filozoflar ise hurafe, hastalık ya da afyon gibi kestirme ve baştan savma sübjektif yaklaşımlarla kulak ardı etmişlerdir. Fakat Günaltay, din kavramını kapsamlı ve umumî bir çerçevede ele almaktadır. Günaltay, Batı ve Doğu bilginlerinin bakışaçılarını da göz önünde bulundurarak birçok din tanımlamasına gitmekte ve dinin mahiyetini açıklamaktadır.

Günaltay'ın tarif ettiği din, Mecusilik, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi belli bir din değil; hâlâ hüküm süren ya da yok olmuş değişik millet ve toplumlara ait din fikridir. Yani din kelimesi bütün dillerde hem genel hem de özel bir fonksiyonu barındırmaktadır. Genel anlamda Mecusilerin, Sabiilerin, Putperestlerin, Animistlerin, Şamanistlerin v.b. inanç ve ayinlerini ifade ettiği gibi, özelde ise semavî dinleri de ifade etmektedir.

Günaltay'a göre din kavramı, anlamsal olarak her kişinin anlayışına, dinî tecrübesine hatta terbiye biçimine göre değişiklik arz edebilir. Din kavramı, bazıları için otorite, teşkilat, gelenek, kural ve terbiye gibi anlamları ifade ederken; bazıları için ise şahsî ilham, ibadet, ayin, duygusallık anlamları taşımaktadır. Hemen her toplumda din ile bu alanda uydurulmuş efsanelerin birbirlerine karıştırıldığı da gözlemlenmektedir. Günaltay, Eski Yunan dininden bahsederken kahramanlara, perilere, mabutlara dayandırılan şairane veya amiyane efsanelere rastlamanın mümkün olmayacağını

ifade etmektedir. Bu durum, efsanelerin her birinin temelinde din fikrinin hâkim olduğunu ve bundan dolayı birbirleriyle iç içe ve sarmal olduğunu göstermektedir. Fakat ilmî açıdan din ile efsane birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü efsane, tarihî olayların benzerleriyle karıştırılması neticesinde doğmuş uydurulmuş süslü hikâyelerden meydana gelir. Din ise ilk olarak içe doğuş ve kalben iman etmek demektir. Yani din bir duyguyu ve bu duygunun ifadesi olan hususî ayin ve ibadetleri ifade eder.

Günaltay, eserinde görüşlerine yer verdiği birçok filozofun düşüncesinden, kitaplarından yola çıkarak mevcut dinler arasında İslamiyet'ten başka fitrî bir din olmadığı çıkarımına ulaşmaktadır. Bu bağlamda İslamî hakikatleri içeren kıymetli eserlerin araştırılması neticesinde İslamiyet'in fitrîliğinin ispatlanabileceğini savunmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: Günaltay, Din, Dindarlık, Dinler

Kafkas University
Institute of Social Sciences
Philosophy and Religious Sciences
History of Religion
Mehmet Şemseddin Günaltay's Understanding of Religion, Religions and Religions
Master's Thesis
Gökhan DÜZ
Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK
2019 – VI + 125

ABSTRACT

Describing the concept of religion is not as easy and clear as it is thought to be, but it is a compulsive subject that obliges people in its absolute definition. This difficulty and comprehensiveness are further increased due to the different perception of religion by different nations and communities and members of each religion. It would be easy to make an absolute definition if a particular religion was meant by this concept. For instance, our religious scholars identified absolute religion with Islam. Some philosophers have overlooked subjective approaches such as superstition, illness or opium, such as short-cut and deflected. However, Günaltay deals with the concept of religion in a comprehensive and general framework. Günaltay, considering the perspectives of Western and Eastern scholars, goes to many definitions of religion and explains the nature of religion.

The religion described by Günaltay is not a particular religion such as Mecus, Judaism, Christianity and Islam; it is the idea of religion belonging to different nations and societies that still prevail or perish. In other words, religion has a general and a special function in all languages. In general, the Magi, Sabi, pagans, Animists, Shamanists, etc. it expresses beliefs and rituals, as well as heavenly religions in particular.

According to Günaltay, the concept of religion can vary semantically according to the understanding of each person, religious experience and even the manner of education. While the concept of religion expresses meanings such as authority, organization, tradition, rule and discipline for some; for some, it has the meaning of personal inspiration, worship, ritual and sensuality. In almost every society, it is observed that religion and myths made up in this field are mixed with each other. Günaltay states that when talking about the ancient Greek religion, it is not possible

to come across heroes, fairies, gods and poetic or amian legends. This shows that the idea of religion prevails on the basis of each of the legends and therefore is intertwined and spiraled with each other. But from a scientific point of view, religion and legend should not be confused. Because the myth is made up of fancy stories that were born as a result of confusing historical events with similar ones. Religion is the first inward birth and faith in the heart. In other words, religion expresses a feeling and special rituals and worship which are expressions of this feeling.

Günaltay, in the work of many philosophers, including the views of the ideas, based on the books of Islam in the existing religions, it is infer to the conclusion that there is no other religious religion. In this context, he argues that as a result of the research of precious works containing Islamic truths, the fitrism of Islam can be proved.

KEYWORDS: Günaltay, Religion, Religiosity, Religions

ÖNSÖZ

Din, ilk insanlığın yaratılışından var olacak son insana kadar beşerî hayatın her safhasında kendini hissettirmiş birey ve toplum için vazgeçilmez bir olgudur. Din, her ferdin anlayışına, dinî tecrübesine hatta terbiye biçimine göre değişiklik arz etse de genel anlamda tarihin en uzak ve en karanlık devirlerinde bile beşeriyetin maneviyatına hatta maddiyatına hükmedebilmiş, kendine inanan fertleri bir takım fiil ve davranışlardan men etmiş ya da bu davranışlara mecbur bırakmıştır.

İslamiyet bakış açısıyla din ise bir ilahî kanun olup akl-ı selim sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, say u gayrete yönlendirir. Onları kendi iradeleriyle dünya - ahiret selametine eriştirecek gayelere sevk eder. Bütün bu yönleriyle din toplum ile ayrılmaz bir bütün olup; dinsiz bir toplum düşünülmemeyeceği gibi toplumsuz bir din de söz konusu olamayacaktır.

Günaltay'ın din, dindar ve dinler anlayışı temelinde ele almayı uygun bulduğumuz bu çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. 1. Bölüm'de Günaltay'ın hayatı, eseri ve fikriyatına yer verdik. 2. Bölüm'de dinin tanımı, kaynağı, lüzumu ve gayesini, din ilimlerinin ortaya çıkış safhalarını Günaltay bakış açısıyla irdeledik. 3. bölümümüzde Günaltay'ın dindarlara ve dinî pratiklerine, dine sokulan hurafe ve tefrikalara bakışını işledik. Son bölümümüzde ise Günaltay'ın din terminolojisine, dinin iptidaî şekillerine ve ilkel kabile dinlerine yaklaşımını ele aldık.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde ve çalışma süresince benden maddî, manevî desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK'e, kaynak seçimimde bana uzaktan da olsa rehberlik eden Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa ALICI'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca beni akademik çalışmaya teşvik ederek gayrete getiren eğitim âşığı kıymetli abim Akan DÜZ'e ve kıymetli dostlarım Erzurum Üniversitesi Dr. Öğretim Görevlisi Özcan ÖZTÜRK'e ve Aksaray Üniversitesi Öğretim Görevlisi Ferhat ATEŞ'e çok teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
c.	: cilt
CHF.	: CUMHURİYET HALK FIRKASI
CHP.	: Cumhuriyet Halk Partisi
C.Ü.İ.F.D.	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: çeviri
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
haz.	: hazırlayan
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
Mad.	: maddesi
s.	: sayfa
sa.	: sayı
sad.	:Sadeleştiren
(s.a.v).	:Sallallahu Aleyhi Vesellem
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
v.b.	:ve benzeri
v.d.	:ve diğerleri
yy.	:Yüz Yıl

GİRİŞ

Din kavramının dinler tarihçileri tarafından ele alınışı, her zaman onların dine dönük bakış açılarına bağlı olarak değişmiştir. Bilhassa ilk dönem dinler tarihçileri dinin kaynağı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Sonraki dinler tarihçileri ise dinin toplumla olan ilişkisini daha birçok boyutta ve bilhassa fenomenolojik boyutta konuya yaklaşarak ele almışlardır.

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU

1.Konusu

İşte bu bağlamda bu araştırmanın konusu Mehmet Şemsettin Günaltay'ın Din, Dindarlık ve Dinler Anlayışı'dır. Çalışmamızda Günaltay'ın dinin kaynağı, tanımı, mahiyeti ve lüzumu konusundaki görüşlere yer verdik. Bunun yanında özelde İslam dinine genelde ise ilkel kabile dinlerine bakışını işledik. Tefrika ve hurafelerle İslam'ın özüne vurulan darbelere de bu doğrultuda değindik.

2.Amacı

Araştırmanın amacı ise Günaltay'ın Din, Dindarlık ve Dinler anlayışını ortaya koymaktır. Bu anlamda donanımlı eserler vermiş Günaltay'ın din ve kapsamıyla ilgili konulara bakış açısını genel hatlarıyla açığa çıkarmayı amaç edindik.

3.Metodu

Çalışmamızı ortaya koyarken belge tarama metodunu kullandık. Bu doğrultuda konuyla ilgili bir literatür taraması yaptık. Günaltay'ın fikir ve yaklaşımlarını daha isabetli ve objektif bir metotla ele alabilmek için hakkında yazılmış akademik çalışmaları ve Günaltay'ın meşhur eserlerini özüne bağlı kalarak referans aldık. Öznel yaklaşımlardan uzak durarak, bilimsellik ilkesi çerçevesinde Günaltay'ın fikriyatını ortaya koymaya çalıştık.

I. BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI, FİKRİYATI VE ESERLERİ

1.1.Günaltay'ın Hayatı

Mehmet Şemseddin, 1883 yılında Erzincan Eğin'de dünyaya geldi. Dar gelirli, ulema sınıfından bir aileye mensup, müderris Edhem Efendi'nin oğludur. Annesi ise Saliha Hanımefendi'dir. O Günaltay soy ismini ise Cumhuriyet döneminde almıştır.

Günaltay, küçük yaşta İstanbul'a gelmiş, önce "Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi"ni, ardından da "Vefa İdadisi"ni bitirmiştir. Eğitimine Yüksek Öğretmen Okulu'nda devam etmiş ve Fen şubesinden birincilikle bitirmiştir (1905). Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini öğrenmiştir. Dinî bilimlerde de okuyarak kendini yetiştirmiş ve yeterlilik almıştır.

İstanbul Darüşşafaka'da Hendese Muallimliği (geometri öğretmenliği)'ne başlayarak meslekî hayata atılmıştır. Ardından Kıbrıs İdadisi'nde müdür muavinliği ve sonra müdürlük görevlerinde bulunmuştur. Gerek öğretmenliği gerek idareciliği başarılı bir şekilde yapan Günaltay, Maarif Nezareti tarafından bir yıllığına İsviçre Lozan Üniversitesi'ne tabii ilimleri okumak üzere gönderilmiştir (1909). Doğa Bilimleri bölümü fizik alanında başarılı bir şekilde eğitimini tamamlamanın ardından yurda dönmüştür¹.

Bir yıllık Lozan Üniversitesi tabii ilimler tahsilinin ardından yurda döndükten sonra Midilli İdadisi'nde ve İstanbul Gelenbevî İdadisi'nde idarecilik görevlerinde bulundu. Midilli'de iken Sırat-ı Mustakîm – Sebülurşad adlı neşriyatların yazar kadrosuna katıldı. Felsefî ve sosyal birçok konuda makale yazdı. İlim ve fikir hayatının yanı sıra siyasi faaliyetlerde de bulundu. Daha gençliğinin erken çağlarında İttihat ve Terakki Partisi'nin Bilecik (Ertuğrul) mebusu olarak siyasette aktif rol

¹ TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c.14, İstanbul, 1996, s.286-288., Kamil Şahin, 'Günaltay, M. Şemseddin' mad., Ulus Gazetesi, 20, 22. Ekim 1961; 7 Aralık 1961.; Bayram Ali Çetinkaya, Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay, (Ankara, 2003), 38-43.; Ahmet Gökbel, 'M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları', Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.34-44., Fahri Çoker, Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, Ankara, TTK yayınları, 1983, XVI. Dizi, s.48

almaya başladı ve beş yıla yakın, Meclis-i Mebusan'ın dağılmasına kadar mebusluğunu sürdürdü (1915-1920). İttihat ve Terakki Partisi'nin olağanüstü kongresinde ânî fes kararından sonra tekrar varlık gösteren "Teceddüd Fırkası"nın da kurucularından biridir. Aynı zamanda Dârülfünun'da Medeniyet Tarihi (1915), Süleymaniye Medresesi'nde Dinler Tarihi (1917), Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde İslam Kavimleri Tarihi müderrisliği (profesör) (1919) ve Süleymaniye Medresesi'nde İslam Felsefesi müderrisliklerinde bulundu. Bu süreçlerde **Fennin En Son Keşfiyatından** (1912), **Zulmetten Nura** (1915) ve **Hurafattan Hakikate** (1916) adlı eserlerini de telif etmiştir.

Günaltay, Ankara Meclisi kurulduktan sonra İstanbul Belediye Meclis Üyeliğine ve Reis Vekilliğine seçildi (1920). Daha sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul şubesinde faaliyet gösterdi. Mustafa Kemal'in emriyle İstanbul Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatını kurmakla görevlendirildi. Bir müddet sonra Şer'iyye Vekâleti Tetkikat ve Te'lifat Heyeti azası oldu (1922). Bu tarihlerde **Tarih-i Eryan, İslam Tarihi, Mufassal Türk Tarihi** adlı eserlerini de telif etti.

Sivas Milletvekili olarak II. Büyük Millet Meclisi'ne giren Şemseddin, siyasi kimliğiyle daha da aktif bir rol almaya başladı (1923). Bu dönemde **Maziden Atiye, İslam'da Tarih ve Müverrihler Felsefe-i Ūla İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazâriyeleri, ve Müntehap Kıraat** adlı eserlerini de kaleme aldı. Günaltay, Yedi dönem üst üste Sivas Milletvekilliği ve ardından bir dönem de Erzincan Milletvekilliği olmak üzere milletvekillik vasfını 1954 yılına kadar sürdürmüştür².

Günaltay, siyasi kimliğiyle birlikte ilmî kimliğini de eksik bırakmayacaktır. O, aynı yıllarda Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Tarihi ve Fıkıh Tarihi müderrisliklerini yaptı. Bunun yanında Fakülte Sekreterliği görevlerinde de bulundu ve ertesi yıl da İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla İlahiyat Fakültesi Dekanlığı yaptı (1925). **İslam Dinî Tarihi** (1924) adlı eserini bu yıllarda kaleme aldı. 1931 yılında kurulan TTK (Türk Tarih Kurumu) kurucu üyeleri arasında yer aldı. 1941 yılından vefatına kadar (1961) bu kurumun başkanlığını yapacaktır. Bu arada Ankara

² Bayram Ali Çetinkaya, Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay, (Ankara, 2003), 38-43.; Ahmet Gökbel, 'M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları', Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.34-44., Fahri Çoker, Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, Ankara, TTK yayınları, 1983, XVI. Dizi, s.48

Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde olmak üzere Ordinaryüs Profesör vasfıyla dersler vermiştir³.

1923'ten 1950 yılına kadar Sivas, 1954 yılına kadar da Erzincan CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası) milletvekilliğinde bulunan Günaltay, dönemin hükümet başkanı Hasan Saka'nın istifası ardından, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla tek partili dönemin son hükümet başkanlığını yapmıştır (15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950). Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilen Günaltay, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan Milletvekilleri Genel Seçimlerinde iktidarı Demokrat Parti'ye kaptıracaktır. Günaltay 1954 yılına kadar milletvekilliği sıfatını devam ettirecek ve o yıl yapılacak seçimde milletvekili seçilemeyecektir.

İlmi faaliyetlerini devlet adamlığıyla birlikte sürdüren Günaltay, bu süreçlerde yeni Türk harfleriyle birçok eser kaleme almıştır. Bu eserleri ilerleyen konumuzda bir başlık altında sıralayacağız.

Günaltay, milletvekilliği döneminden sonra 1958-1959 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. 27 Mayıs İhtilali'nden sonra, Milli Birlik Komitesi ile beraber kurucu meclisi meydana getiren Temsilciler Meclisi üyeliğine atanmıştır. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul Senatörü olarak tekrar meclise dönmüş; ancak bu göreve başlamadan tedavi edilmekte olduğu Ortaköy Şifa Yurdu'nda prostat kanseri hastalığından vefat etmiştir (19 Ekim 1961).

Hastalığının iyice ağırlaştığı dönemlerde tedavi amacıyla Londra'ya götürülmesi teklif edilmiş; ancak sıhhatinin kötü gidişatı hasebiyle gönderilememiştir. Vefatının ardından 20 Ekim Cuma günü İstanbul Üniversitesi'nde icra edilen törenin ardından, naşı Haydar Paşa'ya getirilmiş; oradan Ankara'ya nakledilmiştir. 22 Ekim Pazar günü ise cenaze namazı Hacı Bayram Camii'nde öğle namazının ardından kılınmış; yaptığı vasiyeti gereği, Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'nda meftun bulunan kızı

³ Bayram Ali Çetinkaya, Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay, (Ankara, 2003), 38-43.; Ahmet Gökbek, 'M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları', Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.34-44., Fahri Çoker, Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, Ankara, TTK yayınları, 1983, XVI. Dizi, s.48

Melahat Günaltay'ın kabrinin yanına defnedilmiştir⁴. Günaltay, evli ve iki çocuk babasıydı.

1.2.Döneminin Fikir Akımları Ve Günaltay'ın Fikriyatı

Günaltay, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemleri olan geçiş devrelerinde yaşamış; Saltanat, Meşrutiyet, Tek Partili Cumhuriyet ve Çok Partili Demokrasi dönemlerinde ilmî ve siyasî kimliğiyle aktif rol almıştır. Bunların yanında Pozitivist Felsefe, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi dönemin hâkim cereyanlarına tam olarak adapte olmasa da bu akımlarda farklı şekillerde yer almıştır. İçinde yaşadığı olaylar ve yetiştiği dönemin yapısı onun fikrî şahsiyetinin gelişimi üzerinde büyük etkisi olacaktır.

O, Meşrutiyet döneminde İslamcı-İttihatçı cenahta idi. Mütarekeden sonra İttihat ve Terakki'yi yargılayan komisyonda yer aldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cumhuriyetçi, Kemalist, Demokrat görüşlüydü. 1960 İhtilali'nde oluşturulan meclise Kurucu Meclis üyesi oldu. İhtilal'dan sonra CHP'nin İstanbul Senatörü oldu. Onun tüm bu görevleri bir potada bir anda toplayabilmesi oldukça şaşırtıcı bir durumdur. Bu sürecin paralelinde süregelen zaman içerisinde fikir ve eserlerinde köklü değişiklikler söz konusudur⁵.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi fikir akımları temsilcilerinin ortak yanı; İmparatorluğu içinde bulunduğu vahim durumdan kurtarmak ve eski ihtişamlı günlerine yeniden kavuşturmadır. Bu gaye doğrultusunda çalışmalar yapılmıştır. Aynı gaye ile hareket eden bu fikir akımları, yönetim açısından değişime uğradıkça maksatlarından uzaklaşmalar ve aralarında çatışmalar dahi baş göstermiştir. Tüm bunlara rağmen bu dönemdeki fikirleri kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmak kolay olmamıştır. Ancak fikir adamlarının etrafında toplandıkları yayın organları yönüyle

⁴TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c.14, İstanbul, 1996, s.286-288., Meydan Larouse, 'Günaltay' mad., İstanbul, 1981, V, 433.; Ana Britannica, 'Günaltay' mad., İstanbul, X, 159-160., Kamil Şahin, 'Günaltay, M. Şemseddin' mad., Ulus Gazetesi, 20, 22. Ekim 1961; 7 Aralık 1961.; Bayram Ali Çetinkaya, Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay, (Ankara, 2003), 38-43.; Ahmet Gökbek, 'M. Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları', Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.34-44., Fahri Çoker, Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları, Ankara, TTK yayınları, 1983, XVI. Dizi, s.48;

⁵ Bayram Ali Çetinkaya, 'Tek Parti Döneminin 'İslamcı' Başbakanı: M. Şemseddin Günaltay', C.Ü.İ.F.D., Sivas, 1998, Sa.:2, s.437-444.

birbirlerinden ayırt edilebilmektedirler. Şimdi bu fikir akımlarını ve Günaltay'ın bu akımlardaki yerini ayrı ayrı ele alacağız:

1.2.1.Osmanlıcılık

1860'tan sonra revaç bulan, II. Abdülhamit tarafından desteklenen, II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerine kadar süregelen bir düşünce akımıdır. Bu düşüncenin önemli temsilcileri Mithat Paşa, Ziya Paşa, Şinasi, Namık Kemal ve Ali Suavi'dir. Osmanlıcılık akımı, devletin siyasi bütünlüğünü devam ettirebilmek için ortaya çıkarılmıştır. Bu akıma göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yaşayan herkes ırk, din, dil ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı'dır ve hukuken eşit kabul edilmelidir. Müslüman'ı camide, Hıristiyan'ı kilisede, Yahudi'si havrada olsa da hepsi gerçek Osmanlı evladıdır, Osmanlı uyruğu olmaları hasebiyle Osmanlı Devleti'ne siyasi bağlılıkları vazifeleri vardır. Hiçbir millet arasında bir ayrım gözetilmez. Bu duruş, devleti yok olmaktan kurtarabilmek için şarttır.

1912 yılında mağlubiyetle sonuçlanan Balkan Savaşları'nda, Hıristiyan unsurların Osmanlı'ya karşı tutumlar ortaya koymasıyla ve bazı Müslüman unsurların da isyanıyla (Arnavutluk, Araplar vd.) başlayan bazı milliyetçilik hareketleri, imparatorluk içinde Müslüman milletlerin tam bir anlaşma içinde olmadığını göstermiş oldu. Türk milletinin ve özellikle II. Abdulhamid'in, Osmanlıcılık fikrinin kurtuluş getiremeyeceği kanaatine varması ve bütün yetkileri kendinde cem ederek İslamcılık fikrini öne sürmesi, Osmanlıcılık akımından vaz geçilmesine sebep olmuştur. Bu duruma rağmen Osmanlıcılık fikri, Osmanlı Devleti'ni eski ihtişamına kavuşturmak gayesiyle ortaya çıkan fikir akımların ilki olması ve diğer fikrî akımlara da öncülük etmesi sebebiyle önem arz etmektedir⁶.

1.2.2.İslamcılık

Osmanlıcılık fikrinin çözümsel imkânsızlığının farkına varılmasıyla, II. Abdülhamit döneminde İslamcılık fikri savunulmuştur. II. Abdülhamit, bu akım ile Balkanlardaki etnisitenin devletten kopmasını önlemek istiyordu. Dinin ümmetçilik faktörünü

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi II*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966, s. 443.; Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya, 1999, s.200.; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967, s.41.; İlyas Çelebi, *İslam Düşüncesinde Arayışlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. XV.

kullanarak hangi ulustan olursa olsun, bütün Müslümanları halifenin etrafında toplamak gayesindeydi.

İslamcılar, Batı'nın medeniyet açısından Osmanlı'ya göre çok daha ileride olduğunu kabul ediyorlardı. İmparatorluğun çöküşü söz konusuydu; fakat bunun sebebi İslam değildi. İslamiyet, bilim ve yenilik dinidir çünkü. Batı'nın bilim ve teknolojik gelişimi örnek alınabilir; ancak Batı'nın ahlakî yapısı taklit edilmemelidir. Çünkü Batı, ahlakî yönden Osmanlı'nın çok daha gerisindedir. Batı'nın Osmanlı Devleti başta olmak üzere öteki İslam ülkelerine de uyguladığı yıkıcı politikaları engellemenin tek yolu İslami birlikteliktir. İttihad-ı İslam ile Osmanlı kurtulacağı gibi, bütün İslam âlemi de kurtulacaktır.

İslamcılık akımı 1870'ten II. Meşrutiyet (1908) sonrasına kadar birikimli olarak ulaşmış ve vücut bulmuş bir fikir hareketidir. Bu hareketin kurucuları olarak Mısır'da Cemalettin Afgani (1839-1897) ve ardısı Muhammed Abduh (1845-1905)'dur. Yine bu hareketin öncüleri olarak Hindistan bölgesinde Seyyid Emir Ali (1849-1828), Seyyid Ahmet Han (1817-1898), ülkemizde Sırat-ı Müstakim, Sebülürreşad, Beyânül-Hak, Cerideye-i Sûfiye, Ceride-i İlmiye, Hikmet, Volkan, İslam Mecmuası gibi dergilerde bir araya gelen kişiler sayılabilir⁷. Bazı araştırmacılar⁸ İslamcı aydınları şöyle sıralamaktadır: Bediüzzaman Said Nursî, Elmalılı Hamdi Yazır, İskilipli Mehmet Atıf, İsmail Hakkı İzmirli, Ahmet Hamdi Akseki, Filibeli Ahmet Hilmi, Said Halim, Musa Kazım, Babanzade Ahmet Naim, Şemseddin ve Mehmet Akif Ersoy.

Meşrutiyet dönemine damgasını vuran İslamcılık akımı, en büyük darbeyi Balkan savaşının ardından yediği söylenebilir. Çünkü bu tarihten sonra, bir taraftan Balkanlardaki Arnavut ve diğer bazı Müslüman milletlerin isyanı, öte yandan Arapların İngiliz ve Fransızlarla işbirliği neticesinde Osmanlı ordularının arkadan vurulması, İslam birliği hareketini boşa çıkarmıştır⁹.

İslamcılık akımının kurucusu sayılan Mısırlı Cemaletdin Afganî (1839-1897), İslam ittihadını her Müslüman ulusun ayrı ayrı uyanmasına ve ulusal bilinç kazanmasına

⁷Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi II*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966, s. 443.

⁸ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya, 1999, s.200.; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967, s.41.

⁹İlyas Çelebi, *İslam Düşüncesinde Arayışlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. XV.

bağlamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) da bu fikirdeydi. İslamcılık akımı en büyük darbeyi ise 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin hilafeti kaldırmasıyla yemiştir. Hindistan Müslümanları olayı tepkiyle karşılamıştı. 1960 yılları itibariyle tekrar İslamcılık akımı tartışma alanına girmiş, günümüzde farklı reaksiyonlarla devamını sürdürmüştür¹⁰.

İslamcılık akımın en önemli temsilcilerinden M. Şemsettin Günaltay'a göre, Osmanlı Devlet-i Âliye'nin çöküş sebebi Seyyit Mustafa, Cinci Hoca, gibi dar görüşlü kafalardır. Bunların yerine ilimle, çağdaş düşünce ile donatılmış bir İslamcılık akımının kurtarıcı olabileceğini savunur¹¹. Kalkınmanın bilgi ve metot işi olduğunu, hurafe ve yanlış inançlardan, cehaletten sıyrılmak gerektiğini, geri kalmanın yanlış din tasavvurundan kaynaklı olduğunu vurgulamaktadır.

Şemseddin, dönemin bu kaotik süreçten kurtulma reçetesini bir makalesinde şöyle belirtmektedir:

“Balkan Harbi'yle beraber başlayan süreç, İslam âleminin başına kopacak olan bir kıyametin habercisidir. Müslümanların cehalet uykusunda devam etmeleri, ayrılık vadilerinde koşmaları, beklenen bu kıyameti hızlandıracaktır. Bunun için Müslümanların intibah ve ittihat ederek hilafet makamı etrafında ahenkli bir kitle oluşturması gerekmektedir. Aksi takdirde ilimsiz, servetsiz, ticaretsiz, ittihatsız yaşayan Müslümanların başına büyük felaketlerin gelmesi kaçınılmazdır.”¹²

Günaltay'ın bu dönemde kaleme aldığı eserlerden 'İslamcı' olduğu anlaşılmaktadır. Tabi II. Meşrutiyet dönemi İslamcıları genellikle ilmiye sınıfı mensuplarıdır. Bu dönemde, “İslamcı Garpçılar”, “İslamcı Türkçüler”, “Modernist İslamcı” gibi gruplar

¹⁰Büyük Larousse, 'İslam Birliği' maddesi, İstanbul 1986, c.10, s. 5808.; Ali Çağlar Deniz, M. Şemseddin Günaltay'ın Dinî ve Toplumsal Görüşleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s.28.

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 395.

¹²M. Şemseddin, “Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri”, İslam Mecmuası, C. 1, Sa.1, 16 Rebiyulevvel 1332, s. 25-26.

ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan Günaltay'ın da içinde bulunduğu yenilikçi kesim, “Modernist İslamcılar” olarak adlandırılmıştır¹³.

1.2.3.Batıcılık (Garpcılık)

Devleti kurtarmak ve geliştirebilmek amacıyla Tanzimat sonrası ortaya çıkan bir fikir akımıdır. Garpcılık hareketinin temelini Tanzimat dönemi ve öncesinde ıslahat hareketleri oluşturur. Garpcı hareket, Osmanlı toplumunun geriye gidişini durdurmayı sadece Batılılaşmanın gereğine bağlamışlar; ancak Batı ile siyasi bir bütünlüğü hiçbir zaman ileri sürmemişlerdir. Ayrıca, Batıcılar arasında Batının örnek alınması konusunda tam bir fikir birliği de söz konusu değildir¹⁴

Batıcılık akımının ilk savunucuları bizzat padişahlardır. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa bu akımın öncülerinden biridir. Garpcılara göre Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunu Batılı olamamaktan geliyor. Tek kurtuluş yolu ise çağın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medeni bir toplum ve devlet sistemi oluşturmak, yani Garplılaşmaktır. Batı'nın felsefî, siyasî, sosyal ve ekonomik anlayışlarına uygun bir oluşuma gitmektir.

1860 yıllarından itibaren Batılılaşma hareketine Jön Türkler öncülük etmişlerdir. Aşırı Batıcılığın temsilcisi Abdullah Cevdet, Batı'nın her yönüyle benimsenmesi gerektiği; gülüyle - dikeniyile bir bütün olduğu düşüncesini savunur. Ona göre Batının tekniğini alırken kültürünü almamak mümkün değildir. Batı uygarlığının özü olan yanlar benimsenmedikçe bunlar bir süre yüzeyde kalır ama topluma etkili olamaz¹⁵. Abdullah Cevdet, Garpcılığını daha da keskinleştirip kan bağı münasebetinin gereğine yani Batı ile evliliklerin yapılması düşüncesine kadar getirecektir¹⁶. Tevfik Fikret de Garplılaşmanın en fevrî taraftarlarından biridir. Batıcılık akımı savunucuları arasında Süleyman Nazif, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar da yer alıyordu. Öncülüğünü Celâl Nuri'nin yaptığı ılımlı Garpcılığa göre, Batı'nın sadece teknolojisinin örnek alınması gerekir. Batı'nın kültürel yapısına ise karşı durulmalıdır.

¹³Durmuş Hocaoglu, Laisizmden Sekülerizme Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi, Selçuk Yayınları, Ankara 1995, s. 37- 43.; İbrahim Agah Çubukçu, “Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi”, A.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 50.

¹⁴Kemal Karpat, a.g.e. , s.25.

¹⁵Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, s. 409.

¹⁶Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s.80.

Garpcılara göre Osmanlı'nın geri kalmışlığının bir sebebi de İslam dinindeki katılaşımdan kaynaklanmaktadır. Öyle ki, Abdullah Cevdet bu bağlamda yazılar yazmış; İslam'ın mukaddesatına hürmetsizlikten kendisine dava açılmıştır. Abdullah Cevdet, bu davadan beraat etmiştir¹⁷.

Garpcıların o dönem için savundukları fikirler radikal kabul edilebilir. Bunların arasında padişahın tek eşliliği; fes yerine şapkanın benimsenmesi; kadınların özgürce giyinip dolaşabilmelerine izin verilmesi; Osmanlı alfabesinin kaldırılarak Latin harflerinin kabul edilmesi; medreselerin kapatılıp yerini batı kolejleri gibi modern okullara bırakması; onlara göre birer tembellik yuvası olan Tekke ve Zaviyelerin kapatılması gibi fikirleri benimsiyorlardı. Batıcılık düşüncesini savunanlar siyasi partilerden doğrudan destek görmeseler de fikirlerinin önemli bir kısmı Cumhuriyet'in ilanından sonra uygulama sahası bulmuştur.

Batıcılık akımına ve Batı özentisine karşı Şemsettin Günaltay, Batı'nın amacının sömürmek olduğunu, Avrupa'dan merhamet beklemenin boşuna bir çaba olduğunu savunur ve onlara karşı bilinçli ve uyanık olmamız gerektiğini tavsiye eder. Günaltay'a göre siyasal ve toplumsal konularda rehberlik amaçlı Batıya gitmeye gerek yoktur. Çünkü siyasal ve toplumsal tekâmülün her hali İslam'da mevcuttur. Batı da bizzat bu medeniyeti İslam'ın özünden almıştır. Batı, Doğu'dan sadece teknik bakımdan üstündür. Dolayısıyla, sadece maddi alanda kalkınmak için gerekli şeyler Batı'dan alınabilir¹⁸.

1.2.4. Türkçülük (Turancılık)

Geri kalmışlığın ve kurtuluşun çaresini arayan dönemin aydınları, Turancılık fikrini Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarına alternatif olarak türetmişlerdir. Türkçülük düşüncesi sadece Türkiye'de yaşayanları değil, dünyanın her yerindeki Türkleri kapsamaktadır. Türkçülük, "Bütün Türkçülük" fikrini canlandırmaya çalışan bir harekettir. Türk kavramının anlamı genişletilerek, sadece Osmanlı Türkleri için değil, dünyada çeşitli adlar altında yaşamış, devletler kurmuş tüm Türkler için kullanılmaya başlanmıştır.

¹⁷Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık Cereyanı, İstanbul, 1962, s.74-75.

¹⁸M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 18-360.

Turancılık ile ilgili çalışmaların geçmişi Tanzimat dönemine dayanır. Tanzimat döneminden önce ‘Türk’ kavramından sadece Osmanlı Türkleri anlaşılıyordu. Tanzimat devrinde ise ‘Türk’ kelimesinin anlamı dünyadaki bütün Türkleri kapsayacak şekilde genişletildi.

Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları ilk olarak siyasi alanda ortaya çıkmış; sonra edebiyata bir edebî akım olarak geçmiştir. Milliyetçilik - Türkçülük akımları ise önce edebiyat ve fikir sahasında varlık göstermiş; daha sonra siyaset alanına da sirayet etmiştir. Özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra teşkilatlanmaya başlanmış, yayım organları, dernek ve çeşitli kurumlarla desteklenmiştir.

İlk Türkçü teorisyenler arasında Türk kökenli yerli bir aydına rastlanılmaz. Bunlar, Türk etnik kökeninden olmayan Osmanlılar ve Rusya’dan Osmanlı Devletine göç eden aydınlardan oluşur. İlk Türkçü olarak kabul edilen aydın, Leh asilzadesi olan Mahmut Celalettin Paşa (Kont Konstanty Polkozic Borzecki) . Ahmet Vefik Paşa, bir Yahudi mühtedinin torunudur. Ömer Seyfettin Çerkes, Şemseddin Sami (Fraşeri) Arnavut, Ziya Gökalp ise Kürt’tür. Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu isimli aydınlar ise Rusya’da yetişmişlerdir. Türkçülüğün bu geleneği çok fazla değişmeden günümüze kadar ulaşmıştır.

Günaltay’ın fikri hayatında üç merhale görülmektedir. 1920’li yıllara kadar yazdıklarıyla İslam merkezli olarak meselelere bakmakta; hurafelerden arındırılmış İslam’ın gerçek ruhunun öğretilmesiyle ve İslam Şemsiyesi (Hilafet) altında birliğin ve kurtuluşun mümkün olacağını savunmaktadır. Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ondan sonra, azınlıkların ve çeşitli Müslüman unsurların (Araplar, Arnavutlar vs.) tavrını gördükten sonra Milliyetçiliği savunmakta, kurtuluşun milli asabiyet ile olacağını ileri sürmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkçülük yönü ağır basmakta, yazdığı eserlerde bunu işlemekte, dünyanın en eski uygarlığının ve dilinin Türklere ait olduğunu ortaya koymaya çalışan makaleler yazmaktadır¹⁹.

Günaltay, Ziya Gökalp ile tanıştıktan sonra Türk tarihi araştırmalarına yönelmeye başlamıştır. 1911 yılında faaliyet gösteren Türk Ocakları’nda tarih üzerine dersler ve

¹⁹Abdurrahman KÜÇÜK: ‘Şemsettin Günaltay’ın Din Anlayışı ve İslam’a Bakışı’, Türk Yurdu, s. 116-117, c. 17, (Ankara, 1997), s.121-124.

konferanslar vermiş; 1913 yılında İslam Mecmuası'nın çıkmasıyla beraber İslamcı-Türkçü olarak anılmaya başlamıştır.

Günaltay'ın milliyetçi fikirleri 1907'de Kıbrıs'a gittikten sonra alevlenmiştir. Kıbrıs'ta Jön Türklerin İstibdada karşı açmış oldukları mücadeleye katılmış, Suriye'ye gittiğinde şahit olduğu halktaki kayıtsızlık, onun Türkçülük duygularını daha da kamçulamıştır. O, bu duygularını şöyle dile getirmektedir: “Suriye'ye gittiğimde oranın halkının kayıtsız hali, bende Türkçülüğe karşı aşırı bir merak ve heyecan uyandırdı. İstanbul Darülfünununda ıslahat yapıldığı ve Avrupa'dan Profesörler getirildiği zaman Ziya Gökalp'la beraber Edebiyat Fakültesinde millî bir fikir hareketi uyandırmayı kararlaştırmıştık. Bu maksatla Ziya Bey Türk İçtimaiyatı, ben Türk Tarihi, Halim Sebit Müslümanlığın Türk hayatına uygun şeklini araştırarak ve yeni nesli bu gayeye doğru sevk etmeye çalışacaktık. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kıbrıs'tan Anavatana döndüm. Lozan Üniversitesi'nde milliyet şuurunu bende büsbütün ateşleyen bir olay oldu. Meşrutiyet idaresini kuranların, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine getirdikleri Miralay Galip Bey, tetkikat için Avrupa'ya gelmişti. İsviçre'ye uğradı. Burada tahsilde bulunan ve o zaman Osmanlı İmparatorluğu tebaasından olan Bulgar, Sırp, Ulah, Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Arap ve Boşnak talebelerin bir araya toplanmasına vesile oldu. Maksat imparatorluğunun bu genç unsurlarına birbirini sevdirmektir. Hep birlikte fotoğraflar çektirdik. Fakat bu birleştirme gayretlerinin beyhude olduğunu, bu vatandaşlarla yakından temas neticesinde anladım. Bunlardan her birinin koyu bir milliyet idealine bağlı olduklarını ve hepsinde bu duygunun Türk düşmanlığı ile beslendiğini yakından gördüm. Bu müşahede bende, Türke ancak yardımın Türk'ten geleceği kanaatini sarsılmaz bir iman haline getirdi. Bu müşahedelerden sonra bütün hayatımı Türk gençliğinde millî şuurunu canlandırmak ve ateşlendirmek uğruna hasretmek kararı benim için ideal oldu. Kendi kendime ant içtim. Vatana döndükten sonra neşriyata başladım. Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Yusuf Akçura beylerle yakından temas neticesinde hiç olmazsa Müslüman unsurları kuşkulandırmamak ve bunları ötekilere karşı imparatorluk camiasında bağlı tutmak için daha faydalı olacağı mütalaasıyla neşriyatımızı Müslüman unsurlarla arada bir uçurum açılmasına meydan vermeden, Türklerde millî duyguyu canlandırmak gayesine göre yapmayı kararlaştırdık. Sıratımüstakîm ve Sebilürreşad'daki neşriyatımız bu hedefi güdüyordu. Fakat evvela

Balkan savaşı, sonra 1914 Cihan Harbi, bu mesainin beyhude olduğu kanaatini tahakkuk ettirdi. Biz ne kadar yaklaşmak istersek isteyelim başka unsurlar ancak millî gayelerini güdüyorlardı. Demek ki bizim de kendi milletimizi düşünmemiz lazımdı. Cihan harbi içindeki hükümet, İstanbul Darülfünununda ıslahat yapmak ve Almanya'dan Profesörler getirtmek kararını vermişti. Bu, Darülfünuna millî bir ruh sokmak için iyi bir fırsattı. Ziya Gökalp Türk İçtimaiyatı, Ağaoğlu Ahmet İslam Tarihi, ben Türk Tarihi, Halim Sebit Müslüman dini tarihini hep bu millî gaye ile tedris etmeye karar verdik. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu Darülfünun'una ilk defa olarak millî adı ve millî gayesi ile girmiş oldu. Ben de ilk Profesör oluyordum.”²⁰

Günaltay'ın Türkçülük anlayışı başka bir eserinde de daha geniş ve kucaklayıcı bir şekilde ifade edilmektedir. Ona göre Türkçülük, Anadolu'yu umumun düşünmek, Anadolu halkını yükseltmektir. Anadolu, yokluk ile pençeleşirken, başka türlü ve başka gayelere matuf bir Türkçülük, bugün için muzır, yarın için ise faydasızdır²¹.

Sonuç olarak Günaltay, dönemi düşünce akımlarından hiç birine tam olarak saplanıp kalmamıştır. O, kimine göre İslamcılık hareketinin öncülerinden²², kimine göre İslamcı akımın militanlarından bir genç²³; kimine göre modernist İslamcı²⁴; kimine göre ise ileri Türkçü²⁵’dür. O, bütün bu akımlarla da siyasi ve fikri açıdan ilişkili olmuş, renkli bir kişiliğe sahiptir. Fakat genel fikriyatı ise, Batılılaşma ve Türkleşmenin İslamlaşmayla olabileceği yönündedir. Dönemin gel-gitleri ve kaotik süreçleri içinde kendi fikriyatlarında tezatlıklar ve gelgitler göze çarpsa da o hep, halkı için bir çözüm uğraşı içinde olmuştur.

²⁰Günaltay'ın kendi el yazısı ile yazılmış olan ve kızı Behime Şıbay'da bulunan bir mektup. (Vesiye. A. Argun, *M. Şemseddin Günaltay'ın Hayatı Eserleri Düşünceleri*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, Ankara, 1972, sh, 24-26); İlhami Ayrancı, *Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 99-101.

²¹Hurafattan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz. Ahmet Gökbel, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 224-225.

²²İsmail Kara, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Tarih*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 35.

²³Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 2*, İstanbul, 1984, s. 101.

²⁴İbrahim Ağâh Çubukçu, “Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 208.

²⁵Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi II*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966, s. 443, 649.

1.3.Günaltay'ın Eserleri

Günaltay, ilmî hayatına otuz civarında basılmış kitap ve Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Darülfünun İlahiyat gibi muhtelif dergilerde yayınlanmış pek çok makalesi olmak üzere birçok eser sığdırmıştır. Bu eserlerin yarıya yakını Osmanlı alfabesiyle yazılmış ve baskıya verilmiştir. Diğer eserleri de Latin harfleriyle kaleme alınmıştır. Yazdığı eserler yaşadığı dönemin dinamikliğini ve ideolojisini içinde barındırır mahiyettedir. Şimdi bu eserleri özetle ele alalım.

1.3.1.Osmanlıca Basılmış Eserleri

Günaltay, Osmanlıca eserlerini Osmanlı Devleti'nin 'hasta adam' olarak nitelendirildiği dönemde, savaş, felaket ve hurafe inançların hükmettiği kaotik bir süreçte kaleme almıştır. Bu eserlerinde halkı aydınlatmak, bu sancılı süreçte tekrar doğrulanabilmek ve sıkıntılara reçete sunabilmek gayreti ve mücadelesini ideolojik bir dille yansıtmaktadır. Bu eserlerinden özellikle çalışmamızla alakalı olanlarını genel hatlarıyla açıklayacağız; diğer eserlerinin de isimlerini vermekle yetineceğiz.

1.3.1.1.Zulmetten Nura

Bu eser, 1913 yıllarından itibaren Sebilürreşad dergisinde muhtelif zamanlarda yayımlandığı toplam 49 makaleden müteşekkildir. 405 sayfalık bu eserin birinci baskısı 1915 yılında yapılmıştır. İnsanlarımızın ilgisini çeken bu eser birkaç ay içinde tükenmiş ve ikinci baskısı da aynı yıl yapılmıştır. Eserin üçüncü baskısı ise bazı konu ve dipnotlarda değişiklikler, ilave ve çıkarmalar yapılarak ve 298 sayfa olarak 1925 yılında gerçekleşmiştir²⁶.

Müellifin eseri telif ettiği bu dönemde Balkan Savaşları cereyan etmiş, Müslüman âlemi derin yaralar almıştır. Dışarıdaki yıkıcı etkilerin yanında Müslümanlar, içerden de ayrılıklara, millî çözümlere ve dinî hurafe ve cehaletlere maruz kalınca çözümleri zor sorun yumağının içinde kendini bulmuştur. Müellif, Müslümanların içinde bulunduğu bu fikrî, dinî ve siyasî zafiyetlerden necat bulmak için gayret göstererek uyanmaları gerektiği üzerinde durmuştur. Günün sorunlarını sebep – sonuç ilişkisi içerisinde irdelemiş, sorunların kaynağına ulaşmaya çalışmıştır.

²⁶ M. Şemseddin Günaltay, Zulmetten Nura, (yayına hazırlayan: Musa Alak), s. 18-360.

Yaşanan kaotik sürecin reçetesini ise yanlış anlayışların tespit edilip yerini hakikat nurlarına bırakması ve en önemlisi milletimizin kendi sa'yi ve fedakârlıkları neticesindeki dinamizmi olduğu bu eserinde yalın bir dille ifade edilmektedir.

Günaltay, Zulmetten Nura adlı eserinde dinî eğitimin yanında fen ilimlerinin de gerekliliğini, İslam'ın hurafelerden, batıl inançlardan arındırılarak özünü koruyabileceğini ve İslam dininin ilerlemeye engel bir din olmadığını (dönemin Batıcıları dinin gelişime engel olduğunu savunurlardı.) savunmuştur. Yalnız, hurafelerin ilerlemeye engel teşkil ettiği yönündeki açıklamalarıyla Günaltay, İslam'ın yüce hakikatlerini keşfetmenin ve fen ilmine vakıf olmanın gereğini vurgulamıştır²⁷.

Ferit Kam, bu esere yazdığı takrizinde Günaltay ve bu eserine yönelik şu övgüleri dile getirmiştir:

“İşte vatanın en güzide evladından Şemseddin Bey, cehalet ve dalâlet zulmeti içinde kalan bir takım avarelerin gözlerini nurlandırmak gibi halis bir arzu ile bu defa dinî, içtimaî mühim bir eser yazdı. Bu eser Doğu'da doğmuş, Batı'yı görmüş bir irfan güneşinin, müspet ilimler tahsiliyle dinini takviye etmiş bir iman sahibinin ikan (yakinen bilme, sağlam biliş) mahsulü, izan meyvesidir. Şemseddin Bey, bu kıymetli eserinde dine edilen iftiraları katî deliller ile sahiplerinin yüzüne çarpıyor; İslamiyet'in ne olduğunu basiret körlüğüne müptela olanlara gösteriyor. Hastalığımızı teşhis, devasını tertip ediyor. Fâzıl müellifin dinî, içtimaî birçok hakikatleri ihtiva eden bu eser-i güzîni büyük bir noksanımızı ikmal ediyor. Eser hakkında fazla söz söylemek bütûn manasıyla abestir. Çünkü yüce kadri her türlü sitayişin üstündedir”²⁸.

M. Akif Ersoy da Günaltay'ın bu eserine takrizde bulunmuş; bu eserin müellifi ve eserin muhtevasına şöyle değinmiştir:

²⁷M. Şemseddin Günaltay, Zulmetten Nura, (yayına hazırlayan: Musa Alak), s. 18-360.

²⁸a.g.e. s.11. (Ferid Kam'a ait bu takriz, eserin II. ve III. baskısından çıkarılmıştır.)

“.. Aşk olsun o kahraman yüreklere ki; bu kadar musibet, bu kadar hüsrana, bu kadar mahrumiyet, bu kadar felaket karşısında yine sarsılmaz, yine yılmaz da her taraftan kuşatıldığı uyuyan muhiti uyandırmak; milletini ‘zulmetten nura’ çıkarmak için zaman zaman samimi feryatlar koparır. İşte benim Şemseddin'im o kahraman yüreklerden biri; işte benim Şemseddin'imın şu telifi o feryatların en müessiridir.’ ‘Şemseddin'in şu telifi hakkında hususîyle benim tarafımdan söylenecek sözler ancak birer söz olur. İşte o kadar!’”²⁹

M. Akif Ersoy'un iltifatını kazanan bu eser, halk tarafından büyük talep görmüştür. Eser, hem dönemin şartlarını yansıtmaya, hem de yaşanan olumsuzluklardan kurtuluş yollarını göstermesi ve umut aşılması bakımından önemlidir.

Günaltay'ın Zulmetten Nura adlı eseri, 1996 yılında Musa Alak tarafından ikinci baskı esas alınmış sadeleştirilmiştir ve İstanbul'da Furkan yayınları tarafından yayınlanmıştır. Daha sonra 1998 yılında Ahmet Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı, Zulmetten Nura adlı eseri sadeleştirerek ‘Bunalım Çağında İslam'ın Aydınlığına’ ismiyle İstanbul'da Marifet yayınlarınınca bastırmışlardır.

1.3.1.2.Hurufattan Hakikate

Dinin özünde olmayıp, harici olarak dinî değerlerle harmanlanan insan ürünü batıl, ilim dışı aldatıcı inanç ve rivayetlere ‘hurafe’ denmektedir. Hurafeler, nesilden nesile aktarılan farklı dinî kırıntıların ve kültürel kalıntıların süreç içerisinde harmanlanarak, yine dinî bir formata büründürülmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Günaltay'ın bu eseri de bu inançsal formata karşı bir duruş ve bir kurtuluş yolu niyetiyle telif edilmiştir. Müellif bu eserini 1916 yılında 368 sayfa olarak yayınlamıştır. Bu eser Günaltay'ın Sebilürreşad dergisinde yayınlanan muhtelif makalelerinin bir derlemesidir.

Günaltay, bu eseriyle, beyinleri uyutan, düşünme gücünü ortadan kaldıran ve İslam itikadını temelden sarsan hurafelerle mücadele etmiştir. O, cihadı hükmeden ve medeniyet timsali İslam kimliğini hiçbir zaman sefil ve zillet tokatları altında inleyen

²⁹M. Şemseddin Günaltay, Zulmetten Nura, (yayına hazırlayan: Musa Alak), s.11. (Mehmet Akif'e ait bu takriz, eserin III. baskısından çıkarılmıştır.)

Müslümanlarla özdeşleştirmemiş, sefalet çamurlarında sürünen Müslümanların gerçek İslam'dan uzaklaştıkları ve düştükleri esaret ve zilletlere bile ses çıkaramadıkları acı tabloyu gözler önüne sermiştir. Üç kıtayı kuşatmış İslam memleketleri bir mezaristan, Müslümanlar ise canlı ve miskin bir cenaze derekesine düşmüştür.

Günaltay'a göre bütün İslam memleketinin içine düştüğü bu geri kalmışlığın, zillet ve sefalet hastalığının çıkış sebebi ortaktır. Müslümanlar arasında ortak bağ dindir. İslam dininin rehberleri ve bıraktığı izler, hayrette bırakan bir medeniyet tesis etmiştir. Üç kıtayı kuşatan bu medeniyet, günümüzde tedricen perişanlığa sürüklenmiştir. Gerçek İslam dini ile günümüz Müslümanların dini arasında madden bir benzerlik var ise de gerçek anlamda aralarında uçurum farklar söz konusudur. Günaltay bu durumu Müslümanların, İslam'la bağlantısı olmayan bir takım inançların esiri olmalarına bağlamaktadır. İslam dini ilim ve irfanı emrederken, şimdiki Müslümanların inançları kendilerini hüsrana ve zulmet uçurumlarından kurtaramamaktadır.

Hurâfâttan Hakîkate eseri, yukarıda belirtilen uçurum farkları açığa çıkarmak, bu duruma müsebbip olan hurafelerin menşelerini araştırmak ve hurafeleri yıkarak hakikate koşma çarelerini aramak için kaleme alınmıştır. Çünkü Günaltay'a göre daha önceki Müslümanları refah ve saadete kavuşturup kudret ve azamete yükselten bu din, yeniden ihya edilmedikçe Müslümanlar hurafelerin ölümcül tuzağına düşecek ve helakete sürüklenecektir. Bu eser, hurafelere karşı reçete sunma konusunda Kur'an ve Sahih Hadis delillerine dayandığından, hurâfeperesterlerin gerçekleri görmeme hususundaki karşı tutumlarını değiştirecektir. Asr-ı Saadet'te hüküm süren hak dine dönüldüğü takdirde, günümüz Müslümanlarına bir hayat bahşolunmuş olacaktır. Bu ise ancak hurafelerden hakikate dönmekle mümkün olacaktır³⁰.

Müellifin Zulmetten Nura adlı eserine gösterilen büyük ilgi ve ilmî kariyerli şahsiyetlerin tebrik ve takrizleri, Hurufattan Hakikate eserinin telifine medar-ı teşvik olmuştur. Bu eserin ilk baskısı 1916 yılında gerçekleşmiştir. Daha sonra 1997 yılında

³⁰M. Şemseddin Günaltay, Hurâfâttan Hakikate (hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz.: Ahmet Gökbek, s.368

Ahmet Gökbel tarafından ‘Hurafeler ve İslam Gerçeği’ adıyla sadeleştirilmiş, İstanbul’da Marifet Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

1.3.1.3.Mâziden Âtiye

Günaltay bu eserinde Türk milletinin menşesini, İslam öncesi tarihini, İslam’la ortak inançsal değerlerini, İslam ile tanışma sürecini, devamında İslam’a katkılarını, İslam uğruna savaşlarını tarihî bir metotla incelemektedir. Bunların yanında Türklerde Hükümetçilik ve Askerlik Seciyelerini, Maziden Atiye geçiş serüvenlerini, kurulan Yeni Türkiye’ye önerilerini, kurtuluş yollarını, yeni bir eğitim sistemini, nüfusun çokluğu meselesini irdelemekte ve formüller sunmaktadır. Bu eserde çözüm reçetesi olarak **İslamlaşma, Muasırlaşma ve Türkleşme** üçlemesini görmek mümkündür. Tabii bu üçlemeden biri diğerine feda edilemeyecek derecede vazgeçilmez önem taşıdığını, aksi takdirde toplumsal gelişme ve çağdaş ilerlemenin sekteye uğrayacağını savunur.

Müellif, bu eserini kaleme aldığı anda Batı’lı aydınlar Türkleri karalama propagandaları gütmekte, kinlerini kuskunlara. Buna karşın Günaltay, Türk’ün millî şuur ve karakterini yücelten, Türk’ün İslam medeniyetinde etken gücünü açığa çıkaran bu eseri telif etmiştir. Harici olarak da bu konuda muhtelif tebliğ ve konuşmalarda bulunmuştur.

Günaltay, bu eserini 1923 yılında kaleme almıştır. Eser aynı yıl İstanbul Kanaat Matbaası tarafından 316 sayfa olarak yayınlanmıştır. Eser, 2000 yılında A. Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı tarafından ‘Maziden Atiye-Geçmişten Geleceğe’ olarak sadeleştirilmiş ve İstanbul Marifet yayınları ile bastırılmıştır. 2003 yılında da Ahmet Gökbel ve Dursun Ali Aykıt tarafından sadeleştirilerek “Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atiye” adıyla Ankara Akçağ yayınları ile yayınlanmıştır³¹.

Ankara İlahiyat Fakültesi Türk İslam Sanatları Tarihi’nde 1951-1960 yılları arasında Dini Metinler ve Paleografi dersleri vermiş olan Rıfkı Melül Meriç, Günaltay’ın Zulmetten Nura, Hurafattan Hakikate ve Maziden Atiye adlı eserlerinin hakikatte

³¹M. Şemseddin Günaltay, Maziden Atiye Geçmişten Geleceğe, sad.: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, Marifet Yayınları, İstanbul 2000, s.248.; Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt, Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atiye, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s.272.

Günaltay'a değil de Midilli Lisesi Müdürü Orhan Bey'e ait olduğunu iddia etmiştir³². Bu iddiaya karşı Uluğ İğdemir ise bu eserlerin onun devrimci kişiliğini yansıtan güzel bir örnek olduğu yani eserin Günaltay'a ait olduğu düşüncesini savunur³³.

1.3.1.4.Târih-i Edyân

Din, insanın ilk yaratılışından tarihin her safhasında, bütün birey ve toplumların daima kendisiyle karşılaştığı, düşünce ve davranışlara tesir eden ve onu yüce bir kudrete sevk eden insanüstü bir güçtür. Dinler Tarihi ise, bu tanım doğrultusunda Hz. Âdem'den günümüze kadar insanı içten ve dıştan kuşatan bütün inanç sistemlerini karakteristikleriyle inceleyen bir bilim dalıdır.

Günaltay'ın mezkûr kitabı, bu meyanda kaleme alınmış ülkemizde Dinler Tarihi alanında yapılmış ilk çalışmalardan biridir. Bir Mukaddime, iki Bölüm'den oluşmaktadır. Eserin sonunda 'Birinci Cildin Sonu' ibaresi yer almaktadır. Bundan anlaşılıyor ki eserin devamı düşünülmüştür. Zaten yeryüzünde önem arz eden Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Hinduizm gibi dinlere eserinde yer vermemesi, eserin tamamlanmadığını, devamı olduğunu düşündürmektedir; fakat eserin devamına rastlanmamaktadır.

Müellif, bu eserin mukaddimesinde Dinler Tarihi disiplininin, üzerinde en çok durulması gereken bir bilim dalı olduğunu vurgulamaktadır. Mukaddimenin devamında din ilimlerinin ortaya çıkışı ve tarihçesini, din ilimlerinin İslam âlemindeki durumunu, din fikrinin kaynağını, dinin özel bir disiplin olup olmadığını, dinin mahiyetini incelikleriyle işlemiştir. Devamında dinin tasnifini (Hegel, V.Hartman, Tiele, Siebeck tasnifleri), insanlık için dinin lüzumunu ve Dinler Tarihi'nde kullanılan "teizm", "ateizm", "monoteizm", "politeizm", "henoteizm" gibi kavramları eserine temel oluşturacak şekilde konu edinmiştir.

Günaltay, eserin Birinci Bölüm'ünde Animizm, Natürizm, Fetişizm, Totemizm gibi ilkel kabile dinlerini ve bunların tenkitlerini, Afrika'da vahşi kavimlerin dinlerini, Amerika'daki ilkel milletlerin dinlerini, Okyanus halkı dinlerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Eserinin İkinci Bölüm'ünde ise Çin ve Japon dinlerine ağırlık

³²*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 'Günaltay' mad.,c, III, Dergah Yayınları, 1979, s.404.; Kamil Şahin, a.g.m., s.287.*

³³Uluğ İğdemir, "Fikir ve Ülkü Adamı Günaltay", Ulus Gazetesi, 22 Ekim 1961,s. 2.

vermiştir. Sırasıyla “Çin’de Din”i, Kutsal Kitapları, Küçük Kingleri, Çin’deki Dinleri, Çinlilerin Eski Dini’ni, Konfüçyüs’ün hayatı ve sistemini, Taoizm’i, Çin’de Budizm’i, Çin Filizofları’nı; Japonların Dinini ve kutsal kitaplarını işlemektedir. Biz de “Günaltay’ın Dinler Anlayışı” adlı başlığımızda bu konuları detaylı işleyeceğiz.

Günaltay, kendi söylemiyle bu eserini Dinler Tarihi dalını yeniden canlandırmak ve bu alanda yazılacak eserlerin çoğalmasına vesile olmak gayesiyle kaleme almıştır.

Tarih-i Edyan eseri, 1922 yılında İstanbul’da Kanaat Matbaası ve Kütüphanesi tarafından 320 sayfa olarak yayınlanmıştır. Eser, 1998 yılında Sevdije Yıldız tarafından yüksek lisans tezi olarak Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler) adıyla Türkçeye aktarılmış ve Kesit Yayınları tarafından Mayıs 2006’da yayınlanmıştır³⁴.

1.3.1.5.İslam Tarihi

Günaltay’ın kaleme aldığı bu eser, İslam öncesi Arap tarihi alanında ülkemizde yayınlanan ilk çalışmalardan biridir. Bu eser telif edilirken hem Doğu’nun vesikal ve münferit çalışmalarından istifade edilmiş, hem de Batı’nın metodolojik yöntem ve teknikleri rehber alınmıştır. Yani müellif hem el Mesûdî, İbn Haldun, Hemedâni gibi doğulu müelliflerin eserlerinden, hem de Galâzer, Haliyfi, Sharpe gibi oryantalistlerin eserlerinden de istifade etmiştir. Arkeolojik çalışmalar da bu eserin telifine kaynaklık etmiştir.

İslam dininin Arabistan’da doğmuş olması ve Arapların bu dini ilk tebliğ eden olmaları; siyasî, idarî, askerî, adlî, bilimsel, maddî ve manevî bütün faaliyetleriyle bu cereyanda yer almaları, bu eserde Arapların mazi karanlıklarından başlayarak tarihî incelenmesini de zarurî kılmıştır.

Müellifin mezkûr eseri, İslam Tarihi’ne giriş mahiyetinde olup birinci cilt olarak kayda geçmiştir. Bu durum, eserin hacimli bir çalışmanın ilk parçası olarak tasarlandığını düşündürmektedir. Tasavvur edilen bu hacimli çalışmanın birinci cildi dışında devamına rastlanmamaktadır.

³⁴M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.363.

Günaltay, eserinde Arapların fizikî coğrafyasını, Arabistan'ın muhtelif kabilelerini, Arapların Mısır, Asur, İran gibi devletlerle siyasî ilişkilerini, Mekke ve Yesrib tarihlerini, özetle Arapların İslam'ın zuhuruna kadarki durumlarını incelemektedir. Müellif, eserini yeni dönemi yükseltmek; irfan, medeniyet ve hürriyet alanlarında diğer uluslara mensup dindaşlara rehberlik etmek sorumluluğu taşıyan gençleri teşvik vesilesi olma gayesiyle kaleme almıştır.

'İslam Tarihi' adıyla İstanbul'da 1922-1925 yıllarında Evkaf-ı İslâmiye Matbaasınca basılan bu eser, Mehmet Mahfuz Söylemez tarafından sadeleştirilmiş, 2006 yılında Ankara Okulu Yayınları tarafından 'İslam Öncesi Arap Tarihi' adıyla yayınlanmıştır³⁵.

1.3.1.6.İslam'da Tarih ve Müverrihler

Günaltay, İslam tarihçiliği üzerine kaleme aldığı bu eserinde yetmiş üç yazarı ve birçok kaynak eseri tanıtmıştır. Eserinde İslam âleminde tarih üzerine çalışmaların ne surette olduğu, tarihî kaynakları ve tasnifi konularını, müverrihlerin yaşadığı sosyal ve tarihî şartları ele almıştır. Müellif, tarihî incelemeler ve eserler konusunda Batı tarihçilerine oranan Doğu tarihçilerin daha objektif olduklarını, tarihî olay ve rivayetlere karşı daha samimi ve sadakatli yaklaşıtlarını, tenkitten uzak durarak tenkiti okuyuculara bıraktığını ifade etmektedir.

İslam'da Tarih ve Müverrihler eseri, 1923-1926 yılları arasında İstanbul Evkaf-ı İslamiye Matbaası tarafından 464 sayfa olarak yayınlanmıştır. 1991 yılında da Yüksel Kanar tarafından 'İslam Tarihinin Kaynaklar-Tarih ve Müverrihler' adıyla İstanbul Endülüs yayınlarıncı bastırılmıştır³⁶.

1.3.1.7.Felsefe-i Ülä İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri

Günaltay, eserin ilk bölümünde münkirler ile dindarlar arasındaki fikirsel mücadelenin gereksizliğini vurgulamaktadır. İslamiyet'in ilim dini olması hasebiyle, münkirlerin fen adına Allah'ı inkâr yolunu tutmalarına karşın; dindarların fen-din kaçınılmaz ilişkisini nazara vererek ihtilafları bitirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

³⁵M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihi (İslam Öncesi Arap Tarihi) Sad.: Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s.272.

³⁶M. Şemseddin Günaltay, İslam'da Tarih ve Müverrihler (İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler) sad.: Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s.465.

Eserinin devamı diğer bölümlerinde Allah'ın varlık delillerini; ruh düşüncesinin kaynağı; ruh tenasühü; Eflatun, Aristo, Epikür, İskenderiye Ekolü, Yeni Eflatuncular gibi batılı filozofların ruh nazariyeleri yanında; İbn Sina, Gazali, Fahreddin Razi gibi Doğulu filozofların da ruh teorilerini; Materyalizm, Panteizm, İdealizm, Spiritüalizm gibi düşünce ekollerinin ruh kavramına bakışını da ele almaktadır. Günaltay bu bakış açılarını vermenin yanında Allah'ın varlığının vücûbunu ilmî bir gerçeklik olarak savunmaktadır.

Eser, İstanbul Evkaf-ı İslamiye Matbaasınca 1923 yılında 582 sayfa olarak yayınlanmıştır. Daha sonra Nuri Çolak tarafından sadeleştirilmiştir ve aynı isimle 1994 yılında İstanbul İnsan Yayınları'na 453 sayfa olarak bastırılmıştır³⁷.

1.3.1.8. Diğer Osmanlıca Eserleri

- **“Fennin En Son Keşfiyyatından Telsiz Telgraf, Esîr, Mevcât-ı Esiriyye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar”**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1912, 192 s.
- **“Müntehap Kıraat”**, Kanaat Matbaası, İstanbul 1923, 160s.
- **“Mufassal Türk Tarihi”**, Birinci cildi Evkaf Matbaası, diğer ciltleri Matbaa-i Âmire tarafından bastırılmıştır. 5 cilt, İstanbul 1922-1924, (Maziden Atiye eserinin genişletilmiş halidir.) Birinci cilt 160 s.; İkinci cilt 196 s.; Üçüncü cilt 208 s.; Dördüncü cilt 314 s.; Beşinci cilt 322s.
- **“İslam Dinî Tarihi”**, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1924, 296 s.
- **“Mütekellimîn ve Atom Nazariyesi (Kelam Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu)”**: Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuasında yayınlanmış bir **makale**dir. İrfan Bayın tarafından hazırlanarak Ankara Fecr Yayınları tarafından 2008 yılında kitaplaştırılıp bastırılmıştır.

³⁷M. Şemseddin Günaltay, Felsefe-i Ula İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1923, s.552.

1.3.1.9.Osmanlıca Makaleleri

Günaltay'ın "Sıratı Müstakim", "Sebilurreşad", "Belleten", "Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası", "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi" ve "Düşünce ve İslam Dergisi" olmak üzere birçok dergide makaleleri yayınlanmıştır. Şimdi o makalelere özetle yer vermekte fayda görüyoruz.

1.3.1.9.1.Sıratımustakim Dergisi'nde Yayınlanan Makaleleri

- "İslam'da Fen ve Felsefe", Cilt:6, sayı: 145, yıl: 1911, s.229-233. (ve devamı ciltlerde de yayınlanmıştır.)
- "Din ve Felsefe: İslam'da Fen ve Felsefe", sayı: 178, yıl: 1911, s.341-343. (ve ertesi sayısında 361-363 s.)
- "Felsefe Dersleri: Fen ve Felsefe", sayı: 139, yıl: 1911, s.133. (140, 141, 142. Sayılarında da yayınlanmıştır.)
- "Felsefe Dersleri: Medhal", sayı: 144, yıl: 1911, s.216-218.

1.3.1.9.2. Sebilurreşad Dergisi'nde Yayınlanan Makaleleri

- "Balkanlar İttihat Etmiş. Osmanlılar, Siz de Meydân-ı Şehâmete Koşunuz", Cilt: 2-9, sayı: 34-216, yıl: 1912, s.144-146.
- "Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lüzumu", cilt: 15, sayı: 385, yıl: 1918, s. 369-376. (ertesi yıl ertesi sayıda 387-390. Sayfa)
- "Herkes Kendi Vazifesine", cilt: 2-9, sayı: 49-231, yıl: 1912, s.398-399.
- "Hurafattan Hakikate", cilt: 12, sayı: 291, yıl: 1914, s.84-85.
- "Felsefe: İslam'da Fen ve Felsefe", cilt: 1-8, sayı: 2-184, yıl: 1912, s. 18-19. (devamı sayılarda da yayınlanmıştır.)
- "Müessesât-ı İlmiyeden: Mekatip ve Medâris", cilt: 10, sayı: 243, yıl: 1913, s.137-140.
- "Müessesât-ı İlmiyeden: Kütüphaneler", cilt: 10, sayı: 245, yıl: 1913, s.179-182.
- "Müessesât-ı İlmiyeden: Rasathaneler", cilt: 10, sayı: 247, yıl: 1913, s.209-212.

- “Felsefe: Hind ve İnan-ı Kadimde Tenasüh”, cilt: 10, sayı: 257, yıl: 1913, s. 367-369.
- “Felsefe: Kadim Yunanlılarda Kurun-u Vusta’da Tenâsuh”, cilt: 10, sayı: 258, yıl: 1913, s.383-385.
- “Felsefe: Karn-ı Ahırda Tenasüh”, cilt: 10, sayı: 259, yıl: 1913, s. 398-400.
- “Felsefe: İnan-ı Kadimde Din”, cilt: 10, s. 260, yıl: 1913, s. 413-415.
- “Felsefe: İslam’da Fen ve Felsefe:Mutezilîn”, cilt: 10, sayı: 232, yıl: 1913, s.124-126.
- “Felsefe: Tenasüh Akîdesi. Kadimi Mısırlere Göre Tenasüh”, cilt: 10, sayı: 255, yıl: 1913, s. 337-338.
- “Fenniyyat: Fennin Sahai İttılai”, cilt: 1-8, sayı: 21-203, yıl: 1912, s.400-4001.
- “Hıfzıssıha’ya Dair”, cilt: 1-8, sayı: 23-205, yıl: 1912, s.436-437.
- “Fıkıh ve Feteva: İctihad Ne Demektir ve Ne Gibi Ahkâmda İctihad olunabilir?”, cilt: 10, sayı: 246, yıl: 1913, s.193-195.
- “Muhtekirlerin Pençeleri Altında Kıvranan Köylüleri Düşünelim (İçtimaiyat)”, cilt: 2-9, sayı: 33-215, yıl: 1912, s.123-125.
- “Bir Milleti Sefaletle Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller”, cilt: 1-8, sayı: 16-198, yıl: 1912, s.297-300.
- “Tanzimatçılık İflas Etti mi?”, cilt: 10, sayı: 236, yıl: 1913, s.21-23.
- “Kanayan Yaralarımız”, cilt: 1-8, sayı: 24-206, yıl: 1912, s. 457-459.
- “İçtimai İnhitatın Sebebini Usul-ü Terbiyede Aramalıdır”, cilt: 12, sayı: 305, yıl: 1914, s.329-331.
- “İçtimaiyat: Zulmetten Nura”, cilt: 10, sayı: 244, yıl: 1913, s. 153-155.

- “İktisadiyat: Acaba Bu Meziyetler Bizde Var mı?”, cilt: 11, sayı: 285, yıl: 1913, s.396-398.
- “Osmanlılar Ulûm ve Fünûna Hizmet Etmesin mi? (Makalât)”, cilt: 10, sayı: 239, yıl: 1913, s.81-82.
- “Marmara Açıklarında Bir İhtisas (Makalât)”, cilt: 2-9, sayı: 30-212, yıl: 1912, s. 70-71.
- “Vaizler Meselesi (Makalât)”, cilt:10, sayı: 256, yıl: 1913, s. 352-354.
- “İtiraf ve Eşhad Makalesi Münasebetiyle”, cilt: 2-9, sayı: 52-234, yıl: 1912, s. 44-45.
- “Bursa’da Daruşşafaka Tesisi Münasebetiyle”, cilt: 1-8, sayı: 19-201, yıl: 1912,s. 362-364
- “Barbaros’un Mevlidinde Bir Gece (Makalât)”, cilt: 1-8, sayı: 16-199, yıl: 1912, s. 319-320.
- “Sabır ve Sebat Daima Mucib-i Necâttır (Makalât)”, cilt: 2-9, sayı: 37-219, yıl: 1912, s. 199-200.
- “Nafi Seyahatler...”, cilt:1-8, sayı: 18-200, yıl: 1912, s. 341-343.
- “Anadolu Mektupları: Marmara’ya Doğru (Mekatip)”, cilt:10, sayı:247, yıl: 1913, s. 216-218.
- “Anadolu Mektupları: Bursa Yolunda (Mekatip)”, cilt.10, sayı:249, yıl: 1913, s. 247-248.
- “Mekatip”, cilt: 1-8, sayı: 5-187, yıl: 1912, s. 86-88.
- “Müslümanları Yükseltmek Lüzumu: Müslümanlar Ne İstiyor?”, cilt:15, sayı:387, yıl: 1919, s. 406-410.
- “Tenkit ve Takriz Âsâr-ı Bakıyye”, cilt: 10, sayı: 244, yıl: 1913, s. 162-164.
- “Terbiye ve Talim: Programların Tanziminde Hükümetin Hak ve Vazifesi”, cilt: 2-9, sayı: 30-212, yıl:1912, s. 69-70.
- “Talim ve Terbiye Meselesi”, cilt: 1-8, sayı: 20-202, yıl: 1912, s. 379-380.

- “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkıyye (Terbiye ve Talim)”, cilt: 2-9, sayı: 33-215, yıl: 1912, s. 125-127.
- “Mekteplerde Hıfzısıhha ve Terbiye-i Bedeniye”, cilt: 2-9, sayı: 32-214, yıl: 1912, s. 109-110.
- “Terbiye-i İctimaiye Prensipleri (Terbiye ve Talim)”, cilt:1-8, sayı: 21-203, yıl: 1912, s. 398-400.
- “Talim ve Terbiyede Ebeveynin Vezâifi”, cilt:1-8, sayı: 22-204, yıl: 1912, s.417-419.
- “Mektep Programlarının Tanziminde Nazar-ı İtibara Alınacak Esaslar”, cilt: 2-9, sayı: 29-211,yıl: 1912, s. 45-47.
- “Medreselerin Islahı Hakkında İtiraf ve Eşhadçılara”, cilt: 10, sayı: 238, yıl: 1913, s. 64-66.
- “Talim ve Terbiyede Mektepler(Terbiye ve Talim)”, cilt: 1-8, sayı: 24-206, yıl: 1912, s. 460-462.
- “Terbiye ve Talim Esasları”, cilt: 1-8, sayı: 26-208, yıl: 1912, s. 497-498.
- “Mekteplerde Tedris Olunacak Ulûmun Tertibi (Terbiye ve Talim)”, cilt: 2-9, sayı: 28-210, yıl: 1912, s. 26-27.
- “Vahdet-i Vücut” Diye Tercüme Edebileceğimiz “Panteizm”in Neden İbaret Olduğunu Araştıralım”, cilt:10, sayı: 239, yıl: 1913, s. 76-78.
- “Yunan Dritnavt (Kruvazör, Destroyer, Muhrip) Alıyormuş”, cilt: 11, sayı: 270, yıl: 1913, s. 145-147.
- “İslam’da Tarih ve Müverrihler”, cilt: 25, sayı: 626, 1924, s. 29.

1.3.1.9.3. Diğer Dergilerde Yayımlanan Bazı Makaleleri

- “Kable’l-İslam Araplarda İctimai Hayat”, Dar’ul-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası’nın 3. ve 4. Sayılarında;
- “Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri I”, İslam Mecmuası’nda;

- “Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri II”; İslam Mecmuası’nda;
- “İslam’da Kadının Mevki-i İctimaiyesi I”, İslam Mecmuası’nda;
- “İslam’da Kadının Mevki-i İctimaiyesi II”, İslam Mecmuası’nda;
- “İslam’da Kadının Mevki-i İctimaiyesi III”, İslam Mecmuası’nda;
- “İstikbâli Kurtaracak Azim ve Ümittir”, İslam Mecmuası’nda;
- “Ölmek Yok Olmak mıdır?”, İslam Mecmuası’nda;
- “İslam’da İnhitât ve İntibâh I”, İslam Mecmuası’nda;
- “İslam’da İnhitât ve İntibâh II”, İslam Mecmuası’nda;
- “Türkler ve İslamiyet”, İslam Mecmuası’nda;
- “İslam Hâdimi”, İslam Mecmuası’nda³⁸;

1.4.Yeni Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri

Günaltay’ın Latin Alfabetiyle kaleme aldığı eserlerinde genelde millî şuur ve tarihçi kişiliği ön plandadır. Bu durumda Ziya Gökalp ile tanışmanın etkisi olduğu söylenebilir. Günaltay’ın Yeni Türk harfleriyle birçok eseri yayınlanmıştır. Bu eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

- **“Müslümanlığın Çıktığı Ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya’nın Umumi Vaziyeti”**, Başvekâlet Müdevvenat Basımevi, Ankara 193?, 89 s.
- **“Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler; İkinci Babil İmparatorluğu”**, Akşam Basımevi, İstanbul 1934, 52 s.
- **“Suriye Ve Palestin”**, Akşam Basımevi, İstanbul 1934, 52s.
- **“Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri”**, Akşam Basımevi, İstanbul 1934, 208 s.
- **“İbraniler”**, Akşam Matbaası, İstanbul1936, 62 s.

³⁸Abdullah Ceyhan, Sıratımustakîm ve Sebîlurreşad Mecmuaları Fihristi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 136, 413-416.; Fahri Çoker, a.g.e., s. 318-319.; İlhami Ayrancı, a.g.e., s. 141-149.

- **“İslam Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?”**, İstanbul 1937, II. Türk Tarih Kongresi, 15 s. (Yeni Basım: 1938)
- **“Le Decadence Du Monde Musulman Est-Elle Due Al’invansion Des Seljoucides?”**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, 16 s. (yukarıdaki eserin Fransızcasıdır.)
- **“Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin Ve Hind”**, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, 309 s.
- **“Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam Ve Mezopotamya”**, Devlet Basımevi, Ankara 1937, 309 s.(2. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.)
- **“Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti Ve Tezin Kat’i Zaferi”**, Devlet Basımevi (Ayrı Basım), İstanbul 1938, 337- 365 s.
- **“Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra”**, Maarif Basımevi, (Ayrı Basım), İstanbul 1959, 2 s.
- **“Tarih Lise I”**, Maarif Basımevi, İstanbul 1939, XX+426 s., (2. baskı 1941)
- **“İbn-i Sina’nın Şahsiyeti Ve Milliyeti Meselesi”**, Maarif Basımevi (Ayrı Basım), İstanbul 1940, 37 s. (Not: Belleten23/ 24’ten ayrı basım)
- **“Abbas oğulları İmparatorluğu’nun Kuruluş Ve Yükselişinde Türklerin Rolü”**, T.T.K. Basımevi, (Ayrı Basım) Ankara 1942, 177+205 s. (Not: Belleten 23/24’ten ayrı basım)
- **“Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyası’nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik Ve Dini Durumu”**, T.T.K. Basımevi, (Ayrı Basım),Ankara 1943, XIX+384 s.
- **“Yakın Şark II Anadolu. En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar”**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1946, XIX+384s. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII. seri, No: 3)
- **“İran Tarihi I Cilt, En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar”**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1948, resimli, haritalı, XIX, 344s.
- **“Farabi’nin Şahsiyeti, Eserleri Ve Tesirleri”**, T.T.K. Basımevi, (Ayrı Basım),Ankara 1951, 423–436 s.

- **“İslam’dan Önce Araplar Arasında Kadın’ın Durumu, Aile Ve Türlü Nikâh Şekilleri”**, T.T.K. Basımevi, (Ayrı Basım), Ankara 1951, 691- 707 s.
- **“Yakın Şark, IV. 2bl”**.,T.T.K Basımevi, Ankara, VIII+654 s.
- **“Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatalar, Bitinya Ve Bergama Krallıkları”**, T.T.K. Basımevi, Ankara- 1951, 253 s.
- **“Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahatlar”**, Devlet Basımevi, İstanbul 1932, 69 s.
- **“İbn-i Sina Ve Mantık”**, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1937, 26 s.
- **“Açılış Dersi”**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939, 1–14 s.
- **“Şarki Tokyo Hanlığında Fitret”**, yayıncı yok, İstanbul tarihsiz, 247–270 s.
- **“Hürriyet Mücadeleleri”**, Haz. Sabahat Erdemir, Gün Matbaası, İstanbul 1958, 118 s.
- **“İslam Öncesi Araplar ve Dinleri”**, Haz. ;Yrd. Doç. Dr. M. Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara–1997, 152 s. (Şemseddin Günaltay’ın makale derlemesi)
- **“Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi”**, Haz. İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, 96 s.³⁹

³⁹Abdullah Ceyhan, Sıratı müstakîm ve Sebîlurreşad Mecmuaları Fihristi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 136, 413-416.; Fahri Çoker, a.g.e., s. 318-319.; İlhami Ayrancı, a.g.e., s. 141-149.

II. BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİN VE DİNDARLIK ANLAYIŞI

Din kavramını tarif etmek, düşünüldüğü kadar kolay ve açık bir durum olmayıp, mutlak tanımında insanı zorda bırakan şümüllü bir konudur. Bu zorluk ve kapsamlılık, değişik millet ve toplulukların ve her din mensuplarının dini farklı algılaması hasebiyle daha da artmaktadır. Bu kavram ile belli bir din kastedilmiş olsaydı mutlak bir tanım yapmak kolay olacaktı. Mesela din âlimlerimiz din ile İslamiyet'i özdeşleştirerek mutlak tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bazı filozoflar ise hurafe, hastalık ya da afyon gibi kestirme ve baştan savma sübjektif yaklaşımlarla kulak ardı etmişlerdir. Fakat Günaltay, din kavramını şümüllü ve umumî bir çerçevede ele almaktadır. Günaltay, Batı ve Doğu bilginlerinin nazariyesini de göz önünde bulundurarak birçok din tanımlamasına gitmekte ve dinin mahiyetini de açıklamaktadır.

2.1.Din Fikrinin Kaynağı

Günaltay, din fikrinin menşeyini incelerken Batılı filozofların fikirlerinden yararlanmakta ve fikriyatına bu bakış açılarıyla destek sağlamaktadır. Günaltay'a göre inanç duygusu, insanlık tarihiyle beraber doğmuş; yine insanlıkla beraber son bulacaktır. İnsanlık tarihinde medenî, bedevî ya da vahşî hiçbir fert yoktur ki, din hissinden habersiz olsun. İnanmak, beşerî hissin en derin ve en esaslı ihtiyaçlarından. Bu cihetle vaktiyle mağaralarda yaşayan, taş kovuklarında pinekleyen insanların bile bu ihtiyaçtan mahrum kalmadıkları, bize kadar ulaşan metruk eserlerinden anlaşılıyor⁴⁰.

Günaltay'a göre en müfrit *dinsizler* bile inanmak ihtiyaçlarından kurtulamamış, bu zarurî levazımattan kıvranıp durmuşlardır. Zaten esasen dinsizlik, inanmak ihtiyacına karşı bir isyan değil midir? Şu halde inanmak ihtiyacı daha aslî imiş ki ona karşı sonradan isyan ediliyor.

⁴⁰M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 57.

Dinler Tarihi tetkik edilirse görülür ki, beşeriyet hiçbir zaman dinsiz yaşamamıştır; çünkü insanlığı birbirlerine samimi surette bağlayacak din kadar tesirli hiçbir kuvvet yoktur ve olamaz. İnsanlık fitrî bir meyille ulûhiyet inancına sahiptir. En eski insanlar hatta *fetişistler* bile ulûhiyet fikri peşinde koşmuşlar; cihanda yüce bir kuvvetin hükümran olduğuna inanmışlardır. Şekilsel değişiklik, fikrî yükseklik ve düşüklük dikkate alınmazsa din hususunda en âlim bir filozof ile en cahil bir fetişist arasında fark yok gibidir. Doğuştan gelen din fikri, sosyal hayatın ihtiyaç ve gereklerine göre doğmuş, her kavmin ve toplumun medenileşmesinde başat rol oynamıştır. Sosyolojinin din fikrini etkin sosyal bir fonksiyon olarak kabul etmesi buradan hareketledir.

İnsanlık tarihinde hiçbir zaman dinsiz bir toplum olmamış, beşer batıl ya da hak mutlaka bir dine tabi olmuştur. Animistler, Fetişistler, Totemistler, Nücûmperest ve Ateşperestler dahi Tanrı fikrinden hareketle tapınma ihtiyaçlarının gereği olarak bir takım ayinler düzenlemişlerdir. Eski Mısırlıların **Knef**, **Amun**, **Fetah**'ları; Suriyelilerin **Adanai**'leri; İskitlerin **Papee**'leri; Yunanlıların **Jeus**'ları; Romalıların **Jupiter**'leri bu ihtiyaçtan hâsıl olmuştur. Yine İbranîlerin **Alohim**'i; Keldanî ve Asurîlerin **Ma'budu Asur** ve **Ma'budu Be'l**'leri; İranîlerin **Ahura Mazda**'ları; Hintlilerin **Vişnu** ve **Şiva**'ları; Çinlilerin **Ti Yang**, **Şang Ti** ve **Şang**'ları; Japonların **Amenomi Nakanuşinokami**'leri; Eski Peruluların **Mankokapac**'ları; Eski Meksikalıların **Vitzli** ve **Putzli**'leri hep ulûhiyet fikri sonucunda doğmuştur⁴¹.

Günaltay'a göre Dinler Tarihinde geçmiş dönemlere ait araştırmalara önem veren bazı âlimler, din fikrinin kaynağını *korku ve ümit* gibi kavramlara dayandırmışlardır. Bu yazarlara göre ilk defa kâinatı temaşa eden insan, bir takım olaylarla karşılaşmış, bunların bir kısmı ruhunda tatlı bir zevke sebep olurken; bir kısmı da ruhunda acı bir korku bırakmıştır. Dehşetli yıldırımlar, korkunç kasırgalar, insanı büyük yığıya ve korkuya düşüren zelzeleler, önü alınamayan seller, titreten gök gürültüleri, yıldırımların yakıp yıkması... Vahşi hayvanların kükremesi, insanlara ürperti salan karanlıklar, demir gibi vücutları sarartıp solduran hastalıklar, dalgaların çılgınca sahilleri kemirmesi gibi olumsuz etkiler insanı korkuda bırakmış ve bu korkular karşısında insanın zayıflıklarını görmeleri onları daha da dehşete düşürmüştür.

⁴¹M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 58.; M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 68.

İnsanın bu olaylar karşısında korumasız ve savunmasız bir varlık olduğunu anlaması, kendisinde mahiyetini tam anlayamadığı bu güçlere karşı korku içerikli de olsa bir perestişe sebep olmuştur. İnsanlar bunların zararlarından korunmak için yalvarma, dua etme, boyun eğme gibi bir takım hareketlerde bulunmaya, hediyeler ve kurbanlıklar sunmaya; yani ibadet ve ayinlerde bulunmaya sebep olmuştur.

İçyapısında cereyan eden bu korkunç olayların yanı sıra geceleri uçsuz bucaksız gökyüzünde milyonlarca yıldızların parıltılarını kendinden geçercesine hayretle seyreden.. güneşin doğuş ve batışlarını, ay'ın geçirmiş olduğu devreleri tatlı bir zevkle izleyen.. kısaca tabiatta düzenle meydana gelen tüm aşamaları gören insan; korkudan öte kendi yararına bir takım işlerin olduğunu fark eder. Bütün bu olanlar neticesinde bunlara karşı tatlı ve samimi duygular, sevgi ve umutlar beslemeye başlar ve onda saygınlık, ibadet ve ayinlerin cereyan etmesine sebep olur⁴².

Din fikrinin kaynağını korku ve ümide bağlayan bu tip görüşler, Günaltay'a göre dinin *doğuşunu değil, yayılma biçimini* açıklar. Çünkü insanın içinde ulûhiyet fikri olmasaydı, umut ve korkunun etkisi bu denli te'sirli olmazdı. Din fikri sadece ümit ve korku gibi haller sonucunda ortaya çıksaydı, insanın zamanla zihni açıdan tekâmülü sonucunda tabiat kuvvetlerinin niteliklerini anlamaları ile bu fikir son bulurdu. Oysa durum bunun aksinedir. Özetle din fikri, insan ruhunun özel bir halidir. Bu özellik muhtelif gruplarda tabiat kuvvetleri ve sosyal hayatın çeşitli etkileri altında grupların bilgi kapasitelerine de paralel olarak ortaya çıkar. Kendilerine peygamber gelmeyen toplumlarda bu dinî fikir, birçok efsane, hurafe ve ibadetlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. İlahî vahiy ile kendilerine mensup olanları aydınlatan peygamberlerin irşadına erişmiş olan kavimler ise gerçek yaratıcıyı tanımış, kendi elleriyle yaptıkları ma'budları ve onlara karşı sergiledikleri ayinleri terk ederek hak yolu bulmuşlardır⁴³.

Dinin kaynağıyla ilgili zikrettiğimiz müellifin bu çıkarımlarının yanı sıra, Zulmetten Nura ve Tarih-i Edyan adlı eserlerinde de bazı Dinler Tarihi uzmanların bu konudaki

⁴² M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 69-70.

⁴³ M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 69-70.

bakış açılarını ele almıştır⁴⁴. Çalışmamıza netlik kazandırması açısından bu bakış açılarını işlemekte fayda görüyorum.

Dinler Tarihi temsilcilerinden **Max Müller**, yaptığı detaylı bir inceleme neticesinde dini, ruhun bir kuvvesi ve özel bir hali olarak tanımlamaktadır. M. Müller'e göre insan bu kuvve sayesinde muhtelif isim ve rumuzlarla ebediyeti anlama yeteneği edinir. Günaltay'a göre M. Müller'in bu tanımlaması, tapınma fikrinin insanlık tarihine kadar dayandığı ve doğuştan gelen bir özellik olduğunu açıklamaktadır.

Dinler Tarihi uzmanlarından **Benjamin Constant**, dinin insanlık tarihine en fazla hâkim olan güç olduğunu savunur. Ona göre dinî hissiyat tabiatımızın ezeli bir vasfı, ayrılmaz bir sıfatıdır. İnsan mahiyeti düşünülünce beraberinde zihnin derhal bir de din ile alakasını düşünmemesi kabul edilemez.

Mülhitlerin önderi konumunda olan **Dante**, hiçbir şeye inanmadığı halde yine inanmak kaydından kurtulamadığını itiraf etmiş ve bu doğrultudaki düşüncesini şöyle ifade etmiştir:

“İnsanların en hassas cihetleri dinî fikirleridir. Bu fikre aykırı gördükleri her şey, insanları en ziyade gazaplandırır; hatta tehlikeli teşebbüslere kadar sürükleyebilir. Bir insan bireysel olarak ne fikirde olursa olsun; diğer insanların akidelerine hürmet etmelidirler. Bu ahlakî ve insanî bir vazifedir. Çünkü her insan içinde bulunduğu cemiyetin ananelerine, itikatlarına hürmetle mükelleftir. Kendisi hiçbir şeye inanmamakla diğerlerinin akidelerini yıkmak, tahrip etmek hakkını kazanamaz. Böyle bir tutum insana ancak ahlaksız ve alçak namını kazandırır.’ Günaltay’a göre Dante’yi böyle bir fikir yürütmeye sevk eden amil, din hissini insanlarda en ziyade kökleşmiş olması keyfiyetidir. Çünkü insanlar arasında en büyük sevgi rabitası din olduğu gibi; en açık uçurum da yine dindir. Din, bir tarafta insanları birbirleriyle kardeş yapar; öte yandan birbirlerinin en müthiş düşmanı haline getirir.”

⁴⁴M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 57-60.; M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 67-70.

Voltaire, din fikrinin insanlığa sonradan aşılarmış bir yara olduğunu savunur. Günaltay, yukarıda zikrettiği uzmanların düşüncelerini de nazara alarak, Voltaire'nin yanılığını ortaya koyar ve din fikrinin ruhun fitrî bir özelliğı olduğunu savunur.

Moris Jastrow, din kavramını derinlemesine incelemekte, çeşitli tenkit ve görüşleri ile dinin doğuştan gelen bir duygu olduğunu ispatlayıp, muhalif iddiaları çürütmektedir.

Meşhur Alman filozofu **Kant**, yegâne hakiki dinin efsane ve hurafelerden mücerret olan ve uygulamaya elverişli olmanın yanında bizce ilm-i zarurî ile bilinen bir takım kanun ve kaideleri ihtiva ediyor olduğunu savunmaktadır⁴⁵.

'Tabii Din'(La Religion Naturelle) adlı eserin meşhur müellifi ve tabii dinin savunucusu **Jul Simon**, semavî vahiy olmasa bile insanların fitraten yine bir dine bağı olmalarının gerekli olacağını iddia ediyor ve diyor ki:

"Beşeriyetin başlangıç ve sonuna, bu iki had sınır arasında geçen hayat tarzına temas edecek en basit bir fikir şulesi, insana kâinatta yüce bir kudretin hükümlerine dair pek sarıh bir kanaat verir. Binaen aleyh tabii dinin ilk hakikati 'Vücûd-u Bârî = Allah'ın Varlığı'dır. Ruh, ebedî olduğu cihetle insanın kendi tabiatının hatırasını takdis ve Fâtır (yaratıcı)'a karşı ibadet etmesi pek tabii bir haldir."

Günaltay, Simon'un bu yaklaşımını nazara alarak din'in beşer tabiatının aslî vasfı olduğunu, en mükemmel ve insanlığın saadetini en sağlayacak dinin ise '**fitrî din**' olduğunu savunmaktadır.

Günaltay, Kant, Simon ve birçok büyük filozofun düşüncelerinden, kitaplarından, mevcut dinler arasında İslamiyet'ten başka fitrî bir din olmadığı çıkarımına ulaşmaktadır ve İslamî hakikatleri içeren yüksek kitapların araştırılması İslamiyet'in fitrîliğini pek güzel ispatlayacağını savunmaktadır.

⁴⁵ M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdıye Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 51-52.

2.2.Din'in Tanımı ve Mahiyeti

Günaltay'ın tarif ettiği din, Mecusilik, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi belli bir din değil; hâlâ hüküm süren ya da yok olmuş değişik millet ve toplumlara ait din fikridir. Yani din kelimesi bütün dillerde hem genel hem de özel bir fonksiyonu barındırmaktadır. Genel anlamda Mecusilerin, Sabiilerin, Putperestlerin, Animistlerin, Şamanistlerin v.b. inanç ve ayinlerini ifade ettiği gibi, özelde ise semavî dinleri de ifade etmektedir.

Günaltay'a göre din kavramı, anlamsal olarak her kişinin anlayışına, dinî tecrübesine hatta terbiye biçimine göre değişiklik arz edebilir. Din kavramı, bazıları için otorite, teşkilat, gelenek, kural ve terbiye gibi anlamları ifade ederken; bazıları için ise şahsî ilham, ibadet, ayin, duygusallık anlamları taşımaktadır. Hemen her toplumda din ile bu alanda uydurulmuş efsanelerin birbirlerine karıştırıldığı da gözlemlenmektedir. Mesela Eski Yunan dininden bahsederken kahramanlara, perilere, mabutlara dayandırılan şairane veya amiyane efsanelere rastlamamak mümkün değil. Bu durum, efsanelerin her birinin temelinde din fikrinin hâkim olduğunu ve bundan dolayı birbirleriyle iç içe ve sarmaşık olduğunu göstermektedir. Fakat ilmî açıdan din ile efsane birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü efsane, tarihî olayların benzerleriyle karıştırılması neticesinde doğmuş uydurulmuş süslü hikâyelerden meydana gelir. Din ise ilk olarak içe doğuş ve kalben iman etmek yani bir duyguyu; ikinci olarak ise bu duygunun ifadesi olan hususî ayin ve ibadetleri ifade eder⁴⁶.

Tarihin nüfuz edebildiği en uzak ve en karanlık devirlerden beri beşeriyetin maneviyatına hatta maddiyatına hâkim olduğunu gördüğümüz yegâne amil dindir. Her din, müntesipleri üzerinde hâkim, ahlakî bir faktör taşımaktadır. Kendine inanan fertleri idare ettiği gibi, tabiatlarına uygun olmayan bir takım fiil ve davranış sergilemesine dahi mecbur eder. Arzuladıkları birçok eylemden de men eder.

İptidaî cemiyetlerde din, fertlere mensup oldukları zümreler tarafından telkin edilmiş bir takım idrak tarzı ve ayinlerden, bir takım yasak ve emirlerden ibarettir. Dinin enfüsî (sübjektif) cihetleri bile sosyal dinin ferdî vicdanlarda bıraktığı müphem intibalardan başka bir şey değildir. Demek ki din, tamamıyla cemiyet hayatıyla

⁴⁶M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 51-52.

alakadar olup, toplum fertlerinin mecburen kabul ettikleri bir takım anlayış ve amellerin toplamından oluşan sosyal bir yapıdır.

Psikolojik açıdan din, mistisizm olarak tetkik edilmiştir. Çünkü psikoloji, dinî olayların ancak sübjektif cihazlarıyla alakadar olabilmektedir.

Sosyolojik olarak din, mukaddes olan ve olmayan, helal ve haram olan şeylerle alakalı inanç ve amellerden ibaret mütesanit bir yapıdır. Bu sistemi teşkil eden itikatlar ve ameller fertlerin bir mabet etrafında toplanmalarını temin eder. Fertler de bu sayede ahlak, ayin vs. hususlarda müttehit bir cemaat halini alırlar. Din fikrinin ma'bed fikrinden ayrılması mümkün olmadığından ferdî din, ilmî manasıyla din değil binevi mistisizmdir. Çünkü bir sisteme din ismini verebilmek için onun bir cemiyete ait olması, helal ve haram, mukaddes ve mukaddes olmayan gibi itikatlar ve amellerden oluşan mütesanit bir sistem halinde bulunmaları icap eder. Demek ki dinsiz bir cemiyet olamadığı gibi; cemaatsiz bir din de olamaz⁴⁷.

Sosyolojiye göre iptidaî insanlara, din müessesesinin mütesanit unsurlarını telkin eden, içinde yaşadıkları cemaat zümreleri olmuştur. Herkes takdir edebilir ki vicdanlarda lahuti (ilahî) duygular uyandırmak için icap eden her şey cemiyetlerde de vardır. Bir ma'bud perestîşkârları nazarında ne ise, bir cemiyet de fertleri nazarında odur. Bir ma'buda tapınanlar nasıl kendilerini onunla münasettar addeder, fiil ve hareketlerini onun rızasına uydurmaya çalışırlarsa; bir cemiyet fertlerinde de cemiyetle daimî bir duygusal bağ vardır. Fert mensup olduğu cemiyetin örfü dairesinde hareketle rızasını kazanmayı ve bu suretle kendisini cemiyetine sevdirmeyi bir gaye bilir. Buna mukabil cemiyet de kendisine mensup fertler üzerinde hissedilen bir nüfuzu haiz bulunur. Ferdi, istediği cihete sevk edip yönlendirir. Fertlerin cemiyete karşı mecbur oldukları bu boyun eğişin sebebi yalnız cemiyetin, ferdin mukavemetine galebe edecek kudretle mücehhez olması değildir. İtaatin asıl amili, cemiyetin fertler nazarında hakiki bir kutsiyet ve hürmete mazhar

⁴⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65-69.

bulunmasıdır. Bir millet bayrağının o millet fertleri nazarında haiz olduğu hürmeti bununla izah edebiliriz⁴⁸.

Din, fertlere toplum tarafından benimsetilen bir yetişme tarzı, bazı ayin ve geleneklerden, emir ve yasaklardan oluşan ruhî hallerdir⁴⁹.

İslamiyet bakış açısıyla din, bir ilahî kanundur ki akl-ı selîm sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, say u gayrete velhasıl kendi iradeleriyle dünya ve ahiret hayatında saadet ve selamete eriştirecek gayelere sevk eder⁵⁰. Günaltay, ‘İslamiyet, güzel ahlaktan ibarettir’, ‘Güzel ahlaka yapış; çünkü insanların en iyi ahlaklıları, dini en iyi olanlarıdır’ gibi Hadis-i Şerif’leri de nazara alarak, ‘Din, ahlakî fazilettir. Ahlaksız bir millet yaşayamayacağı gibi, dinsiz bir kavim de payidar olamaz’ çıkarımında bulunmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz tanımlamalarda görüldüğü gibi Günaltay’ın din tanımı ahlak ve toplum ile vazgeçilmez iç içelikle ele alınmıştır. Dinin toplum ile sarmallığı, ayrılmaz bütünlüğü; dinin cemiyetsiz, cemiyetin de din’siz olamayacağı gibi görüşleri dile getirirken, görüşlerini destekler mahiyette başta Emile Durkheim ve Dante olmak üzere birçok düşünürden istifade ettiği görülmektedir. Zaten Günaltay, ‘Tarih-i Edyan’ eserinde büyük yer teşkil eden ‘Dinî Hayatın İptidâî Şekilleri’ adlı bölümü kaleme alırken E. Durkhaim’in aynı isimli Fransızca eseri referans almış ve kendine özgü bir üslupla tercüme etmiştir. Bu durum, Günaltay’ın dinin tanımı, menşei ve mahiyeti hakkındaki düşüncelerinde E. Durkheim ile paralellik arz ettiğini gösterir.

Günaltay, eserlerinde dinin tanımı ve mahiyetini açıklarken Batıda Dinler Tarihi üzerine ilk eser veren M. Müller başta olmak üzere birçok Batılı düşünürün muhtelif görüş ve mülahazalarına da yer vermiştir. Bu düşünürlerin din kavramına ve mahiyetine yönelik mülahazalarına kısaca değinmekte fayda görüyorum:

⁴⁸M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65-69.

⁴⁹M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 49.

⁵⁰M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 70.

Max Müller'e göre din, insana akıl ve duygu dışında değişik isim ve simgelerle etki eden, sonsuzu anlama yeteneği veren bir güçtür. Günaltay'a göre bu tanımlama, dinin mahiyetini tarifte noksan kalır.

Reville, Max Müller'in tanımına tamamen paralel olmasa da ona yaklaşık bir dinî tanımlamaya gitmektedir. Ona göre din, insan ruhunu gizli bir güç ile birleştirerek, onu kendisine ve bütün âleme hükmedebileceğine inandıran bir duygudur. Bu haliyle din, insan hayatını sınırlandırılmak ve kontrol altına almaktan ibarettir.

Sahleiermacher'e göre din, insanın koşulsuz bir şekilde boyun eğme ve sadakatini ifade eden bir duygudur. Günaltay, bu tanımlamanın efradına cami olduğunu; fakat ağıyarına mâni olmadığını düşünmektedir.

Fuerbach'e göre din, insanın bilmesinin nâmümkün olduğu gerçek varlığını tanıma arzusudur.

Dinler Tarihi sahasında eser telif etmiş olan **Taylor**, dini ruhanî varlıklara inanma olarak tanımlamaktadır. Günaltay'a göre Taylor'un bu tanımı genel bir anlam ifade etmenin yanında, Totemizm ve Fetişizm'i bu tanımlamaya dâhil etmemektedir.

Mary Jean Kouyo, yapılan bu tanımlamaları yeterli görmemiş ve daha kapsamlı bir tanımlamaya gitmiştir. Ona göre din, insanın evrende var olduğuna inandığı güçlere bağlılık duygusudur. Günaltay'a göre Kouyo'nun yapmış olduğu bu açıklama "din" kavramının değil "din duygusu"nun tanımıdır ve bu tanım uygar insanlara değil; ilkel insanlara hitap etmektedir.

Kant, dinin tanımını dar kapsamda ele almakta ve 'ilahî vazifelerimizin hissedilmesi' olarak tarif etmektedir. Günaltay, Kant'ın bu tanımlamasını semavî dinler için yaptığını, ilkel toplulukların dinlerini bu tanımlamanın dışında tuttuğunu düşünmektedir.

Son zamanlarda Dinler Tarihi alanında eser telif eden **Salamon Reinach**, din kavramını, insanın hareketlerindeki özgürlüğünü sınırlayan iç kuruntu ve taassupvâri bağlılığın bütünü şeklinde tuhaf bir tarif yapmaktadır. Günaltay'a göre Reinach, kuruntu ve bağınazlık kavramları ile Polenezyalılar'ın dinlerinin menşeyini teşkil eden "tabu"yu hedef almaktadır. O bu suretle din duygusunu meydana getiren Allah'ı,

ruhanî varlık ve sonsuzluk gibi soyut anlayışları bu tanımının dışında bırakmış olacaktır. Reinach'ın semavî dinleri göz ardı ederek yapmış olduğu bu tanımın bilimsel anlamda bir değeri yoktur ve buna dinin tarifi olarak bakmak mümkün olmamaktadır. Daha önceki müellifler, dini ruh ile ilişik bir kavram olarak kabul etmelerine karşın Reinach'ın bunu kuruntu, hurafe olarak görmesi ancak anlamsız bir dayatma olarak kabul edilebilir. İlahî dinler bir yana, ilkel dinler bile sadece tabudan, anlamsız vesvese ve kuruntulardan doğmuş bir inanç zayıflığı değil; aksine müntesiplerinin vicdanlarını sakinleştiren huzur kaynağıdır. Günaltay'a göre asıl kuruntu, Reinach'ın dini bir kuruntu olarak tarif etmesidir.

Görüldüğü üzere ünlü Dinler Tarihçilerince yapılan tanımlamaların her biri birçok itiraz ve tenkitlere hedef olmuştur. Moris Jastrow ise, 1901'de yayınladığı 'Dini Araştırma' (The Study of Religion) adlı eserinde bu tarifleri incelemiş, en iptidaî dinlerden en gelişmiş dinlere kadar bütün mevcut dinler tahlil edildiği zaman hepsinde başlıca şu üç mahiyetin göze çarptığını ileri sürmüştür:

- *Bir veya birden fazla üstün kudretin varlığına inanmak.*
- *Üstün kudret veya kudretlerle insan arasında bir münasebet tahassüsü.*
- *Üstün kudret veya kudretlere yakınlaşma faaliyetleri.*

Bütün dinlerde ortak olan bu üç esastan birincisi, dinin itikadî boyutunu; ikincisi, din mensuplarının duygularını; üçüncüsü ise dinin ayin ve ibadetlerini doğurmuştur⁵¹.

Moris Jastrow yukarıdaki çıkarımlarını dikkate alarak din hakkında şu tanımlamayı yapmıştır: "Din, insanın kendisinden üstün ve bağımsız bir ya da birçok gücün varlığına inanmasıdır." Günaltay'a göre dinde bu müşterek üç nokta hasebiyle, bu alanda yapılan tarifler arasında tenkitten en az payını alan, Moris Jastrow'un tanımlamasıdır. Tabi dinin tanımı bu tanımlamalarla sınırlı değildir. Dinler Tarihi ve Din Felsefesi ile ilgilenen bilim adamları tarafından muhtelif tanımlamalar yapılsa da bunlar yine zikrettiğimiz tarifler etrafında toplandığı görülecektir.⁵²Bundan dolayı

⁵¹M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 66-67.; M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 52-55.

⁵²M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 55.

her bir dinî tanımlamayı ayrı ayrı ele almak anlamsız ve faydasız olacağından bu kadarıyla yetiniyoruz.

2.3.Din'in Lüzumu ve Gayesi

Günaltay, muhtelif eserlerinde dinin toplum için lüzumunu ve gayesini din-akıl, din-vicdan, din-hukuk ve din-ahlak ilişkileri nazarında ve iç içe olarak ele almaktadır⁵³.

Günaltay, dinin lüzumu ve gayesini *din-akıl* ilişkisi düzleminde ele alırken; iyiyi, fenayı, helali, haramı, fazileti, ayıbı tarif edenin din olduğu, takdir edenin ise akıl olduğu düşüncesini savunmaktadır. Akıl, "sağduyu" şeklinde belirerek doğru ve yanlış hakkında hükümde bulunur. Meşru olan bir fiil, bazen yasak olur; helal olan bir fiil, bazen haram olur. Bunu takdir edecek olan, dinin delâletiyle akıldır. Bu sebeplerden dolayı İslamiyet, din ile akıllı hiçbir zaman ayırmamış, bu ilişkiyi hep canlı tutmuştur. "İnsanın dini akıldır, Akıllı olmayanın dini de yoktur." anlamındaki Hadis-i Şerif'in bu nassı, bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.

Günaltay, mukaddes bir kaynağa dayanan dinin lüzumunu bazı meşhur Batılıların görüşlerini de nazara vererek açıklamaktadır. Günaltay, **Eflatun**'un benimseyip, yüksek sesle ilan ettiği, **Voltaire**'nin zorunlu olarak kabul ettiği, merhamet eden ve intikam alan bir Allah'ın varlığına inanmaktan başka bir yol olmadığını savunur. İngiliz filozofu **Herbert Spencer**'in şu görüşünü de düşüncesini destekler mahiyette ele almaktadır. Spencer, ilmin ilerlemesinin açık bir şekilde hakikatini anlayamayacağımız mutlak bir varlığın mevcudiyetini gösterdiğini; varlığının başı ve sonunu düşünemediğimiz bu ebedî gücün her yerde kendini hissettirdiğini ve her şey onun emriyle meydana gelebileceğini savunmaktadır.

Din, ilahî bilginin gizli - açık her nesnede ortaya çıktığını insana öğretir ve bunun neticesinde insanın güçlü bir iradeye sahip olmasını sağlar. Dini yaşayan insan, inancının meyvesi olarak ortaya çıkan bu irade ile enaniyet, hırs ve nefsi arzularına mâni olmakla birlikte; sorumluluklarının bilincine varan, kötülüklerden sakınıp iyilik yapmayı alışkanlık kesbeden bir birey olur. Bu da gösteriyor ki akıl ve iradeye rehberlik eden, dinden başkası olamaz.

⁵³M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 71-82.; M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 61-64.

Günaltay, *din-vicdan* ilişkisi üzerine dinin lüzumu ve gayesini ele alırken, vicdanı iyiyi fenadan ayırt etme melekesi olarak tanımlamakta ve vicdanı pratik akıl olarak yorumlamaktadır. Ona göre vicdan hem kuralları anlar hem de uygular. Din, vicdanlara kuvvetli tesiri neticesinde insanı gizli -açık her türlü kötülüklerden men edeceği gibi; her türlü iyiliğe de sevk eder. Vicdan, dinî terbiyenin insanın ruh ve dimağında bıraktığı izlerin heyet-i mecmuasıdır. Ahlakî faziletler talim eden bir din terbiyesi almayan insanlarda vicdan bulunamaz. İnsan eti yemekte zevkyâb olan vahşîler bunu destekleyen bir delildir.

Günaltay'a göre yaptığımız bir eylem sonucunda hissettiğimiz haz ve hatalarımız neticesinde de pişmanlık duygusu, ahlâkî kuralların vicdanî bir yaptırımıdır. İlkel toplumlarda ahlakî vicdanın yoksunluğundan bahsetmiştik. Medenî toplumlarda da oldukça büyük bir kabahati, ufak bir hatadan farklı görmeyen insan tipiyle karşılaşmak mümkündür. Bunun yanında öyle utangaç ve öyle vicdanlı kimseler vardır ki, ufak bir hatayı büyük bir kabahat derecesinde tehlikeli bulurlar. Günah işlemeyi alışkanlık haline getiren insanlarda pişmanlık duygusu sürekli azalmaktadır. Hatta işlenen bir günahdan pişmanlık duymayı bırakın; onu zevk aracı haline getiren anlaşılması müşkül insanlar vardır. Aslında insan ilk etapta küçük kabul ettiği hataları yaptıkça, vicdan azabı ve pişmanlık tesirini yitirmeye başlar. Günaltay'a göre din duygusundan yoksun fertlerde vicdanî rahatlık ve pişmanlık hissi, yeterince yaptırım gücüne sahip olamamaktadır. Vicdanın gerekli yaptırımını gösterebilmesi için, dinin tesiri ile daima kontrol ve ikaza ihtiyaç vardır.

Günaltay, tabiatı kendine rehber edinen dinsizlerin vicdanî yapılarını ele alırken, onların gerek aile içinde gerekse de toplumda ferdiyetçi ve menfaatçi bir tutumları ön planda olduğunu savunur. Bu menfaatleri sarsıldığı veya daha karlı bir menfaatle karşılaştığı anda ailevî ve toplumsal bağlarında kopmalar baş gösterir. Bu durum da, insanın bir hayvan derekesine inmesinden başka bir şey ifade etmez. Bu nazarla bakıldığında dinsiz bir anarşistin bir bomba ile bir anda binlerce kişiyi öldürürken zerre kadar vicdan azabı çekmemesinin sebebi anlaşılacaktır. Sonuç olarak anlaşılıyor ki, insanlığı bu gibi ahlakî çöküntü ve vicdanî yoksunluktan kurtaracak tek etmen dindir.

Günaltay, *din-hukuk* ilişkisi bağlamında dinin lüzumu ve gayesini ele alırken, cemiyetin ahengini muhafazası yönüyle, insanlığın hiçbir hal ve şartta dinden uzak kalamayacağı bir müessesese olduğunu savunur. Çünkü toplumsal düzeni muhafaza ve fertlerin birbirlerine tecavüzünü men' için konulacak kanunlar, nizamlar, polisler, jandarmalar bu maksadı tamamen temin etmede kifayetsiz kalacaklardır. Lakin polis ve jandarma, ancak hukukî işlemlere müdahale edebilir, gözü önünde meydana gelen bir münasebetsizliği men ya da failini yakalamak ile kanunun pençesine teslim edebilir. Hâlbuki kanunun ağından kurtulabilen, işini uydurabilen caniler mahkemelerde aklanabilmekte; bir o kadar günahsız kişiler mahkûm olabilmekteler. Hem suç ve cinayetlerin çoğunluğu, polis ve zabitanın muttali olamayacağı bir hengâmda ve nüfuz edemeyeceği bir mekânda meydana gelir. Din ise, gizli-aşikâr her türlü fenalıktan men' eder. Allah korkusu, din kaydı öyle bir zabıta kuvvetidir ki hiçbir an insandan ayrılmaz. Her zaman ve her mekânda onu gözetimi altında bulundurur. Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğu akidesi, şehirde, köyde, evde, dağda, kırdan, bayırda velhâsıl polislerin, zabıtalının, hükümetlerin eli yetişemeyeceği yerlerde insan ile her çeşit suç ve cinayetler arasında sağlam bir seddir.

Hiçbir kanun, hiçbir düzen insanı gizli ve alenî her türlü kötülükten alıkoymaya yetmez. Çünkü insanın yapısında bencillik vardır. Fırsatını bulup da, kanun ve korumanın gözetiminden uzak kaldığını anladığında, bencilliği gereğince davranış sergilemekte tereddüt etmez. Bu durumda insanı kötülüklerden men edecek tek etmen sadece din gücüdür. Kimsenin görmediği bir yerde bir kese altın bulan bir adam, bu parayı ancak haram hakkındaki imanı, Rabbanî azap ve ikaba dair dinin talim ettiği akide sevkiyle paranın sahibini arar, bulur ve malını kendisine teslim eder. Günaltay, bu misal ile kanunların eli yetişmediği yerlerde imanî tesirin kanunlardan daha güçlü ve caydırıcı olduğunu, kötülükten men edip iyiliğe sevk ettiğini vurgulamış oluyor. Din, beşer üzerinde en mükemmel kanunlardan, en disiplinli düzenlerden daha kuvvetli ve tesirlidir. Çünkü kutsî bir kaynağa dayanır. Tüm bunlardan dolayı toplumun düzenli bir şekilde korunabilmesi için en etkili ve gerekli etmen dindir.

Din-ahlak ilişkisi kapsamında dinin lüzumu ve gayesini ele alan Günaltay, 'İslam güzel ahlakıdır.' Hadis-i Şerif'inden yola çıkarak dinin ahlakî bir fazilet olduğunu

savunur. Ona göre ahlaksız bir millet yaşayamayacağı gibi; dinsiz bir kavim de varlığını daha fazla sürdüremez.

Din, bireyleri temiz duygu ve eylemlerle bir araya getirip, milli birlik duygusunu harekete geçiren bir etmen olduğu kadar, toplumların yükselme ve terakkisini sağlayan bir müessesedir. Çünkü hak din, ahlakî fazilet ve adaleti tam anlamıyla uygulamak demektir. Günaltay'a göre dinin lüzumu, bir takım hikmet ve prensibe dayalı olması oranında artış gösterir. Filozof **Schopenhauer**'e göre hayat, arzu ve isteklerden ibarettir. İnsan fizyolojik açıdan bencil bir yapıya sahiptir. Bu bencillik duygusunun esiri olan bireyler ile sosyal hayatın meydana gelmesi, bu ortamda güvenlik ve sevginin sağlanabilme ihtiyacını doğurmaktadır. Bunun için yapılacak ilk iş, fertler arasındaki bencilliğin, ayrıca bunun neticesinde ortaya çıkan alçakça arzuların, haksız saldırganlığın sınırlandırılıp engellenmesi olmalıdır. Fert, kişisel arzu ve nefsanî isteklerine hükmetmediği müddetçe, sosyal bir yaşam sürdüremez ve medeniyetten mahrum kalır. Fizyolojik bencilliğini kontrol edemeyen insanlar, zararlı alışkanlık ve ihtiraslarını değiştirecek, bunları kontrol edecek koruyucu bir güce muhtaçtır. Bu güç de ancak din olabilir. Ancak dinin etkisi ile insanlar arasında ahlakî ve hukukî bağlar kurulabilir.

Günümüz felsefesine göre gerçek din, şartlar oranında hürriyetimizi kullanma eylemidir. Bu anlayışa göre ahlak sadece ödev ve vazifeden ibarettir. Bu vazife, herhangi bir iyiliğin yapılma faziletidir. Günaltay'a göre fazileti gerçekleştirme ve kökleştirme amacıyla din ile ahlak bir noktada birleşirler. Din, insanları bir takım görevlerle sorumlu kılması yönüyle, insan hürriyetini yerinde kullanma yollarını belirlerken; iyiliği emretmek, kötülükten men etmek suretiyle fazilet duygusunu aşılacaktır. Ahlakın, herhangi bir toplumsal yapı için zorunluluğu şüphe götürmediğinden, dinin gayesi, bireyde ahlakî erdemleri yerleştirmek, hürriyetin münasip bir şekilde kullanılmasını sağlamaktan ibarettir. İşte dinin gerekliliği de bu şekilde anlaşılmaktadır.

Dini, hayatın her alanında yaşayan insanların son derece kuvvetli irade ve karaktere sahip olduklarını, bu insanlarda ahlakî ilkelerin daha yoğunlukta yaşandığını savunan Günaltay, her zaman ve her yerde dindar insanların meydana getirdikleri topluluklarda sürekli ve düzenli bir disiplinin göze çarptığını iddia eder. Felsefe

âlimlerinden **Alexy Bertran**'ı bu konuda referans gösterir ve iman-ahlak ile ilgili konularda güvenilir bir kaynak olduğunu ifade eder. Alexy Bertran'a göre dinî ahlak, aynı zamanda Ahlak Felsefesidir.

Günaltay'a göre dinî ahlak insanoğlu için büyük önem arz etmektedir. Bir ulusun ahlakî pratiğini yitirmesinden daha kötü bir şey yoktur. Meşhur İngiliz âlimi **Herbert Spencer**'in şu şikâyetini örnek göstererek düşüncesini desteklemektedir: "Ahlakî nitelik taşıyan emirler, düne oranan bugün yaptırım gücünü ve geçerliliğini daha da kaybetmektedir. Dinî ahlakın bu denli inişe geçmesi ve yok olmaya yüz tutması kadar kötü bir şey yoktur." Günaltay, maddî terakkinin temel alındığı günümüzde sadece dinin değil ahlakın dahi gereksizliğini savunanları, haddini bilmez olarak tanımlamaktadır. Ahlakî özelliklerden yoksun bir topluluğun çöküşünü savunanlardan bazıları da ahlakî dinden soyutlamak gayesiyle bu değerleri vicdana yüklediklerini savunmaktadır. Dinî ahlakın güç ve önemini kaybetmesinin büyük bir felaket olduğunu niteleyen Spencer dahi, bu vaziyeti kurtarmak amacıyla yeni bir ahlakî sistem kurma yoluna gitmiştir. Ancak bu şekildeki bir ahlak sisteminin, mukaddes dayanakları olan dinî ahlak kadar çevresine hükmedemeyeceği, Spencer'in bu girişiminin sonuçsuz kalmasıyla ispatlanmıştır.

Dinî ahlak anlayışından kurtulmak için ahlakî değerleri vicdana yükleyenlere karşı Günaltay eserinde⁵⁴, 'Felsefe Sözlüğü' yazarı **Edmond Goblot**'un 'vicdan' tanımına yer vermektedir. Edmond Goblot'a göre vicdan, iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme gücüdür. Günaltay'a göre vicdan bu hükümlerini, mukaddes sayılan kurallar ışığında verecektir. İşte bu mukaddes yasa da helal ve haramı, hayrı ve şerri, rezalet ve fazileti belirleyen 'din'den başkası olamaz.

Ahlakın davranışlarımıza büyük tesiri üzerine Günaltay, Filozof **Leibnitz**'in şu ifadesine yer vermektedir:

'Şayet Geometri de bizim çıkar ve arzularımıza ahlak kadar müdahalede bulunsaydı, Öklid ve Arşimed'in delillerine rağmen onu da reddeder; geometri, hayal ürünü ve yanlış kıyaslardan meydana gelmiştir, derdik.'

⁵⁴M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 73.

Günaltay, hiçbir dine mensup olmadıkları halde, ahlakî faziletlere özen gösteren inkârcıların varlığını ise, sosyolojik verilere dayandırarak, içinde buldukları toplumun terbiyesi altında yetişmelerine, uzun zaman dinî terbiye ile yetişmiş toplumlarda büyümelerine bağlamaktadır. Bu inkârcılar, toplumların terbiyesini alarak iyi ve kötü hakkındaki öğretileri şuursuzca benimsemişlerdir. Eğer dinsiz bir çevrede yetişmiş olsalardı, yamyamlarda bir ahlakî ilke bulunmadığı gibi bunlarda da ahlakın zerresine rastlanılmazdı. Günaltay'a göre toplum, birtakım ilişkilerin bir araya gelerek oluşturduğu bir uzva benzer. Bu topyekûn ilişkileri düzenleyen temel nokta ise ahlakî ilkelerdir. Düzenli bir toplumun meydana gelmesi bu ahlak kurallarına uymakla mümkün olacaktır. Tüm toplumu bu kurallara riayete sevk eden amiller ise, kuralların yaptırım gücüdür. Din kavramının yer almadığı ya da dine gerekli önemin verilmediği bir toplumda ahlakî kuralların geçerli olacağını savunanların sadece ahlakî kuralların yaptırım gücüne dayanmaları, dinin lüzumu ve önemini bir kat daha arttırmaktadır⁵⁵.

Özet olarak din olgusunun yer almadığı bir toplumda ortaya çıkan durumlar, insanı, dinin sosyal bir gereklilik olduğunu itiraf etmeye mecbur bıraktığını savunan Günaltay, dinsizliğin önce ahlakı, devamında da hukuk kurallarını ortadan kaldıracığını iddia etmektedir. Din olmadığı takdirde, ahlakî yaptırım gücü kalktığından her türlü kötülüğün yayılmasına; bundan tevellüden ahlak fikrinin kalkmasına ve toplumun çöküp dağılmasına sebep olacaktır. Bütün kanunların temeli hukuk olduğundan dinsizlik aynı zamanda hukuk fikrini de yok edecektir. Demek ki ahlak yok olduğu takdirde hukuk kutsal değerlerini kaybedecek ve iskelete dönüşecektir. Böyle bir sonuç ise hür bir toplum fikrini tamamen söndürecektir. Ahlakî dayanışmayla ayakta duran toplum da yok olacaktır. Dinsizlik, toplumsal değerleri yok saymak olan bencillik olduğundan; bencillik de toplumun temel taşı olan diğergamlığın zıddı olduğundan sadece dinsiz bireylerden oluşan bir toplumun ayakta kalması mümkün değildir. Dinsizliğin toplumsal zararlarının yanında bireysel felaketleri de söz konusudur. Bedensel arzuların esiri olmaktan bireyi kurtaracak ve ona mutlu olmayı ümit ettirecek tek faktör dindir. Sadece maddî istek ve arzuların esiri olan birey, maddî bir zarara uğradığında manevî duygulardan yoksun olduğu için hayatına son vermekten başka bir kurtuluş ümidi ve teselli çaresi

⁵⁵ M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 74.

bulamayacaktır. Bütün bunlar gösteriyor ki insanı bu gibi çöküntülerden kurtaracak tek etmen dindir ve din sosyal bir gerekliliktir. Din olmaksızın bir toplum halinde yaşamak mümkün olmayacaktır. Din fertlerin, ailelerin ve tüm toplumun saadeti açısından beşer için kaçınılmaz bir gerçek olup, son derece lüzumlu bir sosyal müessesedir⁵⁶.

2.4. Din İlimlerinin Ortaya Çıkışı

Günaltay, ‘Dinler Tarihi’ adlı eserinde din ilimlerinin menşei ve tekâmülü ile ilgili çalışmasını Batı’da ve Doğu’da olmak üzere iki ayrı coğrafyayı nazara alarak incelemiştir⁵⁷. Günaltay’a göre Din İlimleri, dinlerin özellikleri, ortaya çıkışları ve yaşam biçimlerinden bahseder. Bu ilim “Dinler Tarihi” ve “Din Felsefesi” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. *Dinler Tarihi*, insanlığın geçmişten bu güne dinî açıdan geçirmiş olduğu değişimleri; siyasî tarihleri olmayan ilkel ve vahşî kavimlerin din ve inanç yapılarını inceler. Dinler Tarihinin derinlemesine incelediği asıl alan, medenî toplulukların sosyal açıdan gelişim ve dönüşümleridir. *Din Felsefesi* ise dinlerin prensipleri arasındaki ilişkileri inceler. Din İlimlerinin bu iki bölümleri, birbirlerine sıkı bir bağ içinde olup, birbirlerinden bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Çünkü Din Felsefesi dışındaki pratikleri ve ayinleri dikkate almadan, sadece “din” kavramının soyut bir tarifi ile yetinilmesi, abes ile iştigalden başka bir şey olmaz. Felsefe, muhtelif dinlerin ilkeleri arasındaki münasebeti incelemek ve mukayese edebilmek için Dinler Tarihi’ni incelemek mecburiyetindedir. Buna karşın Dinler Tarihi de, birtakım dinî olayları sınıflandırırken Din Felsefesine aktarım yapma zaruri yetinden Din Felsefesi’ne muhtaçtır.

Din bilimlerinin bu iki kısmı, birbirlerine bu denli ilişkili olmalarına karşın, öğretim itibariyle zorunlu olarak birbirlerinden ayrılırlar. Din Felsefesi, özellikle ‘Fizik ötesi’, ‘Kelam’ ve ‘Tasavvuf’ ilimlerinde incelenir. Dinler Tarihinde ise ancak dinlerin geçirdiği aşamalar ve meydana çıkan özellikler araştırılmakla yetinilir. Tabii ikinci derecede bir temas ile olsa da Dinler Tarihinde karşılaştırmalar sebebiyle zorunlu olarak Din Felsefesine de değinilir.

⁵⁶ M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 74.

⁵⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 33-49.

Geçmişte bütün ilimler gibi, din ilimleri de felsefenin içinde yer alarak, bu alan dâhilinde incelenmiş ve bu yaklaşım Ortaçağ boyunca süregelmiştir. Günaltay'a göre din, bu yüzyıllarda bağımsız bir ilim dalı olarak kabul edilmeyip tamamen fikrî sahada tutulmuştur. Mesela ilk defa kiliseyi kuranlar, dinin felsefî bakış açısıyla değerlendirilmesinden şiddetle kaçınmışlardır. Daha sonra Tevrat ve Zebur metinlerini dikkate alarak, az çok bu yöne meyiletmeleri zaruret kesp etmiştir.

Günaltay'a göre *Batı*'da Din Felsefesi'nin tam manasıyla ortaya çıkması, *Endülüs'ten yayılan fikir hareketleri* ile mümkün olabilmıştır. Günaltay'a göre Avrupa'da dinî reformu gerçekleştiren kişiler dinî bir felsefeye göre hareket etmişlerdir. Fakat din işlerinin Tevrat ve İncil metinlerinden bağımsız, sadece felsefî bir bakış açısıyla incelenmesi usulü, ancak günümüz felsefesiyle başlamıştır. Mesela **Kant** ve **Schleirmacher** sistemlerindeki ana fikir, din felsefesinin esaslarına dayanmaktaydı. Bu iki düşünür, Din felsefesini kendi sistemleri içinde incelemişlerdir.

Batı'da dinlerin felsefeden ayrı olarak incelenmesi, tarih ilminin ortaya çıkması özellikle Dinler Tarihinin gelişmesi, tarihte birtakım izler bırakarak yok olan milletlerin, yıkılan medeniyetlerin gelenek ve müesseseleri hakkında bilgi sahibi olunması ile başlamıştır. Batı'da dinlerin felsefeden bağımsız incelenmesi **Hegel** ile başlamıştır. Hegel öncelikle dinin fizik ötesi, ruhî ve tarihî yönlerini iç içe ele alıp din kavramı ile yansıması olan olaylar arasındaki uyumu ortaya koyarak din ilimlerinin konusunu belirlemiştir. 18.asırda da **Vico**, **Voltaire**, **Lessing** ve **Herder** olmak üzere birçok Batılı düşünür bu sahada çalışmalara başlamışlardır.

Günaltay'a göre dinin bir kurum olarak incelenmesi lüzumu **Bukl**'un 'İngiltere'de Medeniyet Tarihi' adlı eseriyle önem arz etmiştir (1858). Avrupa'da Dinler Tarihi alanında ilk ilmî eserini yayınlama şerefi ise **Max Müller**'e aittir. Max Müller, Dinler Tarihini her yönüyle ele almış ve bu alanda takip edilmesi gereken metodu belirlemiştir. Müller, aynı zamanda Dinler Tarihi alanındaki engin ilmiyle meşhur oryantalistlere öncülük etmiştir ve bunların yardımıyla Doğu'nun kutsal kitapları Avrupa dillerine çevrilerek ilim adamlarının istifadesine sunulmuştur.

Günaltay'a göre Max Müller'in açtığı çığır, Özellikle Hollanda olmak üzere diğer ülkelerde genişletilmiş ve bu alanda eserler telif edilmiştir. Hollanda'da **Tiele**

tarafından ‘Dinler Tarihi’ isimli bir eser kaleme alınmıştır. Bu tarihten itibaren İngiltere ve Hollanda üniversitelerinde Dinler Tarihi derslerine geniş bir program ayrılmıştır. Daha sonra Paris, Brüksel ve Roma üniversitelerinde de Dinler Tarihi kürsüleri açılmıştır. Dinler Tarihi alanında en çok çalışma yapılan ülke ise İngiltere olmuştur. İngiliz bilim adamları tarafından bu konuya dair öneme haiz eserler telif edilmiştir. Fransa’da ise muasırınca Dinler Tarihi ile en fazla meşgul olan kişi **Ernest Renan**’dır. Renan, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet hakkındaki muhtelif eserlerine bir de ‘Dinler Tarihi İncelemeleri’ adlı eserini eklemiştir. **Benjamin Constant** ve **F.T.B. Clavel**, ayrı ayrı olarak Dinler Tarihi ile ilgili ciltlerden oluşan birer eser telif etmişlerdir. 1822’de Paris’te kurulan ‘**Asya Cemaati**’nin yayınladığı mecmualar vasıtasıyla bu cemaati oluşturan en değerli bilim adamlarının Dinler Tarihi hakkındaki incelemeleri ve Doğu dinlerine ait belgeleri yayınlanmıştır. Yapılan bu özel çalışmalar ve tarihî belgelerin yayınlanması, her ülkede Dinler Tarihi alanında çok sayıda önemli eserin kaleme alınmasını sağlamıştır⁵⁸.

Günaltay, Dinler Tarihi’nin **İngiltere**’de kurulup, **Fransa**’da yayılmış olmasına karşın, yükselişi **Alman** âlimlerinin takip ettikleri yöntem sayesinde mümkün olduğunu savunmaktadır. Leiden Üniversitesi ünlü profesörlerinden **Chantepie de la Saussaye** tarafından yayınlanan ‘Dinler Tarihi El Kitabı’ bu alanda muhtelif ülkelerde yayınlanan eserlerin tamamını gölgede bırakarak bütün dillere tercüme edilmiş ve her ülkede tekraren basılmıştır. **Kuenen**, dinleri ulusal ve evrensel olarak inceleyen bir eser kaleme almış; Kopenhag Üniversitesi meşhur profesörlerinden **Harald Höffding**, dinlerin felsefesini belirlemiştir. Sosyoloji ilminin en ünlü düşünürlerinden **Emile Durkheim** dinî hayatı en ince ayrıntılarına kadar ele alarak yeni bir çığır açmış; **Dela Grasserie** de dinlerin psikolojisini araştırmayı temel alan mühim bir eser yazmıştır. Dini son derece mühim bir müessese kabul ederek muhtelif açılardan ele alan bu eserlere son zamanlarda daha fazla eser ilave edilmiş, Dinler Tarihi’nin önemi ve kapsamı iyice belirlenmiştir.

Günaltay’a göre *Doğu*’da din ilimlerinin din felsefesi ile ilişkili bölümünü inceleme çalışmaları çok daha erken tarihlerde başlamıştır. İslam âleminde dinin felsefî açıdan incelenmesine **Hicri I.** asrın yarısından itibaren başlanılmıştır. H.1.asırda **Hasan**

⁵⁸ M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 54.

Basrî tarafından Keldaniye’de kurulmuş olan okul, bu konuya yönelik incelemeler açısından atılan ilk adımdır. Bu mektep, Hasan Basrî’ninengin ilmi sayesinde kısa bir sürede varlığını göstermiş, kelam ilminin en kapalı kısımlarını dahi tartışma konusu yaparak felsefî incelemelere yönelmiştir. Özellikle ‘tevhid’ anlayışı bu okul tarafınca felsefî incelemelere tabi tutulmuştur. Basra ekolünün öğrencilerinden **Vasıl bin Ata**, bu konu ile ilgili ilk defa birkaç eser telif etmiştir⁵⁹. **Vasıl b. Ata - Amr b. Ubeyd** ile İslam’da akılcı ekolü temsil eden **Mu’tezile** hareketi başlamasıyla; **Ca’d b. Dirhem - Cehm b. Safvan** ile **Cehmiyye** fırkasının temellerinin atılmasıyla dinin felsefî açıdan incelenmesi özel bir önem kazanmıştır. Ayrıca **Ebu’l-Huzeyf el-Allaf, İbrahim en-Nazzam, Ebu’l Huseyn el-Basrî, el-Hemedanî** gibi şahıslar da bu alanın gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Günaltay’a göre dinin felsefî açıdan incelenmesinin hız kazanması, Eski Yunan Felsefesi’nin İslam âlemiyle buluşması ve Doğu dinlerine ait kitapların Arapçaya tercüme edilmesi ile olmuştur. Bu faktörlerden dolayı **H.3.** asırda bu sahadaki çalışmalar daha da gereklilik arz etmiş ve tevhid, vücûd, ilim, kudret, irade, cüz’i irade, tekvin gibi kavramların mahiyeti ve tecellisi gibi çözümlenmesi güç, derin konulara yönelik çok kıymetli eserler meydana getirilmiştir. Geniş bir serbestiyetle yapılan bu çalışmalar, muğlâk olan bu meselelerin aydınlanmasına sebep olmuş ve **Hikmet-i İlahiye** ilmi meydana gelmiştir. H.3. asrın başlarında Basralı **Said el-Küllab**, bu çalışmalara yeni bakış açıları getirmiştir. Bu yeni hareketi **H.4.** asrın başlarında **Ebu’l-Hasan el-Eş’arî** ve **Ebu’l-Abbas el-Kalanisî** genişleterek yeni bir okulun ortaya çıkmasını netice vermiştir. Bu yeni okul İbn Füreke, Bahilî, Muhammed b. Mücahid, el-Bakıllanî, El-Ebherî, Beyhakî gibi şahıslar tarafından genişletilerek İslam âleminin din felsefesi ile ilgilenen en önemli mezhebi konumuna gelmiştir. Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin çağdaşı **Ebu Mansur Maturidî** de bu konuyla ilgili telif ettiği eserleriyle başka bir çığır açmıştır. Bu meyanda oluşturulan okullar, din felsefesini oldukça tafsilatlı bir şekilde incelemiş ve bu konuda sayısız eserler meydana getirmişler; hususan H.4. asırda asrın en meşhur aydınları tarafından kurulan **İhvan-ı Safa** grubu özellikle din felsefesi ile meşgul olmuştur. **El-Kindi, Es-**

⁵⁹ Vasıl bin Ata’nın tevhid konusunda yazdığı felsefî eserleri: ‘Kitabu’l-Hutab fi’t-Tevhid ve’l-Adl’, ‘Kitabu’s-Sebil ila Marifeti’l-Hakk’, ‘Kitabu’l-Meaniyi’l-Kur’an’, ‘Kitabu Esnaf’l-Mürjic’, ‘Kitabu Tabakati’l-İlmi ve’l-Cehl’, ‘Kitabu’l-Menzile beyne’l-Menzileteyn’.

Serahsî, Belhî, Farabî gibi ilim adamları ise din felsefesi ile Yunan felsefesini uzlaştırmaya yönelik yeni bir akım başlatmışlardır.

Dinin felsefi açıdan topluca ve kapsamlı bir şekilde işlenişinin **H.5.** asırda başladığını savunan Günaltay, bu asrın korkunç mezhebi çatışmalara da tanıklık ettiğini söyler. İlk asırlarda ortaya çıkan dinî ekoller süreç içerisinde son derece yaygınlaşmış ve her biri ayrı kollara ayrılmıştır. İlk süreçlerde mezhep tartışmaları sadece ilmî olup, söz konusu ekollerde farklı çığırlara ve reformlara sebep olmuştur. Mesela bu asrın en parlak simalarından **İbn Sina,** bazı kıymetli eserleriyle **Farabî**'nin açtığı çığırı genişletmiş; yine asrın meşhur simalarından **Gazali** ise yaptığı reformlarla Eş'ariyye ekolünün daha felsefi temellere dayanmasını sağlamıştır. Gazali'nin açtığı çığır, İbn Tüfeyl, İbn Rüşd, Şehristanî, Beydavî, Fahrüddin Razî, Nasuriddin Tusî, Taftazanî, Cürcanî gibi meşhurlar ile devam etmiştir ve konuyla ilgili kıymetli eserler derlenmiştir. İbn Teymiyye el-Harranî ve İbn Kayyim el-Cevziyye din felsefesini değişik bir bakış açısıyla incelemiş ve bu alana katkıda bulunmuşlardır. Kâtip Çelebî, Gelenbevî, Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh, Hasan Sadık Han ve Mercani ise son dönemlere doğru din felsefesini geliştiren simalar olmuşlardır. Yakın dönemimizde ise Ferid Vecdi, Reşid Rıza, Musa Carullah ve İzmirli İsmail Hakkı bu alanla ilgilenmişlerdir.

Günaltay'a göre din, felsefi açıdan incelenmesinin yanı sıra *tasavvufî* açıdan da incelenmiştir. **Cüneydi Bağdadî, Abdulkadir Geylanî, Ahmed er-Rufaî** gibi muhteremler vasıtasıyla tasavvuf, dünyevî zevklerden uzak bir tarikat şeklinde ortaya çıkmış; daha sonraları din felsefesine bürünmüştür. **H.6.** asır, tasavvuf ile iç içe olan din felsefesinin olgunluk dönemidir. Şehabuddin Sühreverdi ve Muhyiddin Arabî gibi meşhur şahsiyetler, kaleme aldıkları eserleriyle tasavvufun ilmî bir hüviyete bürünmelerine katkı sağlamışlardır. Sühreverdi, 'müessirden esere' ve 'eserden müessire' olmak üzere iki yolun takip edilmesine sebep olmuştur. Bunlardan birincisi tamamen *metafizik* ile alakalı iken; ikincisi ise *uygulamalı psikoloji* esaslarına dayanmaktadır. Muhyiddin Arabî ve Hasan Ali eş-Şazelî birinci metodu uygularken; İmam Gazalî ve pirleri ise ikinci yolu benimsemişlerdir. Tasavvuf ehlinin son simalarından en meşhuru ise Bedrettin Simavna'dır ve bu alanda telif ettiği eserleriyle üne kavuşmuştur.

Görüldüğü üzere İslam âlimleri din ilimlerini felsefe, hikmet-i ilahiye, metafizik, kelam, tasavvuf ve dinler tarihi kalıpları altında incelemişlerdir. Fakat göze çarpan husus ise, inceleme konusu edilen dinlerin Müslümanlarla ilişki içerisinde olan milletlerin dinleri olduğudur. Yani ilk dönem milletlerin dinlerinin ve İslam âlemiyle ilişkili olmayan veya sınırlı ilişki içerisinde olan milletlerin dinlerinin ihmal edildiği görülmektedir.

2.5.Günaltay'ın İslâm Anlayışı

Daha önceki başlıklarda Günaltay'ın genel din anlayışını incelemiştik. Günaltay'ın özelde din anlayışını yani İslam anlayışını özetle vermekte fayda vardır. Günaltay, İslam dininin ilme ve sa'ye verdiği önem üzerinde durmakta, Kur'an ve Hadis'lerdeki nasları dikkate alarak bu önemi ispatlamaktadır. Bu meyanda din ilahî bir kanun olup; akl-ı selim sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, say ve gayrete velhasıl kendi iradeleriyle dünya ve ahiret saadetine ve selametine eriştirecek gayelere sevk eder. Öyle ise bir Müslüman'ın dünyada en bahtiyar, ahiret hayatına karşı da en ümit var kişi olması gerektir. Bir İslam cemiyetinin de medeniyetçe, ahlakça, adaletçe, ilimce, servetçe en ziyade ileri ve en ziyade mesut bir heyet-i içtimaiye teşkil etmesi lazım gelir. Yine Günaltay bu tarifinden yola çıkarak, bir müslümanın nezafet ve tahareten, faaliyet ve gayreten, ilim ve marifeten, güzel ahlak ve necâbeten bir timsal olması; bir İslam cemiyetinin ise adalet, kanun-şinaslık, intizam ve karşılıklı sevginin en yüce bir numunesi olması gerektiğini savunur⁶⁰.

Hal-i hazırda Müslümanlığın tezatlıklarını, ne derece İslam'ı yaşadıklarını irdeleyen Günaltay, yeryüzündeki tüm Müslüman cemiyetlerin bedbahtlıklarını ve miskinliklerini; medeniyette, ilimde, servette, ticarete ve sanatta en ziyade geri kalmışlıklarını ve fertlerin birbirlerinin can hasmı, düşmanı olduklarını nazara vererek günümüz Müslümanların dini yanlış anladıkları ve anlattıklarını iddia eder. Müslümanlar dinin özüne göre hareket ettikleri müddetçe ilerlediklerini; fakat bu anlayışları unuttukları ya da hurafe ve zararlı telkinlerin tesirinde kaldıkları müddetçe gerilemeye yüz tutmuşlardır. Batıl ve zehirli mefkûrelerle Müslüman âlemi zehirlenerek meskenet ve zillete sevk edilmiş, asırlarca uyutulmuş, fikirleri küflenmiş, ruhları dondurulmuş ve İslam beldeleri geniş bir harabeye

⁶⁰ M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 58-60.

dönüştürülmüştür. Günaltay, bir Müslüman köy ve kasabasının dar ve pis sokaklarını; rutubetli, çökük evlerini; güneş görmez kulübelerini; sokaklarda yalın ayak, başı açık bir sürü çocukların sefaletle didiştiklerini; sefil ve tahkir edilmiş kadınların rütübetli kulübelerde esnemekle vakit geçirdiklerini; millî çöküşün küflü inleri olan kahvehaneleri nazara vererek, bu manzaraların insanı titrettiğini savunur. Toplum şairimiz edîb-i muhterem Mehmet Âkif'in bu konudaki tasvirlerine de eserlerinde yer veren Günaltay, sosyal çöküntümüzün ne derekelere düştüğünden muzdarip olmakta; işsizler yuvası olan kahvehanelerin arı kovanı gibi işledikçe bu memleketin istikbalinden ümit beklemenin faydasızlığından yakınmaktadır.

Günaltay zikrettiğimiz bu vahim sefalet ve çöküntünün faturasını dini unutmışluğumuza ve doğru yoldan sapmışlığımıza, yanlış tevekkül anlayışının getirdiği müteakillliğimize (hazır yiyiciliğe), tembelliğimize kesmektedir. Müslümanların kurtuluş reçetesini ise İslam'ı doğru anlayıp mucibince amel etmemize, peygamberî mesaja kulak vermemize, akıl ve hikmetle iş görmemize, say ve gayretle Allah'ın lütuf ve ihsanına itimat ederek çalışıp Cenab-ı Hakk'ın yardımını da kalben niyaz etmemize bağlamaktadır. İslamiyet'in bu konudaki hükümleri gayet açık olup, ilim kisvesine bürünmüş, ilim ve hikmetten habersiz kimselerin telkinlerine kulak vermemek gerektiğini savunan Günaltay, nazar, istidlâl ve içtihadın Müslümanların dinen memur olduğu en esaslı noktalar olduğunu belirtmektedir.

“Hikmet ve marifet, müslümanın yitik malıdır, Nerede bulursa alsın” hadisini referans alarak Günaltay, Müslümanların sadece İslam diyarında ilim elde etmekle yetinmemesi gerektiğini, başka diyarlara, hatta ecnebi diyarlara, ilmin ilerlemiş olduğu Avrupa memleketlerine kadar giderek oralarda ilmî ve fennî araştırmalarda bulunmanın gerekliliğini ifade etmektedir. İslam memleketlerinin bu hususta geri kaldığını, ilmen Avrupa derecesine yükselmedikçe kurtuluş imkânının olamayacağını da iddia eden Günaltay, Avrupa ve Amerika'ya tahsil için öğrenci göndermenin lüzumunu da tekraren ifade etmekte ve dinî bir emir olarak kabul etmektedir.

Günaltay, din-ilim ilişkisini incelerken, Amerika'daki din-ilim çelişkisine ve çekişmesine dikkat çeker. İslamiyet'in ilim ile çeliştiğini savunanları eleştirmekte ve ufak bir zahmetle de olsa İslam'ın ilme verdiği önemi görmenin mümkün olacağını,

İslam'ın ilme teşvikte ne kadar ileri gittiği görülürse bu anlayışın ne kadar haksız ve yanlış olduğunun çok iyi anlaşılacağını savunmaktadır. Günaltay bu tezini “*Hiç bilen ile bilmeyen müsavi olur mu? (Zümer/9)*” ve “*Bilmediklerinizi bir bilenden öğreniniz*” (*Enbiya/9*) mealindeki İlahî mesajlarla desteklemektedir. Günaltay, İslamiyet'in, ilme verdiği ehemmiyete binaen ilim erbabına ayrı bir değer verdiği ve ancak ilim ve irfan ile üstün olunacağı gerçeğini dile getirir. Böyle bir dinin ilim ile uzlaşamayacağı yanlışına düşmenin vahametini ve bu düşüncüyü savunanların cehaletlerini ortaya koymaktan başka bir şey yapmış olmadıklarını büyük bir üzüntüyle ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Günaltay, İslamiyet'in ilim, ahlak ve terakkiyat hususunda ortaya koyduğu prensiplerin hakkıyla öğrenilmesiyle, Müslümanların dinlerinin kanunlarına hakkıyla itaatkâr olmalarıyla bir cemiyetin huzur ve asayişinin temin edileceğini; hatta polis teşkilatına bile lüzum kalmayacağını düşünür. Devr-i Risalet (İslam Peygamberi Devri)'i ve Devr-i Faruk (Halife Ömer devri)'u bu konuda en güzel örnek olarak vermeye İslamî prensiplerin hayata geçirilmesinin ne kadar elzem olduğunu vurgulamaktadır⁶¹.

Şimdi de Günaltay'ın dine sonradan giren hurafelere, zulmete, geri kalmışlığa, bağınazlığa, miskinliğe ve sefaletle karşı fikrî mücadelesine değineceğiz.

2.6. İslâm'ın İlk Dönemleri

İslam'ın doğduğu muhit olan Arabistan bölgesinde putlara, gök cisimlerine tapan, öldükten sonra dirilmeye inanmayan ve tenasüh inancına bağlı toplumlar mevcuttu. Özellikle puta tapıcılık çok yaygındı. Putlarının çoğu insan sureti ve kıyafetinde; bazı kabilelerin ise aslan ve çeşitli hayvan suretinde taştan ve ağaçtan yapılmaktaydı. İleri gelen kabilelerin meşhur putları ise Kâbe'de sergilenirdi. Bunun dışında az da olsa Yahudi ve Hıristiyan inancı mensupları da vardı. Bir kısım Arap düşünürü de Hz. İbrahim(a.s)'den kalan tevhid inancı olan ve putperestliğe ciddi bir tepki olan Hanif dinine mensuptu.

⁶¹M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 70-90.; M. Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler)*, Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 24-26.; M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfâtın Hakikate (hurafeler ve İslam Gerçeği)*, Haz.: Ahmet Gökbek, Marifet Yayınları, İstanbul 1997, s.22-27.

Arabistan yarımadasında yoğun bir cahiliye anlayışı hâkimdi. Zenginleri ve sürü sahipleri cins atları, develeri, güzel ve çevik köleleri ile övünürlerdi. Kabileler birbirleriyle harp ve mücadele ile vakit geçirir; bazı kabileler ise zengin kabilelerin özellikle Hac kabilelerinin yollarını kesip yağmalarlardı. Arabistan toplumunun yazılı bir kanun ya da referans aldıkları bir kitapları yoktu. Arap çöllerini kabile savaşlarıyla kana bulayan cahiliye zihniyetini ne bir dinî lider, ne bir hükümet ne de bir diktatör yoktu ki durdurabilsin. Herkes millî gelenek ve kavmî alışkanlıklarına göre hareket ediyordu. Kabile fertleri arasında kan davaları, kana kan ile cevap verme âdeti ile kanun gibi devam ettirilirdi. İntikamı mukaddes sayan bu kabileler bazen diğer kabilelerle de ittifak edince bu kanlı savaşlar bütün Arabistan bölgesinde senelerce süregelirdi. Tabi bu ilkel zihniyet sadece Arabistan yarımadasında mevcut değildi. Arabistan'a sınır olan Doğu Roma ve İran imparatorlukları da içten içe çürümüştü. Hükümdarları saraylarında görkemli bir yaşam sürerken, toplum ise cehalet ve baskı altında zulüm ve fakirlik içinde ezilip sindirilmişti. Malları, canları, ırz ve namusları hükümdar ve yandaşlarının oyuncağı haline gelmişti. Memleketleri de yolsuzluk ve alçaklıklar sonucunda virane olmuştu. Hükümdar memleketin sahibi iken, halk ise her türlü hukuktan yoksun birer köle hükmündeydi.

Tüm bu toplumlar ağır bir cehaletin, zulüm ve baskıların pençesinde iken kısa bir süre sonra Hicaz bölgesinden yayılmaya başlayan İslamiyet ışıkları cehalet ve zulmeti dağıtacak, tüm dünyaya saadet ve adalet yaymaya başlayacaktır. Cehalet toplumu zulmetten nura, hurufattan hakikate doğru yol alacak ve tüm dünyaya örnek güzide bir toplum formatına dönüşecektir⁶².

Çok ilkel bir din anlayışına sahip, cahil ve hurafe düşkünü olan Araplar, İslâm'ın sade ve herkes tarafından anlaşılabilen mesajlarıyla tanışınca onlar için bir uyanış hareketine sebep olmuştur. İslâm'ın temel prensipleri bu toplumda yavaş yavaş yerleşmeye başlamış, zulüm ve zorbalık saltanatı kökünden sarsılmaya başlamıştır. İslâm'daki adalet ve hakikat anlayışı, asırlarca zulüm ve hurafeler altında ezilen bu topluma bir kurtuluş reçetesi olmuştur. Çünkü İslâm nazarında zengin-fakir, halife-tebaa ve amir-memur kesimleri yasal anlamda eşit haklara sahiptirler. Fikir özgürlüğü konusunda da çok hassas olan bu dinî anlayışta hiç kimse görüşünden

⁶² M. Şemseddin Günaltay, Hurâfâttan Hakikate (hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz.: Ahmet Gökbel, s.35-85.;

dolayı kınanıp yargılanamazdı. Bu durum Emevî dönemine kadar böyle devam etmiştir.

Hz. Muhammed(s.a.v.) dönemi ve ilk iki halife dönemi (Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemleri) İslam'ın en saf ve en aslî şeklini muhafaza ettiği parlak bir dönemdi. Asr-1 Saadet döneminde Müslümanlar Kur'an'ın ayetleri ve peygamberin hadisleri doğrultusunda hareket ederlerdi. İslam idaresinde bulunan kadın, erkek tüm Müslümanlar eşit haklara sahipti. Toplumda kadın iffet, irfan ve saygı ile anılan bir konumdaydı. Onlara karşı kimse cahiliyede olduğu gibi kaba ve saygısız bir tutumda bulunamazdı.

İslam'ın ilk dönemlerinde âlimler haramdan kaçınma konusunda son derece muttaki idiler. Yöneticiler ise adalet ve hakkaniyetten asla taviz vermezlerdi. Adalet, İslâm'da uyulması gerekli ilk temel esaslardandı. Ümmet ise ne yaptığının bilincinde olarak sürekli gayret ve say içerisinde idiler. Ümmet fertleri arasında barış ve kardeşlik son derece hassas bir konu idi ve inancın bir gereği idi. Tefrika, sû-i zan, casusluk, kibir, haset ve nifak, günlerce küs kalmak gibi kötü huylar İslâm dışı ahlaksız davranışlar olarak görülür ve bu tutumlardan uzak durulurdu. İslam peygamberi, tefrikayı işmam edecek her tutum ve izlenimi dahi kabul etmiyor; şiddetle men ediyordu.

Peygamber hadislerinden de yola çıkıldığında İslâm'ın ruhu güzel ahlaktır. Ümmet birbirleriyle karşılaştığında samimiyetle selamlaşır, hal hatır sormayı bir vecibe bilir; surat asmayı, kaba saba söz ve davranışta bulunmayı, kusurları araştırmayı da utanılacak bir ahlaksızlık olarak algılandığı. Güzel ahlak ile ibadetlerini süslediklerinde kemale ereceklerini bilen Müslümanlar, kötü ahlaklı bir tutumun ise ibadetleri faydasız kılacağına da idrakinde idiler. Peygamber hadislerinden de çıkarılacağı gibi sadakat, namus ve alın teriyle helal rızık için çalışan bir Müslüman, ibadet bahanesi ile tembellik gösterip köşesine çekilen bir müslümandan çok daha üstündür. Çünkü peygamberimiz, Müslümanlar için en tehlikeli olarak miskinliği, gafleti, zillet ve ataleti görmekte ve ümmetin bunlardan şiddetle kaçınmalarını emretmektedir.

İslam dini hem bedenen hem zihnen kuvvetli ve temiz kişilerin yetişmesini benimsemiştir. Çünkü aklın terbiyesi insanı manevi yönde temizler ve yüceltir.

Vücutun sıhhati ve temizliği de zinde bir kişiliğe ve sağlam bir nesle sebep olur. Günaltay, bir avuç İslâm toplumunun doğu ve batıdaki büyük imparatorluklara üstün gelmesini İslam'ın özündeki bu terbiye anlayışına bağlamaktadır⁶³.

Ne yazık ki bu terbiye anlayışı uzun müddet devam etmemiştir. Üçüncü halife Hz. Osman (r.a.) döneminde Emevilerin yönetiminde etkili olmaya başlamaları ile İslam'ın adalet anlayışı sekteye uğramış; zulüm, haksız ve ahlaksızlık baş göstermeye başlamıştır. Günaltay'a göre İslâm inancının özüne vurulan ilk darbe de tam bu dönemde başlamıştır.

2.7. Tefrika ve Hurafeler Dönemi

Emevî hanedanı, İslâm öncesinde etkin bir konumdaydı. Mekke fethedilince onların nüfuzu kırılmıştı. Hz. Osman (r.a.)'ın akrabası olan bu hanedana güvenmesi ve onları illere vali olarak ataması ile kaybettikleri nüfuzlarını geri almışlardır ve bu etkilerini Hâşimoğulları'ndan intikam almaya da bir vesile kılmışlardır. Yönetim ihtiras sahibi kişilerin eline geçince zulüm ve taşkınlıklar sınırını aşmış, kanunlara riayet de büyük oranda göz ardı edilmiştir. İnsanların haklı tepki ve şikâyetleri de dikkate alınmayınca bu durum ümmetin idareye güvenini sarsmıştır. Emevilerin İslam ahlakına ve İslamî hükümete karşı sergiledikleri tutum, ümmetin kalbinde hilafet makamına karşı bir sarsıntı ve itimatsızlık meydana getirmiştir. Bu itimatsızlık artınca ve hilafet makamına bağlılık sarsılınca insanlar arasında eski gelenekler yeniden yeşermeye başladı. Ortaya çıkan sahte Müslümanlar, İslam'ın özünü bozmak adına birçok İslam dışı inanç ve hurafeleri, tefrikaları özellikle yeni Müslüman olmuş; fakat İslam'ın özünü anlayamamış cahil kimseler arasında yaymaya başladılar. Bunun devamında başta Abdullah İbn-i Sebe olmak üzere sahte Müslümanlar, gizli komitelerle hilafete saldırmaya başlayacak ve isyanlar çıkaracaktır.

Fesat tohumlarının yeşermeye başlamasıyla Hz. Osman(r.a.)'ın şehadeti, ilerleyen zamanlarda Hz. Ali(r.a.)'ın şehadeti, Hasan ve Hüseyin'in uğradıkları musibetler Müslümanların kalbinde tamiri mümkün olmayan büyük yaralar açmıştır. Bunlardan

⁶³M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfâtın Hakikate (hurafeler ve İslam Gerçeği)*, Haz.: Ahmet Gökbel, s.35-85.; M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 65-145.

en vahimi de *sahte Müslümanların ümmetin fikirlerine, inançlarına açtığı yaradır*. Ehl-i Beyt aşığı kisvesiyle İbn-i Sebe'nin toplumdaki eski hurafe ve inançları din rengine boyanarak insanlara sunması, Hz. Ali(r.a.)'yi ilahlaştıracak kadar yücelten, Hıristiyanlık ve Yahudilikteki Mesih inancına benzer hurafeleri okşayacak tutumları, birçok cahil Müslüman tarafından kabul görmüştür. Bu fesat tohumlarının kök salması neticesinde **Sebeiyye** gibi sapkın bir mezhep dahi ortaya çıkmıştır. Emevilerin yanlış ve yanlış politikaları, kendilerini üstün gören zihniyetleri başta Irak ve İran havalileri tarafından kin ve nefretle karşılık bulmuştur. Bu siyasî intikam arzuları din kisvesi altında meydana çıkmaya başlayacak, bunun sonucunda **Hariciler, Şiiler, Alevîler, Zeydîler** gibi pek çok mezhep türeyecektir. **İmamet** meselesi, ilk kez tefrikanın kapısını aralayacak, İmamet konusunda haklı çıkmak için de birçok hadis dahi uydurulacaktır. Hatta bazı kurnaz kimseler kendi siyasi emellerine ulaşmak için ciltler dolusu hadis uydurmaya koyulacaklardır. Günaltay'a göre dine sokulan asılsız inançların kaynağı bu *uydurma hadislerdir*. Günaltay'a göre bu hadisleri uyduranların başını da **İmamiyye** ve **Kerramiyye** mezhepleri çekmektedir. Birçok cahil sûfi de sevap kazanmak amacıyla birçok hadis uydurmuşlardır. Bu tip uydurma hadisler tefsir kitaplarında bile yerini almayı başarmıştır. Bu asılsız hadisler, birçok asılsız inançları ve hurafeleri de beraberinde getirecektir.

Günaltay'a göre tefrikaları doğuran çeşitli mezheplerin ortaya çıkışında İran dinleri, Hint dinleri ve Eski Yunan felsefesinin büyük rolleri olmuştur⁶⁴. İran, Yunan, Roma ve Mısır kültürleri İslam'a girdikten sonra din sadeliğini yitirmiş, hurafeler baş göstermiştir. Bu kavimlerin eski dinî ve kültürel kalıntılarına, Hint ve Yunan felsefesi de karışınca yeni hurafeler türemiş ve İslam'ın özü, en korkunç ve yıkıcı darbeleri yemiş oldu.

Dört halifeden sonra, Muaviye'nin halifelik ihtiraslarına kapılmış politikalarıyla baş edemeyeceğini anlayan Hz. Hasan(r.a.) hilafeti ona bırakmak zorunda kalmıştır. Muaviye'den sonra oğlu Yezit'e geçen hilafet, Hz. Hüseyin(r.a.)'in vicdanları sızlatan hazin şehadetiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, bütün İslam ümmetinin hilafet makamına vicdanî bağlılığını kökünden sarsmıştır. İranlılar da bu manevî kopuş ve

⁶⁴M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfâtın Hakikate* (hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz.: Ahmet Gökbek, s.93.

nefretten yararlanarak nüfuzunu güçlendirmek amacıyla Emevî saltanatına saldıracak ve iktidarın Abbasi saltanatına geçmesini sağlayacaktır. Bu son durum da İranlılara eski nüfuzlarını kazandırmayınca Abbasilere karşı da Alevîlik meselesinden saldıracaklardır. Günaltay'a göre İranlıların Emevîler döneminde Ehl-i Beytçi olmaları, Abbasiler döneminde ise Alevîlik kisvesiyle hareket etmeleri, kendi amaçları doğrultusunda izledikleri politikalarının bir sonucudur. Amaçları ise Hz. Ömer(r.a.) döneminde yitirdikleri iktidarlarını ve İran'ın bağımsızlığını tekrar temin etmektir.

Müslümanlar arasında tefrikayı doğuran sebeplerden birinin de imamet nazariyesi olduğunu belirten Günaltay, bu meseleden dolayı birçok İslâmî prensip çığırından çıkarılmış ve hurafelerle doldurulmuştur. Günaltay, bu tezini doğrulamak adına "Gulat-ı Şia" firkalarından bazılarını örnek vermektedir. Mesela Gulat-ı Şia'dan bazıları peygamber vefatından sonra Müslümanların Hz Ebubekir'e biat etmelerini yani Hz. Ali'ye ittifakla biat etmemelerini küfür olarak görmüşlerdir. Tenasüh inancını andırır bir anlayışla nübüvvet ve imamet nurunun Peygamberimiz'den Hz. Ali'ye geçmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Hatta bu tip inançlar öyle bir radikalleştirilmiş ki, İlahî ruhun Hz. Ali'de tecessüs ettiğini iddia edecek kadar şirkin zirvesine çıkarılmıştır. Gulat-ı Şia'nın bazı mezheplerin ilah anlayışları, dinimizin özüne Uzak Doğu dinlerindeki tenasüh ve Tora'daki antropomorfik anlayışlar gibi eski dinlerin birçok kısıntısını nasıl dinin özüne bulaştırdıklarının bir göstergesidir. Bunu bir de din kisvesiyle ileri sürmeleri, hurafe ve tefrikaları körüklemeleri dinin özünü ve saflığını ciddi anlamda baltalamıştır⁶⁵.

Abbasi'nin ihtişam ve kuvvetini kaybettiği dönemlerde ateistler, İran'ın yarı Hıristiyan yarı Mecusî insanları münafıkvarî tutumlarıyla İslam'a girmişler ve İslamiyet'i tahrip edip köhnemiş geleneklerini sürdürmeyi amaçlamışlardır. Düşünmeden her şeyi kabul eden, hiçbir şeyden haberi olmayan âvâm halk, uydurulan bir ayete, hadise veya batıl bir inanca dine aşırı bağlılık anlayışlarıyla sorgulamadan gerçek kabul ediyorlardı. Bu durum **Bâtıniler** gibi eski inançları İslâm camiasında canlandıracak gizli cemiyetlerin kurulmasına ve faaliyetine hazır bir zemin sağlıyordu. Müslümanları savaş yoluyla yenemeyeceklerini anlayan bu Müslüman görünümlü firkalar, hile ve aldatmalarla Müslümanların arasına tefrika

⁶⁵a.g.e. s.115-136.

sokacaklardır. Bu şekilde hem Müslümanlardan intikamlarını alacaklar, hem İslâm'ın özünü hurafeleriyle sarsacaklar hem de kendi inanç ve anelerini bu coğrafyada tekrar diriltmiş olacaklar.

Görünüşte Şii mezheplerden İsmailiyye'yi canlandırmayı amaçlayan Bâtıniler, Kur'an ayetlerini istedikleri doğrultuda tefsir ederek Kur'an'ı tahrif etmeyi asıl amaç edinmişlerdir. Bu fırka savunmalarını da Kur'an ayetlerinin zahiri manaları değil de asıl olan Bâtini manalarını anlamaya çalışmak temeline dayandırıyorlardı. Kur'an'ın dinî, ahlakî ve içtimaî birçok nassını da zahirî olarak görmekte ve Bâtini tefsirleriyle vazifeden kaçıp tembellikleri doğuracak yeni nasslar üretmektedirler. İnsanları da gaflete ve dalalete saptırmak için bu tip şüpheler doğuracaktır.

Günaltay'a göre nerde ihtiras ve serüven düşkünü, serseri insanlar varsa Bâtini fırkasında yerlerini almışlardır. Cennet, cehennem, gusül, namaz, zekât, oruç, hac, Kâbe v.b. dinî hüküm ve kavramları kendi istekleri doğrultusunda bağlamından kopararak basitleştirmişlerdir. Bu dolambaçlı yollarla insanları İslâm dininin taat, ibadet ve ahlak gibi kulluk prensiplerinden uzaklaştırarak İslamsız bir Müslüman profili oluşturmaya çalışmışlardır⁶⁶.

İsmailiyye mezhebi kurucularının mezheplerini yaymak adına birçok yere misyoner atadıklarını savunan Günaltay, Irak'a gönderilen davetçinin görevini lâıyıkıyla yaptıktan sonra vefat etmeden mezhebin tüm sırlarına vâkıf olan Hemedan (Hamdan Kırmıt)'ı kendisine halef olarak bıraktığını söyler. Hamdan Kırmıt, cesur ve pervasız bir şekilde bütün ruhuyla Bâtiniye mezhebine bağlı idi. Yaşadığı yer olan Irak, Şiîlik ruhuyla beslenmesi, eski anelerini canlı tutan, hurafe düşkünü cahil bir halk kitlesini barındırmasından dolayı Bâtini inancın yayılmasına çok müsaitti. Tabi bu zemini oluşturan faktörlerden bazıları da zorba yöneticilerin, valilerin ihtişamlı saltanatları, kadıların şeriat adı altında halktan zorla para toplamalarıdır. Bu durumlardan psikolojik olarak yıpranıp kin ve intikam besleyen, hatta eski İran anelerini ve saltanatını arzulayan bir toplum meydana gelmişti. Kırmıtî, bu sosyal yapıdan istifade ederek Mecusilik ve Sabîlik devirlerine ait eski anelerini canlandırma ve kendi mezhebinin yayma konusunda başarı göstermiştir.

⁶⁶ a.g.e. s.153-160.

Karamîta denilen bu mezhep önce nefsin hoşuna giden içtihatlarıyla namaz, oruç gibi bedeni fazları kaldırmış, daha sonra da her bir mensubunu canî bir fedâîye dönüştürmüştür. Karamîta mezhebi girdiği şehirde korku ve dehşet salarak insanları mezhebine dâhil olmaya zorluyordu. Hatta mezhebine dâhil olmayan kimseyi kadın, çocuk, ihtiyar ayırımı yapmadan boğazlıyorlardı. Bu kan dökücü katil ordusu, Kûfe'ye hücum etti. Fakat Kûfe halife ordusu Karamîta ordusunu yendi, ordu lideri olan Ebû Fevâris'i yakalayıp idam ettirdi. Karamîta'nın Bahreyn uzantısı, İran dininden henüz kurtulamamış ve İslâm şeriatından da habersiz, ihtiraslarına düşkün cahil Müslümanlardan itaatkâr, barbar bir ordu hazırladılar. Kûfe'de Kurban Bayramı günü kanlı bir ihtilal çıkararak, "Hüseyin'in intikamı" naralarıyla önlerine çıkan herkesi boğazlamaya başladılar. Halifenin bütün ordularını mağlup eden Karamîta taifesi, kısa sürede şehirleri işgal edecek, insan kanından nehirlere akıtacaktır. Karamîta taifesi Hicretin 317.yılında her türlü ahlaktan soyutlanmış Ebu Tahir liderliğinde Mekke'ye yönelerek Hicaz'da önlerine gelen herkesi kılıçtan geçirecek, her yeri yağmalayacaklardır. Hac mevsimine denk gelen bu katliamda öldürdükleri insanların sayısı yetmiş bine ulaşmıştı. Bu ahlaksız barbar taife, Hacer'ül-Esved taşını da beraberinde götürecekti, yirmi yıl kadar kendilerinde kalan bu taş, büyük bir para bedeli karşılığında ancak geri alınabilecekti.

Karamîta taifesinin ahlaksız ve pervasız canilikleri, İslam beldelerini endişelendirecek, Müslümanları bunlara karşı silahlandıracaktır. On beş seneye kadar süren bu kanlı mücadeleler sonucunda Müslümanlar, Karamîta taifesini darmadağın edecek ve cemaatlerini dağıtacaklardır. Tabii Karamîta'nın toplumda bıraktığı tahribat ve yaydıkları yanlış fikirler kolay kolay ortadan kaldırılamayacaktır. Karamîtalar takiyye usullerince kendilerini gizleyerek İslam beldelerine yayılacak ve fikirlerini yaymaya devam edecekler. Günaltay, doğru bilgileri neşr ederek, zihin ve vicdanları gerçek bilgilerle süsleyerek Anadolu, Suriye, Irak ve Arabistan'a nüfuz etmiş Karamîta'nın canî, anarşist, hurafe dolu fikirlerini ancak ortadan kaldırılabileceğimizi vurgulamaktadır⁶⁷.

Konumuza İslam'ın özüne darbe vuran İsmailiyye mezhebinin Bâtıniye ekolünün Irak şubesi olan Karamîta taifesinden sonra, Bâtınilerin İran şubesi olan tahribatları ve barbarlıklarıyla Karamîta'yı aratan **Haşşâşin** taifesiyle devam edeceğiz.

⁶⁷a.g.e. s.153-160.

Haşşaşin fırkasının kurucusu Hasan Sabbah'tır. Hasan Sabbah, ilk eğitimini Gulat-ı Şia'nın en aşırı kişiliğine sahip olan babası Ali'den almıştır. Babası Ali, Yemen'den İran'a geldiği zaman, İsmailiye hurafelerine aşırı tepkisiyle meşhur vali Ebu Müslim Râzî'nin takibine takılmamak ve halktan tepki almamak amacıyla Hasan Sabbah'ı Nişabur'un meşhur âlimlerinden İmam Muvaffik Nişâburî'nin medresesine gönderir. Hasan Sabbah, bu meşhur âlimin düşüncelerine aykırı ileri bir İsmailî de olsa bu âlime bağlılığı arzuladığı makamlar için bir basamak yapacaktır. Çünkü bu âlimin yetiştirdiği öğrenciler, genellikle yüksek makam ve rütbelere ulaşabiliyorlardı. Hasan Sabbah'ın kıvrak zekâlı ve ileride saygın mevkilere gelerek nam salacak olan iki arkadaşı daha vardı. Bunlar, Hoca Nizamü'd-din Tûsî (Nizamülmülk) ve meşhur âlim Ömer Hayyam'dır. Bu üç parlak zekâ, son derece kültürlü bir âlimden aldıkları derslere çoğunlukla beraber çalışıyor ve aralarında tartışıyorlardı.

Ömer Hayyam, üç arkadaştan biri hangi yüksek makama ulaşırsa diğer iki arkadaşını da bu makama taşıyacağı konusunda Ömer Hayyam ve Nizamülmülk'ten söz almıştı. Tahsil hayatları sona erince birbirlerinden ayrılan bu arkadaşlardan Nizamülmülk, üstün yetenekleri sayesinde Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın vezirliği makamına yükselmişti. Nizamülmülk, öğrencilik yıllarında arkadaşlarına verdiği söze vefa göstererek, Hasan Sabbah ve Ömer Hayyam'a yüksek makamlar teklif etti. İhtirası, gösteriş ve saltanatı sevmeyen, sade ve serbest bir hayatı tercih eden Hayyam, vezirlik rütbesine tenezzül etmedi. Hasan Sabbah ise, yıllardır beklediği fırsatı yakalamanın hırsıyla bu teklifi kabul etmişti. Tabi Sabbah, Nizâmülmülk'ün makamına göz diktiğinden onu hükümdarın gözünden düşürmek için yalan ve dedikodularla onu hükümdara yanlış tanıtmaya çalışıyordu. Hükümdar, Hasan Sabbah'ın bu niyetini anlamış ve onu makamından kovmuştur. Hasan Sabbah'ın Saltanat ve Nizâmülmülk'e karşı beslediği nefret ve intikam dolu hisleri işte bu tarihte başlamış oldu.

Hasan Sabbah, saraydan kovulduktan sonra Rey şehrinde İsmailiye mezhebinin davetçilerinden Abdülmelik Attas ile birleşmiş; daha sonra can güvenliği için İsfahan'daki İsmailiye ekolü reislerinden Ebul Fazl'ın evinde bir müddet gizlenmiştir. Sabbah daha sonra Irak'a, oradan Azerbaycan'a ve oradan da Mısır'a geçti. Mısır'ın hükümdarı İsmailiye koluna mensup idi. Hasan Sabbah bu hükümdarın iltifatlarına nail olmuş ve zamanla devlet idaresine geçti. Burada da

hükümdar ile oğlu arasında tefrika çıkardı. Burada da barınamayan Sabbah, Deylem bölgesine dönmüş ve Türk saltanatını yıkmak amacıyla İsmailiyye mezhebinin propagandasını yapmaya devam etmiştir. Sabbah'ın dönüşünden haberdar olan Nizamülmülk, onun yakalanması için harekete geçmiş, Sabbah ise halkı bir şekilde gaflete düşürerek yandaşlarıyla birlikte Alamut kalesine çekilmeyi başarmıştır. Onun şeyhlikten şahlığa geçiş serüveni burada başlayacaktır.

Hasan Sabbah, mezhep ve tarikat perdesi altında Alamut kalesinde Selçuklu hükümetine karşı gizli bir isyanı amaçlıyordu. O, cahil, hurafe düşkün insanları dünya cennetini vaat ederek koşulsuz itaati altına alacak, onları birer fedaî yapacaktır. Hasan Sabbah, kendisi “Şeyhu'l-Cebel” ünvanına sahiptir. Seyhu'l-Cebel'den sonra mezhebin önden gelen ve illerin valisi konumunda olan “Dâi Kebîr” unvanlı kişiler geliyordu. Şeyhu'l-Cebel müritlerini de üç gruba ayırmıştır. İnsanları bu mezhebe davet eden ve Bâtîniye inanç esaslarını onlara aşılayanlara “duat”; bu mezhebe yeni giren, Dâilere itaat eden cahil halka “rifâk” ve şeyhin, büyük dâilerin emrine hayatını feda etme pahasına koşulsuz itaat eden fedailere ise “Fedâviyye” denmektedir. Bir de “lasik” denilen fedaî yardımcıları vardı ki, şeyhin gözüne girecek cinayetler işlerlerse fedaî derecesine yükselirlerdi.

Hasan Sabbah'ın sırlarından sadece dâi kebirler haberdardı. Dâiler ve fedailerin bu sırlardan haberleri olmaması gerekiyordu. Onlardan sadece her şeye koşulsuz iman ve teslimiyet beklenirdi. Bunun sonucunda şeyhin vaat ettiği cennetine gidebileceklerine inanıyorlardı. Bu cennet Alamut Kalesi'nde ihtişamlı ve donanımlı saraylardan, çiçekli bahçelerden, meyve ağaçlarından, ırmak ve suni şelalelerden, sanat eseri havuzlardan oluşmaktaydı. Bu dünya cennetini çimenlikler arasında dolaşan cazibeli güzel kızlar yani huriler şenlendiriyordu. Bu dünya cennetinin hurilerini Hasan Sabbah, İran ve Anadolu'nun farklı yerlerinden güzellikleriyle şöhret bulmuş, alımlı ve güzel kızlardan toplamıştı. Hasan Sabbah bu yalancı cennet sayesinde ufak bir işaretle kendini tereddütsüz bir şekilde ölüme atabilecek vefalı köleler bulacak ve onları bir emiri öldürtmek, veziri hançerletmek, İsmailiyye mezhebine karşıt görüşlü bilim adamlarını ortadan kaldırtmak için kullanacaktır.

Hasan Sabbah bizzat ele geçiremeyeceği yerlere kimliklerini gizlemiş casuslar, fedaî erkek ya da kadınlar gönderirdi. Nizâmülmülk, eski arkadaşının hırsını, kana

susamışlığını çok iyi bildiğinden, onu durdurmak için kuvvetli bir orduyla Alamut'u ele geçirmeyi planlar. Fakat Hasan Sabbah, onun planından da casusları sayesinde haberdar olup, bir fedaîsini gönderip Nizâmülmülk'ü hançerleterek öldürmeyi başardı. Büyük bir deha ve bilim adamı olan, müspet ilim tahsili için Darülfünun'lar açan Nizâmülmülk'ün cinayeti, bütün Asya kıtasında ilim ve irfan nurunun yayılmasına vurulan en büyük darbe oldu. Nizâmülmülk'ün şehadetinden sonra Haşşaşi'lerin nüfuzu daha geniş alanlara yayılacak, birçok önemli kale onların eline geçecektir.

H.500 yıllarında Selçuklu sultanlarından Melikşah, beş yıl sonra Sultan Muhammed'in meşhur komutanlarından Anüştegin, ardından Selçuklu Hakanı Sultan Sencer bizatihi Bâtınileri hedef almış, bazı tesadüf ve aksaklıklardan dolayı kaleyi fethedememişlerdir. Hasan Sabbah, Selçukluların pençesinden kurtulmak için kaleden adımını dışarı atamayacaktır. Fakat vefatına kadar (h.518) İslam beldelerinin her tarafına nifak tohumları saçmaya devam edecektir. Ölümünden sonra da onun İslâm'ın özüne yaptığı tahribatlar asırlarca etkisini sürdürecektir⁶⁸.

Hasan Sabbah'ın vefatından sonra yerine veliahdı "Kiya Buzurg" geçecektir. O da üç sene barınabildiği Şeyhü'l-Cebel makamı süresince hocası Hasan Sabbah gibi Selçuklu sultanlarının ünlü isimlerini hançerletecektir. Onun vefatıyla tahtına geçen oğlu "Kiya Muhammed Buzurg" yedi bin kişilik bela seli ordusuyla Horasan'a saldıran binlerce günahsız kılıçtan geçirecek, bu cinayetlerle yetinmeyip Abbasi halifelerinden "Müsterşid"i de fedaîlerince öldürtecektir. Muhammed Buzurg'un ölümüyle kanlı tahtına oğlu "Hand Hasan" geçecektir. Hand Hasan zamanın imamı olduğunu, emir ve nehiy ile ilgili tüm şer'i ahkâmı kaldırmak yetkisine sahip olduğunu müritlerine ilan ederek, Kalben Allah'a bağlılık dışında her türlü sefaleti ve ırz, namus tanımayan her türlü ahlaksızlığı mübah kılmıştı. İbadet ve ahlakî esasların kaldırıldığı güne "İdu'l-Kıyam" adı verildi. Hz. Ali(r.a.)'ın şehadet yıl dönümüne denk gelen bu gün, zevk ve sefa bayramı ilan edilecektir. Bunu da Hz. Ali(r.a.)'nin şehadetiyle saadetlere nail olduğu kisvesiyle zevk ve sefa bayramına dönüştüreceklerdir. Hand Hasan'ın Buveyhoğulları'ndan "Hasan b. Nâmur" tarafından öldürülmesiyle, yerine oğlu "Hand Muhammed" Şeyhü'l-Cebel olmuştur. Hand Muhammed, babasının katilini bularak çoluk çocuğuyla birlikte katledecek,

⁶⁸ a.g.e. s.161-186.

birçok devlet adamını ve bilim adamları katledecek, İslam âleminin baş belası olacaktır. Onun da ölümünden sonra cinayetlerden nefret eden ve cinayetleri durdurmak için mücadele edecek olan oğlu “Hand Celal”, babasının tahtına geçecektir. On bir yıl boyunca daha az kanlı sahnelere rastlanılan bu dönem, oğlunun kendisini öldürüp tahtına geçmesiyle son bulacaktır. Oğlu “Hand Alaaddin” otuz beş yıl hüküm sürdüğü sürede ortalığı mezbahaya çevirecek, sayısız masum kanı akıtacaktır. Babasını öldüren Alaaddin de yaptığıının aynısıyla cezalandırılacak, nihayetinde oğlunun boğazlamasıyla öldürülecektir. Yerine geçen oğlu “Rükneddin” de bu kanlı cinayetleri devam ettirecektir. Nihayetinde **“Hülagü Han”** Alamut kalesini ele geçirecek ve harap edecektir. Öldürülen son Şeyhü'l-Cebel Rükneddin'den sonra anarşist dervişler çetesi olan Haşşaşınların sonu gelmiş oldu. Bağdat halifesini, Selçuklu sultanlarını, Haçlıları üstün zekâ ve cinayetleriyle titreten Batınîler'in, günümüzde Suriye, Cezire ve İran taraflarında mensupları hâlâ devam etmektedir⁶⁹.

Günaltay, İslam'a sokuşturulan tefrika ve hurafeler konusunda Hz. Ali'yi ilah addeden **“Ali İlâhiyye”** güruhundan da bahsetmektedir. Ali İlâhiyye topluluğu, öteden beri tenasühe inanan, güneşe tapan, İslâm'la tanıştıktan sonra sapkın inançlarını Ali'yi ilah addederek devam ettiren Kuhistan bölgesinde yaşayan cahil bir topluluktur. Onlar Yüce Allah'ın Ali suretinde, bir insan cesedine hulûl ettiğine inanırlar. Hz. Ali'ye tapınan bu grup mensuplarından Ahmet adında bir safsatacı, Kur'an-ı Kerim'in Allah tarafından gönderilen gerçek Kur'an olmadığını bile iddia etmiştir. Ali'ye tapınanlar, ilah Ali tarafından gönderilen gerçek Kur'an'ın yakılarak yok edildiğini, onun yerine Ebubekir, Ömer, Osman tarafından ikame edilen şu an ki Kur'an'ın var olduğunu ortaya atarak, Kur'an'a saldırmaya başlamışlardır. Bunu da eski sapkın inanç ve hurafelerini tekrar canlandırmak ve İslam âlemine bu hurafeleri sokarak tefrikalar çıkarmak için yapmaktadırlar. Aslında onlar güneşe tapınmayı, güneşi temsil eden Ali suretinde devam ettirmektedirler. Güneşe tapınma adetlerindeki bütün ayinlerini de farklı isimlerle İslam'a sokmaya çalışmaktadırlar. Bu misyonerlik hareketi, Hz. Ali dışındaki üç halifeye kin ve nefret besleyerek, hatta onları Kur'an'da zikredilen Şeddat, Nemrut, Firavun karakterlerinin temsili olduklarını iddia ederek tefrikada hadlerini aşmışlardır. Bu misyoner hareket

⁶⁹a.g.e. s.161-186.

tarafından Müslümanlar arasına atılan tefrika ve hurafeler, İslam ümmetinde derin yaralar açmış, telkinatlarıyla kardeşkanı akıtacak olan **Celalî isyanlarını** bile azmettirmiştir⁷⁰.

Günaltay, zikrettiğimiz eserinde Bahreyn Karamîtalari ve Doğu Haşşaşileri gibi kanlı katil olarak tanınan İsmaililere benzemeyen ve devlet şeklinde karşımıza çıkan **Afrika İsmailiye mezhebinden** de bahsetmektedir. İsmailiye fırkası reislerinden Muhammed el-Habib tarafından Afrika'ya gönderilen cin fikirli "Ebu Abdullah Şîa", bu bölgede herkes tarafından kendini sevdirmeyi başarmış bir daîydi. Ebu Abdullah, mehdî inancına aşırı bağlı olan Afrika halkının nabzını iyi tutmuş ve kendisini de, dünya ve ahiret nimetlerini vaat ederek mehdinin müjdecisi olarak ilan ediyordu. Ebu Abdullah her tarafa dailerini göndererek mezhebini yayıyor, mehdinin yakında çıkacağını ve Ağlebîoğulları beyliği mallarının onlara geçeceğini vaat ediyordu. Ebû Abdullah bu vaatlerle halkı silahlandırıp, zevk ve sefaya dalan Ağlebî hükümdarına karşı ayaklanma çıkartacak, müritlerini, vaat ettiği servet ve zenginliğe kavuşturacak başarıyı elde edeceklerdir. Muhammed el Habîb vefat etmeden imameti oğlu Ubeydullah el-Mehdîye bırakmış ve onun Mehdî olduğunu da halka ilan etmişti. Ebu Abdullah halka geleceğini müjdelediği Mehdî'yi Afrika'ya davet ederek, halkın dört gözle beklediği kurtarıcılara kavuşmuş olacaktı.

Ebu Abdullah, maddî nüfuzdan mahrum olan el-Mehdî'nin manevî liderliğini kullanarak halk üzerindeki hâkimiyetini sürdürmek istiyordu. Üstün zekâsıyla durumun farkında olan el-Mehdî, Ebu Abdullah'ı ve mürit kardeşi Ebu'l-Hasan'ı sarayında boğdurarak, din perdesi altında saltanat tahtını ele geçirmişti. Kuzey Afrika'yı işgal eden İsmailiye mezhebi, dinî inançlarının ve mezhep doktrinlerinin ikinci planda kaldığı büyük bir **Fatîmiye Devleti** hükümdarlık sistemine dönüşecektir.

Fatîmî Devleti'nin altıncı hükümdarı Hâkim bi Emrillah, ilim ve fenne rağbet eden, devlet yönetiminde de iktidarı ve dirayetiyle kendini ispatlamış bir hükümdardır. Halkın bu baskıcı iktidara koşulsuz itaati ve aşırı bağlılıkları ve etrafında onun aklını çelip, onu yüceltip zirvelere çıkaran bozguncu ve ahlaksız bir iki yardımcısı onu ulûhiyet davasına sürükleyecektir. O aşırı Bâtîni fikirleri canlandırma gayretine

⁷⁰a.g.e. s.187-192.

girecek, ilahlığını da hutbelerden ilan ettirecektir. Artık Besmele dahi onun adına okutulacaktır. Ona inanıp tabi olanlara “**Dürzî**” denilecektir. İlk Dürzî de Hâkim bi Emrillah’ın daha ortada bir ilahlık davası yokken, dünyevî ihtiraslarını tatmin etmek amacıyla Fatimî hükümdarlarının ilah olduklarını iddia eden Şeyh Muhammed Dürzî’dir. Mısır’da İslam’ın etkisiyle bu ilahlık davası sonuç vermeyecektir. Hâkim bi Emrillah’ın bu hareketi Şam’daki Havran bölgesinde ve Cebel-i Lübnan bölgelerinde **Dürzîlik Mezhebi**’ni doğuracaktır⁷¹.

Dürzîler ilahları olan Hâkim’in dünyadaki görevinin bitmesi üzerine beden gömleğinden sıyrılarak göğe yükseldiğine inanırlar. Bu kanaatleri ise Hâkim’in ansızın ortadan kaybolması ile ortaya atılmıştır. Şöyle ki, Hâkim ilahlık davasından sonra iş ve davranışları çılgınca bir hal almış, beyaz bir eşek ile vakitsiz bir şekilde sokaklarda dolaşarak insanları aşağılayan, döven tutumlar sergilemeye başlamıştı. Bu tutumlardan ve onun hurafelerinden rahatsız olan bazı haysiyetli kişiler onu takip ederek, تنها bir yerde yakalamış, elbiselerini soyup çıplak bir vaziyette kuyuya atmışlar. Kendini ilah zanneden bu zavallının üzerine toprak atılarak izi kaybedilmiştir. Onu arayan kulları onun eşeğini ve düğmeleri ilikli gömleğini bulduklarında ilahlarının dünya elbiselerinden sıyrılıp göğe yükseldiğine inanmaya başlamışlar. Kendisini Hâkim’in peygamberi ilan edecek olan Hamza b. Ali de bu iddiaları desteklemişlerdir. Hamza b. Ali, bu davasını gizliden gizliye yaymaya başlamış, gizli bir ibadethane kurarak Dürzî birkaç kişiyle birlikte ilahlarına tapınmaya başlamışlar. Hamza ve ona uyan hurafe çetesinin sayıları artmaya başlayınca Mısır’dan kovulmuşlardır. Bunun üzerine Havran ve Cebel-i Lübnan taraflarına yerleşmeye başlamışlardır.

Dürzîlik öğretisini açıklayan “el-Gaye” ve “en-Nâsiha” adında iki kutsal eserleri vardır. Bu kitaplara göre Hâkim ilah, Hamza bi Ali ise peygamberidir. İlk Dürzî olan ve bu adı taşıyan Şeyh Muhammed Dürzî ise, vaktinden önce insanları davetinin Hamza’nın makamını kapma girişimi olduğu gerekçesiyle Dürzîler tarafından nefretle anılmaktadır.

İnançları ise eski hurafelerden birçok tuhaf şeyleri ve kaba bir Tenasüh inancını barındırmaktadır. Onlara göre ölüm gömlek değiştirmektir. Ruh, ölüm ile başka bir

⁷¹a.g.e. s.197.

Dürzî insan bedenine geçmektedir. Onlar Dürzîlikten sonra diğer dinlerin hükümlerinin kalktığına, iman kapısının kapandığına, dinin Hâkim'e ibadetten ibaret olduğuna inanırlar. Onlara göre ilahî kimlik de tenasüh ile beden değiştirmektedir. En son olarak ilahlık Hâkim'de zuhur etmiş; peygamberlik de Mesih'ten, Süleyman'dan, Şuayb'dan ve Pythagoras cesetlerinden sonra Hamza bi Ali'de tecelli etmiştir.

Dürzîlik gizlilik içeren bir mezheptir. Kendi mezhepleri dışındaki kimselere asla mezhep sırlarını vermezler. Dürzîler, mezhep sırlarından bîhaber olan âvam tabakası (Cuhhâl) ve sadece mezhep sırlarını onların bilebileceği akıllılar tabakası (Ukkâl) olmak üzere iki sınıftan oluşmaktadır. Ukkâl sınıfı ibadethaneleri olan "Halvethane"de toplantılarda bulunabilir; Cuhhâl sınıfı bu toplantılarda bulunamazlar.

Dürzîler Kur'an'ın Selman-ı Farisî'ye vahyolunduğunu, Muhammed'in de Kur'an'ı Selman'dan aldığını kabul ederler. Onlar da Kur'an'a saygı gösterir, hatta okurlar; fakat okuduklarından kendi istedikleri doğrultuda Bâtini anlamlar çıkarırlar. Dürzîler, kıyamet inançları da bir efsaneye dayanmaktadır. Bu efsaneye göre Ye'cuc ve Me'cuc İki buçuk milyon askerle Kâbe'yi ele geçirecek, zuhur eden Hâkim'in kılıcını peygamberi Hamza'ya vermesi ile Hamza bütün dünyayı ele geçirecek ve Dürzîlere cihan hâkimiyetini bahşedecektir.

Günaltay'a göre bilim çağında bile bu denli ilkel bir inancı temsil eden, aşıkâr bir insanı ilah iddia eden Dürzîlik, Cebel-i Lübnan, Cebel-i Havran, Şam, Halep, Maraş ve Hille'de varlığını sürdürmekte ve mensupları yüz bini aşmaktadır⁷².

Suriye'de Şam'ın kuzeyi ve Lazkiye taraflarında yaşayan, inanç yönüyle Dürzîliğe benzeyen Bâtini bir mezhep de **Nusayrîlik** mezhebidir. İnanç bakımından Dürzîliği andırırsa da Bâtinilerin İbahiyye koluna daha yakındırlar. Nusayrîlikte iffet ve namus kavramları çok şaşırtıcıdır. Onlarda kadın, kendi mezheplerinin ukkâl sınıfı erkeklerini ne kadar mutlu ederse imanî olgunluğa o derece ulaşır. Kadını cinsel bir malzeme aracı olarak kullanan bu ahlaksız anlayış, mezhep kurucularının dinî olgunluk vesilesiyle ortaya attıkları bir utançtır.

⁷²a.g.e. s.201.

Nusayrîlik, eski efsanelerin, Uzak Doğu dinleri, Hıristiyanlık, İslamiyet hatta Mecusilik ile harmanlanmış halidir. Tenasüh inancı, ilahlık ve nübüvvet anlayışlarında bunu görebiliriz. Örneğin Nusayrîlerde ilah ve peygamber tenasühü vardır. İlahlık sırasıyla Habil'den başlayıp, Şit, İsmail, Harun, Hz İsa'nın havarisi olan Petrus ve son olarak Hz. Ali'de cisim bulmaktadır. Hz. Ali, göğe yükselerek güneşi merkez edindiğinden, güneş onlarda ilahlık merkezi sayılmaktadır. Bundan hareketle Nusayrîler, güneşin doğuşu ve batışı anlarında secdeye kapanırlar. Bu sapkın anlayışa göre Aliyullah Muhammed'i, O da Selman-ı Fârisî'yi, Selman da Sahabelerden Mikdad'ı yaratmış, Mikdad da diğer insanları yaratmıştır. Bu safсата anlayış, Mikdad'ı insanların yaratıcısı (Rabbü'n-Nâs) olarak kabul ederler.

Nusayrîlerde de Dürzîler gibi tenasüh inancı olduğunu söylemiştik. Fakat onların tenasüh anlayışları Dürzîlerin anlayışından çok daha kapsayıcıdır. Onlara göre dine uygun yaşayan insanların ölümlerinden sonra ruhları, bir hükümdarın yeni doğan çocuğuna girer. Dine uygun yaşamayan kötü insanların ruhları ise, köpek veya domuzların yeni doğmuş yavrularına geçerler. Daha kötü ruhlar ise ateşte yanıp günahlarından arınması amacıyla bir demire veya herhangi bir madene hulûl eder. Arındırılmış ruhlar daha sonra göğe yükselip bir yıldız şeklini alır. Nusayri ermişlerinin ruhları da yıldız şeklini alır.

Nusayrîlikte her evlerinde özel halvethaneleri dışında bir mabetleri yoktur. Evlerindeki özel halvethanelere mezhepleri dışında birinin girmesi yasaktır ve girerse ölümlü cezalandırılır. Bu mezhepte de Dürzîlikteki gibi mezhep sınırları son derece gizlilik teşkil eder.

Nusayriler, günümüzde Lazkiye ve Şam'ın kuzeyi taraflarında yaşamlarını sürdürmektedir. Mensupları kırk bin civarındır⁷³.

hurafe ve safsatalarıyla İslam'ın özünü baltalayan, tefrikalarıyla İslam kardeşliğini katleden, terör ve şiddet eylemleriyle İslam'ı terör dini olarak lanse eden bu fırkaları işledikten sonra çalışmamıza Bâtınilerin Anadolu uzantılarına değinerek devam edeceğiz. Bâtınilerin Anadolu ayağı Rafizîlik, Sûfilik ve Bektaşîliktir.

⁷³a.g.e. s.206-207.

Günaltay'a göre **Rafizîler**, Anadolu mezhepleri arasında en cahil ve en hurâfeperest mezheptir. Bu ekol, akla, bilime ve insanlığa yakışmayan bir anlayış biçimine sahip olup, Sünnîlere olan düşmanlıklarından onları bir kâfirden daha kötü sayarlar. Hatta Sünnîleri Yezidî olarak kabul ettiklerinden, onların malı, canı ve namusunu kendilerine helal sayar; hatta bu durumu dinî bir vecibe olarak görürler. Sünnî düşmanlıkları ise, onları Yezidî olarak görerek Ali'ye tapınmamalarına dayandırmaktadırlar. Onlar Osmanlı Devleti'ni de düşman olarak görmüş, bu devletin yıkılmasıyla bekledikleri İmam'ın geleceğine inanmışlardır. Bir Hıristiyan'ı Sünnî bir kardeşine tercih eden; Sünnî olduğu için Osmanlı Devleti'ni Rus Devleti'nden daha düşman olarak gören bu anlayış, İslâm camiasında yer alan tam bir nefret ve tefrika hareketidir. Osmanlı Devleti'nde asker olmayı da kendilerine ihanet sayan bu fırka savaş meydanından kaçmayı dahi sevap sayar. Yanındaki diğer askerleri de firara teşvik ederek ve orduya tefrika koyarak yenilmelerini Ehl-i Sunnet ordularının yenilmelerini ve kahrolmalarını amaç edinirler.

Rafizîlerin köylerinde Sünnîlerde olduğu gibi imam, muallim, okul gibi eğitici kişi ve kurumlar yoktur. Ali'nin soyundan geldiğine inandıkları dedeleri, bilinçli olarak toplumun cahil kalmasını istemektedir. Çünkü sorgulayan, araştıran, okuyan bir mensup kitlesi onların işine gelmez, çünkü aydın bir kitle onlara koşulsuz itaat etmez. Onların tebliğcileri konumunda olan dedeler dâhi, ilim ile meşgul olmayıp, atalarından kalan bazı menkıbe ve tekerlemelerle ve ellerindeki irşat bastonlarıyla yol alırlar.

Rafizîlerin ayinleri ise, kadın, erkek bütün halkın dedenin misafiri olduğu eve toplanması ve cem yapması ile gerçekleşir. Tabi Dede, geldiği köyün en zengin evinde misafiri edilir. Bu misafirhanede erkek ve kadınlar Dede'nin takdim ettiği içkiden içer, dedenin اساسından öperek dileklerde bulunurlar. Dedenin nasihatlerini dinledikten sonra herkes dağılır ve dede başka bir köye irşat için yol alır.

Günaltay, Rafizîlerin inançlarını akıl ve mantıktan yoksun olarak hurâfeperestlik ve cehalet ile özetlemektedir. Bir dağa, ağaca, babaya, mezara ve direğe tapınmak başlıca inançlarından sayılabilir.

Rafizîlikte de Dürzîlik ve Nusayrîlik gibi mezhep sırları gizli tutulur ve Sünnîler onların derneklerine dahi giremez. Rafizîler en çok Erzurum, Muş, Elazığ, Erzincan,

Divriği, Diyarbakır, Zile, Ankara, Sivas, Yozgat, Karahisar, Koçgiri, Kütahya, Çankırı ve Dersim bölgelerinde bulunurlar. Diğer bazı illerde de dağınık olarak mevcutturlar. Irak bölgesinde ise daha çok mensupları vardır.

Günaltay mezkûr eserinde, Caferî mezhebinin taklitçilerinden olan ve Şîf olduklarını iddia eden **Bektaşîliğe** de geniş bir alan ayırmıştır. Günaltay'a göre Bektaşîlik sanıldığı gibi Şîf değildir. Bu fırka, Hıristiyanlık, Farmasonluk(dinsizlik), Şîlik, İmamiyye, İbahiyye ve İslamiyet'in harmanlanmış bir karmasıdır. Bektaşîliğin Hıristiyan Ortodokslarına ulûhiyet noktasındaki benzerliği dikkat çekicidir. Onlarda da Ortodokslardaki gibi Baba-Oğul anlayışı, Allah-Ali suretinde ilahî bir vücut bulmaktadır. On iki İmam anlayışları da Hz. İsa'nın on iki havarisinin Hz. Muhammed(s.a.v.)'den sonra on iki imam suretiyle tezahür ettiği şeklindedir.

Bektaşîlikte Hızır'ın bir vakitte bir ağacın dibinde oturmasıyla o ağaç kutsal kabul edilmiş ve ziyaretler akınlarına uğramıştır. Hızır, sürekli Bey, Seyyid ve Dede'nin arazisinde gezindiğinden ziyaretçiler ve arzuları olanlar bunlara başvurmak mecburiyetinde kalmakta, hediye, adak ve kurbanları bunlara sunmaktadır. Halkın bu efsanevî cahil anlayışları, Bey, Dede ve Seyyid'lerin konum ve meşruiyetini daha da pekiştirmiştir. Yine bir Bey ve Dede olarak halkın hem maddî hem manevî lideri konumunda zengin bir beyin konağında Kâlê Sipî diye adlandırdıkları bir kutsal direk varmış. Bu kutsallık, Hızır'ın bu direğe sevgisinden dolayı beyaz elbisesi, sarığı ve aksakalıyla aralıklarla bu direğin yanında belirmesinden gelmektedir. Bu vesile ile bu direk de kutsal kabul edilmekte ve ziyaret edilmektedir. Kurban ve adaklarla yapılan bu ziyaret o Bey'e on çiftliğinden daha fazla kâr sağlayan rant kapısına ve istismara dönmektedir.

Bektaşîler, kendilerinden olmayan bir müslümanı Yezidî ve Harici olarak görmektedirler. Günaltay'a göre Ehl-i Sünnet'e ve İslamî topluluğa bir zarar geldiğinde sevinen bu fırka, peygamber sünnetinin yaygınlaşmasını da kendilerine engel olarak görmektedirler. Bektaşîlik, çok şube ve kollara ayrılarak Anadolu'nun birçok bölgelerine yayılmışlardır.

Tüm bu işlediklerimizden de görüldüğü gibi Anadolu, bağrında düşünce ve inanç yönünden birbirinden çok farklı ve birbirleriyle çatışan birçok tefrika fırkalarını barındırmaktadır. Avrupa'nın sürekli tekâmülüne karşı Anadolu'nun bu denli cahil

ve ilkel anlayışlara teslim olması tuhaf ve acı bir durumdur. Günaltay'a göre bu öldürücü hastalıktan kurtuluş yolu, Anadolu halkını ilim, irfan ve ekonomik yönden refaha kavuşturmaktan geçmektedir⁷⁴.

Günaltay'a göre İslam toplumundaki cehalet ve Hurufatın sebeplerinden biri de *uydurma hadislerdir*. Patlıcanın, pırasanın fazilet ve meziyetlerini, kabağın cennet yemişi olduğunu anlatacak gibi her sıradan mevzular hakkında uydurulan bir sürü hadis vardır. İşin vahim yönü ise bu mevzû hadislerin, Kur'an ayetlerine ve Sahih Hadislere tercih edilebilecek kadar revaç bulmalarındır. İlimden yoksun, iyiyi kötüden, tatlıyı tuzludan ayıramayacak kadar cahil kimselerce efsane gibi ortalığa saçılan bu hadisler, İslam'ın özünü gölgelemekte; birçok tefrika ve vesveselere kapı açacak tahribatlara sebep olmaktadır. Bazı kimseler de önceki batıl dinlerin saçma sapan akidelerini hadis adı altında İslam'ın içine sokmak istemektedirler. Bazı kara cahiller de güya insanları kötülüklerden sakındırarak iyiliğe sevk etmek için hadis uydurmayı mübah saymışlardır. Papaların günahlardan arınma ve cennetten arsa satma ritüelleri, uydurma hadislerde de İslamî bir formatla yerini almaktadır. Mesela her türlü büyük günahı işleyen bir kimse bilmem hangi iyiliği yapsa ya da hangi vakitte iki rekât namaz kılsa bütün günahlarının af olacağı ve cennete gideceği şeklindeki mevzular bu batıl anlayışların bir ürünüdür.

Gerek inanç, ibadet, ahlak gerekse de ilim ve sanatı tahrip eden birçok mevzû hadis, vaaz kitaplarında yerlerini alarak İslam ümmetine peygamber sözü olarak lanse edilmektedir. Peygamberimiz (s.a.v.)'in mevzu hadis ile ilgili ihtarı ve Kur'an'ın özüne aykırı olan söz ve davranışların kabul edilmemesi gerektiği yönündeki beyanlara rağmen binlerce hadisin uydurulması içinde hiç iyi bir niyet taşımamaktadır. Dinsizlerin bu hadisleri uydurması normal karşılanabilir ama sözde din ulemasının ve birçok sapık cemaatlerin hemen her konuda hadis uydurmaları Müslümanların başına büyük kıyametler koparmış, inanç ve ibadetlerinin safiyetini harap etmiştir.

Günaltay, yetkili İslam heyetince ilmî bir komisyon toplanarak mevzu hadislerin belirlenmesi ve bu hadislerin yer aldığı tüm düzmece kitapların imha edilmesi ile ancak Müslümanların bu kâbustan kurtulacağını ifade etmektedir⁷⁵.

⁷⁴a.g.e. s.218-233.

İslam'ın özüne vurulan büyük bir darbe de hurafelerle dolu olan **vaaz kitaplarıdır**. Günaltay'a göre akl-ı selim ve belli bir ilme vakıf kimseler bu vaaz kitaplarını incelerse, nefret ettirecek hurafelere ve İsrailiyata şahit olacaklardır. İslâm'ın esasından ve çağdaş kültürden bîhaber cahil kimseler “Dürretü'l-Nâsîhîn”, “Dekâiku'l-Ahbar” ve “A'rciye” gibi İsrâiliyat yüklü, hurafeler dolu bu eserlerden beslenerek İslâm ümmetini zehirlemişlerdir. Okuyucuda nefret duygularını kabartmamak için bu konuda fazla alıntı yapmayan Günaltay, araştırmak isteyen kişileri de bu ve benzeri eserlere müracaat edebileceklerini tavsiye etmektedir. Günaltay'a göre Şeyhülislamlığın, safsatalarla dolu bu eserleri derhal toplatıp imha etmesi ve yerine İslam'ın temel prensiplerine uygun yeni eserleri neşretmesi, en büyük vecibeleri olacaktır. İslam ümmetini sefaletten ve tembellikten kurtaracak yegâne çare de budur⁷⁶.

Günaltay, cahil kimselerin ölüleri kutsallaştırarak, *türbe ve ziyaret yerlerine rağbet* etmelerini de İslam'ın safiyetine büyük bir ihanet olarak görmektedir. Çünkü putperestlik dönemlerine ait adet ve anelerin din kisvesiyle yaşatılıp tatbik edilmesi, insanların velî şahsiyetlere ve türbelere tapınır derecede itibar etmeleri, eski dönemlerin atalar kültü, puta ve kâhinlere tapınmalarından pek bir farkı yoktur. Hangi bir hastalıktan kurtulmak, evlenemeyen bir kimsenin evlenebilmesi, çocuğu olmayan bir kimsenin çocuk sahibi olması, bir kimsenin işinin yolunda gitmesi gibi sebeplerle türbelerden ve velî şahsiyetlerden medet ummak ilkel kavimlerde bile türüne az rastlanılan gaflet ve sefaletin en yüksek derecesidir. İnsanların manevî duygularını kendi çıkarları doğrultusunda istismar etmek, bunları mevzu hadislere dayandırarak meşruiyetini arttırmak soygun ve avcı zihniyetlerin tuzaklarından başka bir şey değildir. Bazı tekke ve türbelere adak adamak, dindar görünümlü kimselerin ne denli gülünç ve ahmak bir duruma düştüklerinin göstergesidir. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v.) bu mevzuları kesinlikle yasaklamıştır.

İslamiyet'i, putperestlik geleneğinin, İran ve Hun hurafelerinin, Bizans ve Yunan ananelerinin karışımı olan bu safsatalardan arındırmak Müslümanlar üzerinde en

⁷⁵a.g.e. s.261.

⁷⁶a.g.e. s.277.

büyük haktır. Günaltay'a göre çareyi ölümlerden bekleyenlerin, diriler arasında yaşamaya hakları yoktur⁷⁷.

Günaltay, eserinin devamında Müslümanları atalet ve sefalet hatta ahlaksızlığa sevk eden **tılsım, muska, kolbağı, büyü, sihir, fal baktırmak ve kurşun döktürmek** gibi konulara da değinmektedir. imiz, bu tip batıl inançların kaynağını da geçmişte bu coğrafyalarda yaşamış Hint, İran, Mısır, Keldanistan, El-Cezire, Filistin ve Küçük Asya kâhinlerine dayandırmaktadır. İslamiyet nazarında bu tip inançlar şirk olarak haram kılınsa da günümüz Müslümanların yaşamında ve anlayışında dinî bir vecibe olarak algılanmıştır. Çünkü bu batıl inançlar, din kisvesi altında lanse edilip yaygınlaşmıştır. Bu tip hurafelerle rant elde eden, insanları sömüren hilekârlar, dinî değerleri zayıf, Kur'an'dan ve sünnetten gafil Müslümanları avlamaktadırlar.

İslam âlemi içerisinde hurafeleri diriltmek, sefalet, miskinlik ve yoksulluk yağdırmak maksadıyla ücretsiz dağıtılan; hatta halk kütüphaneleri raflarında yerini alan "Kenzü'l-Havas" gibi kitapları toplattırmadıkça ve imha etmedikçe ve İslam'ın özünü neşretmedikçe batıl inançlardan, tefrikadan, cehaletten kurtulmanın çaresi olmayacaktır.

2.8. İslâm'ın Özüne Dönmenin Lüzumu

"Müslümanların dinî rehberi Kur'an, dünya rehberi de akıl ve irfandır." Günaltay'ın bu ifadesi ile konumuza giriş yapmak yerinde olacaktır. Çünkü İslam'ın özünü en çok yaralayan husus, sözde din adamı geçinenler tarafından gösterilen ilim ve fen düşmanlığıdır. Öyle ki, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd, Farabî gibi bilim adamları sözde âlim geçinen bu kişilerce dinsizlik ve küfür ile itham edilmişlerdir. Hatta dindar bir mütefekkir olan Gazali'nin "İhya-u Ulûmi'd-Din" adlı eserini bile yakma fetvasını verme cehaletine düşmüşlerdir. Bu tip örnekleri arttırmak mümkündür. Bu tip cinayetleri işleyen cahil kimseler, hurafe ve cehalet bataklığına düşmüş, İslam'ı asıl özünden çıkarmış, dine ihanet etmiş sözde din âlimleridir.

İran, Yunan, Mısır ve Hint kültürünün ne kadar hurafe ve cehaleti var ise bize intikal etmiş ve İslam'ın özüne saldıran bu anlayışlar, Müslümanları sefalet ve felakete sürüklemiştir. İslam dini putperestliği yıkmayı amaçlarken, Müslümanlar bazı velî

⁷⁷a.g.e. s.289.

şahsiyetleri ve türbelerini putperestliği aratmayacak kadar kutsallaştırmışlardır. Yine İslamiyet Allah ile kul arasında aracıları kaldırmışken, hiçbir şekilde peygamberlerin mertebesine ulaşamayacak velîlerden peygamberlerden daha çok şey talep etmek ve onu Allah ile arasında bir aracı olarak görmek şirki işmam eden cehalet bataklığıdır. Çünkü bir velîye hürmet, türbesini kutsamakla değil, onu söz ve davranışıyla örnek almakla olabilir.

İslâm dini, Yunan ve Katoliklerin uydurması olan azizperestlik gibi ruhbanlığı kökünden yıkmasına rağmen; günümüz Müslümanların sözde din adamlarına yönelik tutumları Hıristiyan azizlerini, Ateşperestlerin reislerini, Hinduların Brahmanlarını ve Keldânîlerin Kâhinlerini ne çok çağrıştırmaktadır. Müslümanların kubbeli ve görkemli türbeleri, velîlerin kabirleri başındaki bolca dergâhları ve bunların dilek yuvalarına dönüştürülmeleri gibi türbeperestlik adetleri; Hıristiyanların kilise ve ayanlarına, Hinduların meşhur puthanelerine, İranlıların Ateşgedelerine özentiyi ifade eden örneklerdir.

İslam dini dünya ve ahiret saadetini kendi gayret ve çabamıza bağlı kılmışken; Kur'an'ın sanat, ticaret ve gayret ile ilgili emirlerini dikkate almayıp miskin miskin kahvehane köşelerinde dedikodu yaparak zaman öldürmek, dünyada sefaletin, ahirette zilletin habercisidir. Bu miskinlikleri sonucunda başlarına gelen felaketleri de ahir zaman alâmeti sayıp ders çıkarmayan, kurtuluşu Allah'a bırakıp tembel tembel köşelerine çekilen ve sözlerini haklı çıkarmak için birçok uydurma hadis ve vaazlar okuyan bu cahil din adamları, Müslümanları tembellik ve ümitsizlik bataklığına sürüklediler. Kalpleri gayretten, zihinleri düşünmekten, elleri çalışmaktan alı koyan yanlış Kader anlayışları, birçok bid'a ve hurafeye kapı araladı. Nakledilenler, akledilenlere galip gelince İslam'ı darmadağın eden mezhep kavgaları baş gösterdi. Hurafelere bir de tefrika eklenince insan hakları korunmaz bir hal aldı. Bu sonucu gören yeni nesil Müslümanlar da, tembellik ve sefaletin faturasını İslam'a kestiler ve İslam'a saldırmaya başladılar. Oysa Müslümanları bu dereceye sürükleyen sebepleri görüp, gerçek Müslümanlığı diriltmek gerekir. Bunun yolu da Müslümanlara yeni ufuklar açarak Asr-ı Saadet'i nazara almak; yani hurafelerden İslam gerçeğine dönmek ile olacaktır. Bu fikri canlandırıp harekete geçirecek olan ve bu meşaleyi yakacak olan ilk yetkili merci de hilafetin merkezidir. Asr-ı Saadete dönüş için Kur'an ve Hadis gibi iki meşaleyi yakacak olursak, mevzû hadislerden,

yanlış kader anlayışından kısaca bütün hurafelerden kurtulup İslam gerçeğine ulaşabiliriz.

İslam'ın temel esaslarını en güzel şekilde benimseyip yaşayan faziletli atalarımız, bir taraftan Müslüman olmayan sair milletlere tebliğ ile uğraşırken, diğer taraftan da Müslümanları tekfir etmek değil irşat etmek gayretinde idiler. Zamanla bu gibi faziletliilerin yerini İslam'ın özüyle alakası olmayan, insanları çok kolay bir şekilde gâvurlukla, tekfirle itham edebilen din tüccarları aldı. Tek bir gayr-i müslimi İslam'a kazandıramayan; hatta dinlerini unutmuş, ahlakî değerlerini yitirmiş, hurâfât ve cehalet çamuruna batmış Müslümanları kurtarmayı dert edinmeyen; tebliği, irşadı elden bırakan ve önüne gelen müslümanı tekfirlikle suçlayan bu cahil din adamlarıdır. Onlar yüzünden Avrupa'dan, Amerika'dan, Yunanistan'dan İslam ülkelerine akın eden misyonerler, dinlerini rahat bir şekilde yayma fırsatını bulmuşlardır. Müslümanları cehaletten, tekfirden ve misyonerlik faaliyetlerinin zararlarından kurtarabilmek için İslam uğruna canını feda etmeye çekinmeyen hakiki âlimleri yetiştirebilmek gerekir. Günaltay bunun çaresini de irfan grubu için gerekli alt yapının hemen hazırlanmasına bağlamaktadır⁷⁸.

Müslümanları tefrika ile birbirine düşüren, kardeşlik bağlarını koparıp aralarında uçurumlar açan en önemli sebep mezhep ayrılıklarıdır. Cahil kimselerce tetiklenen, İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki soğukluktan daha fazla soğukluk doğuran bu mezhep ayrılıkları, kötü niyetli kişi ve akımlara faaliyetlerinde rahatlık ve fırsat sağlamıştır. Bunun sonucunda akıl ve mantığa sığılmayan bir sürü tuhaf hurafeler, birçok felakete kapı aralayacak fikirler ortaya çıkmıştır. Günaltay'a göre bu mezhep ayrılıklarını kaldırmanın çaresi mezhep birliği faaliyetlerinde değildir. Sünnîler ve Şîîler kendi mezheplerine bağlılıklarını devam ettirebilirler. İslam kardeşliğinin tesisi için yapılacak asıl faaliyet, kitapları, peygamberleri ve kibleleri bir olan bu iki mezhep ileri gelenlerinin bir araya gelerek mensuplarına nefret ve tefrika uyandıracak telkinatları durdurmayı ve İslam kardeşliğini amaç edinmeyi öğütlemelidirler.

Günaltay, İslam'ın özüne dönmenin bir yolunun da medreselerin ve tekkelerin ıslahından geçtiğini vurgulamaktadır. Birçok mümtaz ve hassas ruhlar yetiştirmiş,

⁷⁸a.g.e. s.338.

ilim ve edep yuvası olan tekke ve medreselerin bugün genel anlamda gayesini unuttuğu, ihtiyaçlara cevap veremediği ve asrın medeniyetine uymadığı açıktır. Ya tekke ve medreseleri Müslümanların aydınlatılması için yeniden dönüştürmeli ya da bu müesseselere sarf edilen paralarla halk için daha faydalı müesseseler inşa etmek ve daha hayırlı işler görmek gerektir. Talebe-i ulûmun ve ilmiye sınıfının ahali üzerindeki tesirleri göz önünde bulundurularak, talebe-i ulûm aydınlatıcı ilimlerle donatılmalıdır. Ancak İlim ve irfan ile donatılmış talebe-i ulûm, halkın fikrini irşat edebilir. Böylelikle hurafe ve tefrikaya karşı bilinçlenmiş halk karışıklık olmadan, aynı gayeye yönelerek tekâmül edebilir⁷⁹.

Sonuç olarak içtimaî hastalıklarımızın, millî sefaletimizin ve bütün felaketlerimizin en büyük sebebini cehalete bağlayan Günaltay, İslam ümmetinin kurtuluş reçetesini de kitleleri aydınlatmaya, halkın fikrini açmaya ve yanlış cereyanları durdurmaya bağlamaktadır⁸⁰.

⁷⁹M. Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura (1915)*, (yayına hazırlayan: Musa Alak), Furkan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 169-177.

⁸⁰a.g.e. s.22.

III. BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİNLER ANLAYIŞI

Dinler Tarihi, geçmişten günümüze mensubu kalmış-kalmamış bütün inanç sistemlerini bütün yönleriyle inceleyen bir bilim dalıdır. İslam dünyasında bu alanda doğrudan veya dolaylı birçok çalışma yapılmıştır. Mehmet Günaltay da bu alanda makul çalışmalarıyla ve Dinler Tarihi denilince eserleriyle akla gelen önemli şahsiyetlerdendir.

Günaltay, dünya dinleri üzerinde birçok incelemelerde bulunmuş, eserler telif etmiş Dinler Tarihi alanında hatırı sayılır önemli bir konuma sahip olmuştur. Günaltay, Dinler üzerine incelemeler yaparken çalışmasına daha netlik kazandırmak açısından öncelikle dinin kaynağı, mahiyeti ve lüzumu üzerinde durmuş; dinleri sınıflandırmış ve dinler tarihinde kullanılan bazı kavramlara açıklık getirmiştir. Daha sonra ise başta ilkel kabile dinleri olmak üzere bölgesel dinleri ayrı ayrı ele almıştır⁸¹. Yine yayınlanan birçok makalesinde Arapların dinî tarihini ve Türklerin geçmişten geleceğe dinî tarihini genel hatlarıyla incelemiştir. Günaltay'ın Osmanlıca olarak yayımlanan bazı makaleleri sadeleştirilerek günümüz Türkçesiyle 'İslam Öncesi Araplar ve Dinleri' ve 'Maziden Âtiye (Geçmişten Geleceğe)' adlarıyla kitaplaştırılmıştır. Biz de Günaltay'ın dinler anlayışını incelerken ismi geçen bu eserlerden yararlanmayı uygun bulduk.

3.1.Günaltay'ın Din Terminolojisi

Dinler Tarihi ve Din Felsefesinin bazı ortak özel tabirleri vardır. Bunlar Teizm, Ateizm, Monoteizm, Politeizm ve Henoteizm'dir. Günaltay, bu ortak terimleri bir birinden ayıran ve kendi alanlarına özel kılan farklılıklarını inceleyerek bu kavramların birbirlerine karıştırılmaması için bunlara açıklık getirmeye çalışmış ve bu kavramların Dinler Tarihi'ndeki rolünü incelemiştir.

⁸¹M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.363.

3.1.1. Teizm

Yunanca “Teus” kavramından türemiş olup ulûhiyeti yani Tanrı’nın varlığına inanmayı ifade eder. Teizm, sözlük anlamından yola çıkıldığında “her şey Allah’tır” inancını benimseyen “*panteizm*”i, birçok ilahın varlığını kabul eden “*politeizm*”i, “hayır-şer”, “ruh-madde” gibi ikili prensibi benimseyen “*dualizm*”i ve kâinattan farklı, yüce bir ilaha inanmayı ifade eden “*monoteizm*”i de içine alacak kadar kapsamlı bir anlam ifade etmektedir. Çünkü bu dört sistemin temelinde de Tanrı inancı yatmaktadır. Günaltay’a göre teizmin sözlük anlamı bu kadar kapsamlı olsa da felsefedeki kullanımını bunun aksine daha dar ve kesindir. Teizm, Allah’ın varlığını kabul eden; fakat sıfatlarından bazılarını göz ardı eden diğer üç ekole karşın, Allah’ı bütün sıfatlarıyla bir bütün olarak kabul eden, kâinattan ayrı, yüce ve her şeyi bilen bir ilaha inancı ifade eder. Günaltay bu bakış açısıyla gerçek teistlerin ancak monoteistler olduğunu ifade etmektedir.

Günaltay, Tezim gibi Ateizm’in karşıtı olan Deizm’i ve Teizm ile ayrışan yönlerini de “Dinler Tarihi” adlı eserinde ele almaktadır. Ona göre deizm, vahiy ve ilhamı dikkate almayıp sadece felsefî delillere dayalı bir inanç sistemidir. Deizm, bir ilahın varlığını kabul eder; fakat ilahın insan fiillerine, evrendeki olay ve durumlara müdahalesini reddeder. Bu yönüyle deizm, ilahî hikmet ve irade sıfatlarından arındırıp, sadece yaratıcılık vasfını verdiği bir ilahî inanç sistemidir. Günaltay, deizm ile teizm arasındaki farklılık konusunda Kant’ın düşüncesini önemsemektedir ve eserinde şöyle yer vermektedir: “Ona göre “Teizm” kâinatın yaratıcısı olarak mürit ve hâkim bir Allah’a inanmaktır. “Deizm” ise; eşyanın başlangıcı olarak, maddenin dışında, tabiat olaylarının anlaşılmasız bir sebebi olarak, sonsuz bir kuvvetin varlığını kabul etmektir. Kant’ın bu tanımına göre “deizm” “materyalizm” ekolünün özel bir şeklinden başka bir şey değildir.”⁸²

‘Deizm’ tabirine ilk ve ortaçağ boyunca Avrupa bilim adamları tarafından dinî bir anlam yüklenilmiş; Hz İsa’nın ilahlığını inkâr eden mezheplere atfedilmiştir. Daha sonra deizmin kullanımı ilahî varlık ve ruhun bekasını savunanlara atfedilmiştir. Bu anlamda Günaltay, eserinde **Clarke**’nin deizm gruplamasına da yer vermektedir. Günaltay’a göre Clarke, deizmi dört grupta incelemektedir:

⁸²M. Şemseddin Günaltay, a.g.e., s. 84

1. *“İnsanın fiilleri ile bu âlemde meydana gelen olay ve durumlara karşı ilgisiz, hikmet ve inayet sıfatlarından arınmış bir ilahın varlığını kabul edenler. Bu sınıfta yer alan deistlere göre "Allah akıl sahibi bir muharriktir". Kâinatı "Kaos"tan kurtardıktan sonra kendi haline ve kendine mahsus prensiplerine terk etmiştir.*
2. *Tanrının varlığına ve kâinatı yarattığına inandıktan sonra, kâinatı kendi ilim ve hikmetiyle idare ettiğine, tabiat olaylarının tümüne hareket kabiliyeti verdiğini kabul edenler. Bu inanca sahip olanlar, insanlar tarafından yapılmış kanunların tek kaynağının, mükellefiyet ve liyakat ile alakalı olan insan düşüncelerinin olduğunu ayrıca, fiil ve hareketlerin, güzellik ve çirkinliğin bunlarla takdir edileceğini açıklamak suretiyle, ahlâkın temellerini ve ahiret inancını yıkmışlardır.*
3. *Tanrı'nın varlığını, vazife fikrini, hikmet ve inayet inancını kabul edip, ahiretteki mükâfat ve cezayı reddedenler.*
4. *Tanrının varlığını, ahirete imanla birlikte tabii dinin bütün gerçeklerini kabul edip, otorite, vahiy ve ilham prensiplerini reddedenler.”⁸³*

M. Şemsettin Günaltay, deizm konusunda Clark'ın yanında Spinoza ve Stoa ekolü filozoflarının görüşlerine de yer vermiştir. Sonuç olarak Günaltay'a göre Deizm ile Teizm arasındaki farklar incelendiğinde Deizm, kendi içinde bile birçok felsefi görüş ayrılığı içermekte ve felsefi bir ilahiyat ekolü olmaktan çıkamamaktadır; Teizm ise daha çok dinî bir özellik arz edip, vahiy ve ilham gerçeğini temel almaktadır. O halde Eflatun ve benzeri filozof teistlerin oluşturduğu ekoller “deizm”; semavî dinlere inananların ortaya koyduğu ekoller de “teizm”i ifade eder.

3.1.2.Ateizm

Olumsuzluk edatı olan “a” ile “tanrıçılık” anlamına gelen “teizm” kelimesinin birleşmesinden meydana gelen *a-teizm*, yaratıcının varlığını inkâr eden sistemi temsil etmektedir. Dilimizde Allah'ın varlığını inkâr edenlere “münkir”, “zındık”, “dehrî”, “mülhit”, “muattal” denmektedir. Kelam kitaplarında ise Allah'ın varlığını inkâr

⁸³M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.85-86.

eden “ateizm” kavramı için “muattıla” tabiri yaygın olarak kullanılmaktadır. Günaltay ise ateizmi kâinatın başlangıcı olan “Etre’nin varlığını inkâr etmek” olarak özetlemektedir.

Günaltay’a göre “ateizm” bir sistem olmayıp ‘sıradan bir inkâr’dır. Maddeye fikir, hayat, hareket özelliği yükleyerek, âlemin bir tesadüfler toplamından meydana geldiğini yani kâinata öncülük eden irade sahibi bir varlığın, ilk sebebin müdahalesini reddetme durumu olarak ifade etmektedir. Bu durum Tanrı’nın varlığını tamamen kavrayamamaktan değil de bilinçli olarak “ulûhiyet” fikrini tamamen yok saymaktan ortaya çıkmaktadır. Ateizm bu yönüyle putperestlikten, müşriklikten, Mecusîlikten ayrılmaktadır. Çünkü bu ilkel dinlerde esasen bir “Tanrı” fikri yer almaktadır.

Metafizikte Yüce Yaratıcı, eşyanın ilk sebebi, varlığın kaynağı ve tek muharriktir. Ahlak açısından da güzelliklerin, hayrın, düzenin kaynağıdır. Metafizik ve ahlak bu yönleriyle insan düşüncesini dünya sınırlarının, gözle görülebilirliğin yani madde sınırlarının ötesindeki sonsuzluğa sevk etmektedir. İlhad “ateizm” ise, metafizik ve ahlakın aksine düşünce ve bilgileri tecrübe ve müşahede ile sınırlayarak, ilk sebep ve yüce sebepleri düşünmeksizin, sadece madde ve maddî olaylar arasında sıkıştırmakta ve bunların aksini kabul etmemektedir. Günaltay, bu durumu fikrî sıkışma olarak görmekte ve bütün görüş ve düşüncelerin özgür olması, maddî ve duyular âleminin aşılarak yaratılışın incelenmesi gereğini ifade etmekte ve bu durumda sonlu olanın karşısında sonsuzluğun; yaratılışın incelenmesi sonucunda da Yaratıcının ortaya çıkacağını savunmaktadır.

Günaltay, ilk insanlıktan beri her inanç sisteminde esas olarak ulûhiyet fikrinin var olageldiğini savunmuştur. Bu doğrultuda Günaltay, ilk insanların duyular âlemini tam aşamamalarından, kendileri ve kendilerini ihata eden fâni âlem üzerinde gerçek bir muharrikin varlığını tahlil edememelerinden; yaratıcının kudret, zekâ, lütfkârlık gibi sıfatlarını, tapınmış olduklarına (mesela güneşe) vererek ve yaratıcıyı bir şekle büründürerek perestiş ettiklerini ifade etmektedir⁸⁴. Bu yönüyle her inanç sisteminin hatta ilkel kabile dinlerinin bile aslında bir ulûhiyet arayışına dayandığını görmekteyiz. Ateizm de bütün fikri çatışmalar gibi daha sonraları felsefenin

⁸⁴M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.89.

doğuşuyla ortaya çıkmıştır ve putperestliğin “paganizmin” ve ulûhiyet fikrine uygunluk arz eden bazı sistemlerin yanlış bir takım prensiplerine, kaba hurafelerine bir tepki olarak felsefî bir ruhun isyanından doğmuştur.

Günaltay, ateizmin doğuşunu, vicdan ile şuuru alanı dışında bırakıp tamamen maddeye dayalı olan “materyalizm”e ve materyalizmin tam tersine bütün fikirleri, ilim ve bilgileri duyular ve psikolojik durumlar ile açıklamaya çalışan “süansüalizm”e dayandırmaktadır. Panteizm ile Ateizm arasındaki ilişkiyi de inceleyen Günaltay, âlemi meydana getiren maddeler topluluğu ile bir araya gelmiş işler topluluğu olan ve bunun dışında bir gerçekliği kabul etmeyen “panteizm”in bu yönüyle ateizm ile özdeşleştiğini; tam tersine bütün kemalatı, zekâ ve hikmeti bir araya getiren bir tek yaratıcının olduğu ve yaratıcı dışındaki her şeyin yaratıcının mutlak varlığının bir gölgesi ve tecellisi olduğu manasındaki “panteizm”i ise ateizm ile aynı kabul etmenin doğru olmayacağını savunmaktadır.

Günaltay, ateizme karşı bir savunmayı da “vicdan”a bağlamaktadır. İnsanın vicdanının tabii durumlarının yaratıcının varlığına şehadet ettiğini; sonsuzluğa karşı duyulan sevgi ve korkunun bütün düşünce ve duygularımızda yer edindiğini; yani sonsuzluğa ve mutlak gerçekliğe vicdanî basiretle de ulaşılabileceğini savunmaktadır.

3.1.3.Monoteizm

Monoteizm, “bir” anlamına gelen “mono” kelimesi ile “ilah” anlamına gelen “Teus” kavramının bir araya gelmesinden oluşur. Mutlak yaratıcının tekliğine inancı ifade eder. Bunun karşılığı olarak dilimizde “tevhid”, “vahdaniyet” kavramlarını kullanmaktayız.

Günaltay, monoteizmi dinler tarihi ve felsefî açıdan ayrı anlamlar ifade ettiğini, dinler tarihinde monoteizmin dinî bir şekil arz ettiğini; felsefede ise kâinatı felsefî açıdan anlayıp yorumlama biçimi olduğunu ifade etmektedir. Monoteizmin çeşitli dinlerde; hatta aynı dinin farklı ekollerinde bile farklı anlamlar içerdiğini izah etmektedir. Ona göre bazı dinlerde ya da aynı dinin farklı ekollerinde monoteizm, “Tanrı’nın cisimleştirilmesi” yani somut bir hükümlerlik olarak algılanmış; bazı din ve ekollerde cisimsellikten tamamen uzak olup, ruhanî bir tek ilah inancını ifade

etmektedir. Bunların dışında “vahdet” kavramının da ekolden ekole farklılık arz ettiği; bazı ekollerde vahdet sadece “zat”a sınırlanırken bazı sistemlerde de vahdet “hem zat hem sıfatlar”a yönelik olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarsak Günaltay, gerçek monoteizmin cisimsel olmayan ruhanî ve aşkın olan tek ilahî ifade ettiğini; ulûhiyetin cisimleştirilmesi sonucunda şahsî bir saltanat şeklinde tasvirinin gerçek monoteizm olmadığını savunmaktadır⁸⁵.

3.1.4.Politeizm

Politeizm, “çok” anlamına gelen “poly” ile “ilahîye” anlamında kullanılan “teizm” kavramlarının bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Birden çok ilahlılığı ifade eden bir ekoldür.

Günaltay’a göre politeizm, felsefî anlamının ve kapsamının kâinatı felsefî açıdan inceleme, anlama ve yorumlama biçimi olup; dinler tarihî açısından ise dinî şekillerden birini ifade etmektedir. Ona göre politeizmin ifade ettiği çokluk, yalnız nicelik ile değil; nitelik ile de ilgilidir. Politeizm ilahlarının kâinatla iç içe olduğu; tabii kuvvetlerin ve kâinattaki ilahî işleyişlerin bu mabudların tümünde şahıslarıldığı bir sistemdir. Günaltay, eski tarihlerin parlak ve şairane efsanelerinin kaynağının da politeizm inancındaki bu şahıslara dayandığını ve bu zengin hayallerden başka bir şey olmadığını savunmaktadır⁸⁶.

3.1.5.Henoteizm

Henoteizm, manası kesin olarak tespit edilmemiş olup; çeşitli bilginler tarafından farklı tarifler getirilmiştir. Günaltay Dinler Tarihi adlı eserinde Henoteizm konusunda, Schelling, Müller, V. Hatman ve Asmus adlı bilginlerin görüşlerine yer vermiş ve bu görüşler neticesinde Henoteizm’i “Tevhid-i Nispi”; ya da “Tevhid-i Kâzib” olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlama Henoteizmin ne Monoteizm; ne de Politeizm olduğudur. Politeizm içinde zühde dayalı Monoteizm tekçiliğidir. Günaltay’a göre Henoteizm hakkında bazı bilginlerin görüşleri şöyledir:

⁸⁵M. Şemseddin Günaltay, Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdîye Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.91.

⁸⁶M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.91.

Schelling, Henoteizmin sözlük anlamını değil de ifade ettiği düşünceyi ilk defa ortaya koyan düşünürdür. Ona göre bütün insanlar evrimin başlangıcında bir tür “nispî tevhid” inancında birleşmişlerdir. Tevhid-i Nispî bir ilahın yanında ikinci bir ilah inancının çıkmasına müsait bir anlayıştır. Yani Monoteizm olduğu gibi Politeizm’e de kapı açabilecek bir anlayıştır.

Müller, Henoteizmi dinî bir biçimi ifade olarak ilk kez kullanan düşünürdür. Schelling’in karmaşık ve dayanaksız bir teori olarak gördüğü Henoteizmi Müller, yeteri derecede bilinebilen özel bir dinî şekil olarak ifade etmekte ve bu savını Vedalar’a dayandırmaktadır. Müller’e göre Vedalar’da tasvir edilen din, binlerce mabudu içeren ulûhiyet gruplarını içeren politeizmdir. Bu çoğulcu şirkin içinde gerçek monoteizm olmayan bir tevhidin gizlendiğini ifade eden Müller, ayinlerde diğer ilahların inkâr edilmeden, ilahlardan birine daha fazla kutsiyet ve ilahî sıfatlar yüklenmekte, bu yönüyle tevhidi çağrıştırmaktadır. Tabi Müller bu durumu zahitlerin fevkalade coşkusuna vermekte olup, diğer ilahları da inkâr etmeden bir ilaha yoğunlaşmayı; bu yönüyle bu tapınmanın ne monoteizm ne de politeizm olduğunu; bunun ancak “tevhid-i kâzib” olduğunu yani “Henoteizm” olduğunu savunmaktadır⁸⁷.

V.Hartman’ın Henoteizm anlayışı Müller’e yakın olmanın yanında o, Henoteizmi genişleterek felsefî anlamlar yüklemiş ve dinî açıklamaların başlangıcı olarak kabul etmiştir.

Asmus’un Henoteizm tarifinin hem Müller’den hem de Hartman’dan farklı olduğunu savunan Günaltay, Asmus’un Henoteizm anlayışını somut ilahların çokluğu içinde Tanrı’nın kaynak ve prensiplerini ve vahdaniyetini kabul etmek olan Hint-Germen milletlerinin dinine dayandırarak, henoteizmin dinin yaşayan bir şekli olarak kabul ettiğini ifade etmektedir.

3.2.Günaltay’ın Din Tasnifi

Günaltay’a göre insanlık tarihinden bu güne var olagelen dinlerin ilmî açıdan incelenmek istendiğinde tenkit ve itirazlara maruz kalırsa da dinlerin sınıflandırılması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Şu zamana kadar dinin tasnifi konusunda

⁸⁷M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. 93 s

birçok çalışma yapılmıştır. Bazı düşünürler dinin tasnifini dinlerin karakteristik özelliklerini dikkate alarak yapmış; bazıları soy'a dayalı sınıflandırmaya gitmiş; bazıları da şekle dayalı sınıflandırmaya gitmişlerdir. Din felsefesi alanında söz sahibi olan bazı kişiler, *dinlerin kendi özelliklerini esas alarak* sınıflandırmaya gitmişler; fakat bir din için önem arz eden bir özelliğin diğer bir din için önem arz etmeme durumları da göz önünde bulundurulduğunda ve yapılan tenkitler sonucunda bu girişimden vazgeçilmiştir. Dilleri birbirine benzer milletlerde hiçbir ortak yönü bulunmayan dinler olduğu gibi; neseben birbirleriyle ilişkili olmayan milletler arasında da aynı dinin yayılmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Günaltay'a göre *nesebe* dayalı bu sınıflandırma ilmî açıdan incelenmeye uygun değildir. *Şekle (eşkâle)* dayalı sınıflandırmalar ise hiçbir nesnel özellik taşımayıp, her müellifin kendi değer yargısını yansıtmaması cihetiyle bu tip sınıflandırmalar da ilmî bir tasnif gerçekliğini yansıtmamaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde Günaltay'ın Dinler Tarihi eserinde yer verdiği dinî sınıflandırmayı özetle işleyeceğiz.

3.2.1. Günaltay'ın Hegel Tasnifi

Hegel, dinleri tabii dinler, ruhanî şahsiyetlere dayalı dinler ve mutlak dinler olmak üzere üç temel başlıkta incelemiştir.

3.2.1.1. Tabii Dinler

Hegel Tabii dinleri, insanlarda kendiliğinden oluşan fikirler üzerine kurulu *Din-i Fitrî*, Zât fikrinden hareketle tevhid ve vicdana dayalı *Din-i Zâtî* ve ferdiyetçiliğe karşı çıkılarak toplum iradesini benimseyen *Din-i İradî* diye üç alt sınıfta incelemiştir.

Hegel, hesap ve ölçüye dayalı Çinlilerin dinlerini (Din-i Mikyasî), vehim ve hayal üzerine kurulu olan Hint'in Brahmanizm gibi dinleri (Din-i Hayalî) ve murakabe ve istiğrak üzerine kurulu dinleri (Din-i Vecdî), *Din-i Zâtî* başlığı altında sınıflandırmaktadır. Eski İran dinlerini, Eski Suriye dinlerini ve Eski Mısır dinlerini de *Din-i İradî* çatısı altında sınıflandırmaktadır.

3.2.1.2.Ruhani Şahsiyetler Üzerine Kurulu Dinler

Hegel, Musevîliği (Din-i Ulviye), Eski Yunan Dinlerini(Din-i Hüsn) ve Eski Romalıların dinini (Din-i Menfaat veya Din-i Akıl) bu sınıfta incelemiştir.

3.2.1.3.Mutlak Din

Hegel, yaptığı dinî tasnifte sadece Hıristiyanlığı mutlak din olarak kabul etmiştir. Onun yaptığı tasniflerde İslamiyet'e yer vermemesi, Musevîliği Yunan dinleriyle eş değer tutması, şirki işmam eden teslis inancı ve azizlerin resimlerinin kutsallaştırılması ile putperestliği işmam eden Hıristiyanlığı tek mutlak din olarak görmesi anlayışı eleştirilere maruz kalmış ve bu noktada dinî tasnifi cılız kalmıştır.

3.2.2.Günaltay'ın Hartman Tasnifi:

Günaltay'a göre Hartman, dinleri **tabii** ve **tabiatüstü** dinler diye iki gruba ayırmıştır. Bu dinleri de kendi aralarında alt başlıklara ayırmıştır.

3.2.2.1.Tabii Dinler

Hartman bu dinleri Tevhid-i Kâzib dinleri, Tevhid-i Kâzib'in ruhanîleşmesinden doğan dinler ve Tevhid-i Kâzib'in bir kelam ekolüne bürünmesinden doğan dinler olarak sınıflandırmıştır. Bu kapsamda Tevhid-i Kâzib'in ruhanileşmiş dinlerini de Eski Yunan'ın ideal temizlik dinleri, Romalıların dünyevî çıkarıcı dinleri ve Eski Cermen'in trajedi-ahlak dinleri alt başlıklarıyla ele almıştır. Yine Tevhid-i Kâzib'in kelam ekolü dinlerini de Mısırlıların tabii monoteizmi ve İranilerin yarı tabiatçı dinleri şeklinde sınıflandırmıştır.

3.2.2.2.Tabiatüstü Dinler

Hartman, tabiatüstü dinleri iki alt başlıkta incelemektedir.

3.2.2.2.1.Soyut Tekçilik (Tecerrüdî Monizm)

Brahmanizm ve Budizm'i içine alan kurtuluş fikri üzerine kurulu idealist dinlerdir.

3.2.2.3.İlahî Dinler

Hartman bu tasnifi de geçmiş peygamberlerin tebliğ ettiği dinler (Vahdaniyet-i İptidaiye), Din-i Kanunî (Musevilik ve İslamiyet) ve kurtuluş fikri üzerine kurulmuş gerçek din (Hıristiyanlık) olarak üç alt başlıkta incelemiştir.

3.2.3.Günaltay'ın Tiele Tasnifi

Günaltay'a göre Tiele dinleri tabii ve ahlakî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.

3.2.3.1.Tabii Dinler

Tiele tabii dinleri dört alt başlığa ayırmaktadır:

- Hayvanlara ibadeti esas alan dinler.
- Cin, şeytan ve sihirbazlara inanmaktan ibaret, animizmin etkisinde eski ilkel kabile dinleri.
- Safsatalardan temizlenen düzenlenmemiş (Japonlar, Hindistan'daki İslam öncesi Araplar ve Slav dinleri) ve düzenlenmiş (Amerika'nın yarı medeni insanların dinleri, Çin'in eski dini ve Mısırlıların dinleri) büyü dinleri
- İnsan şeklinde olup insanüstü güçlere sahip yarı ahlakî varlıklara tapınmak olan dinler (Vedalara bağlı Hintliler, İranîler, Babilliler, son dönem Asurîler, Keldanîler, Cermenler, Yunanîler ve Romalıların dinleri).

3.2.3.2.Ahlakî Dinler

Tiele bu sınıflandırmayı da Millî Cemaat Dinleri (Taoizm, Konfüçyanizm, Brahmanizm, Mazdeizm, Musevîlik, Yahudilik) ve Umumî Cemaat Dinleri (Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet) olarak iki alt başlıkta işlemektedir.

3.2.4.Günaltay'ın Siebeck Tasnifi

Siebeck, dinleri altı sınıfa ayırmaktadır. Ahlakî bir amaç olmaksızın kâinatı tasdikten ibaret olan medeniyet öncesi dinler yani Tabii Dinler / Ahlakî Dinler (Meksika, Peru, Çin, Mısır, Hint, Fars, Cermen, Roma ve Yunan dinleri) / Ahlakî dinler ile kurtuluş dini arasında bir köprü vazifesi gören Din-i Mutavassıt (Musevîlik) / Kâinatın

yokluğu üzerine kurulu Din-i Necat (Budizm) / Hakiki Kurtuluş Dini (Hıristiyanlık) ve Ahlakî Dine Dönüş (İslamiyet) bu altı sınıftandır.

Günaltay'a göre Siebeck'in tasnifi ve diğer önceki tasnifler ilmilikten ziyade duygusallığa dayalıdır. Çünkü tek kurtuluş dini olarak Hıristiyanlığı ileri sürmektedirler. Bu yönüyle de haklı eleştirilere maruz kalmışlardır.

3.2.5.Günaltay'a Göre İslam Âlimlerinin Tasnifi

Günaltay'a göre dinler tarihi ile uğraşan âlimler, dinleri sınıflandırırken soya ve şekle dayalı olarak iki yol izlemişlerdir. Bu yolla yapılan sınıflandırmalar eleştirilerden uzak kalamamıştır. Oysa İslam âlimleri bunların yanında dinlerin manevî değerlerini ortaya koyan üçüncü bir esası da göz önünde bulundurarak yeni sınıflandırmalara gitmişlerdir. Bu esasa dayanarak İslam âlimleri dinleri *hak dinler* ve *batıl dinler* ya da *vahye dayalı* dinler ve *tabii* dinler diye iki ana başlıkta incelemişlerdir. Ahlakî faziletler üzerine kurulu, ezelî ve ebedî bir varlık olan Allah'a ibadeti ve adaleti emreden dinler *hak dinler*; bu nitelikleri taşımayan dinler ise *batıl dinler* olarak sınıflandırılmıştır. Dinler Tarihi ile uğraşan İslam âlimleri ise hak dinlere "milel", batıl dinlere ise "Nihal" olarak adlandırmışlardır. Bu anlamda İslam âlimlerinden "İbn Hazm" ve "Şehristanî" tarafından gerçekleştirilen, eşkâli olarak birbirinden farklı ama aynı amaçları barındıran iki ayrı dinî tasnif vardır. Şehristanî, Mecusîleri, Yahudileri, Hıristiyanları ve Müslümanları hak din (milel); Sabiiler, putperestler ve Brahmanları da batıl din (Nihal) grubuna dâhil etmektedir.

Günaltay, İslam âlimlerinin dinleri tasnif metotlarını, dinlerin hedefleri olan ahlakî amaçlar nokta-i nazarında daha hikmetli ve pratik bulmaktadır. Tabi Günaltay, bu metotların bütün dinleri her yönüyle tam olarak bir sınıflandırmaya tabi tutmanın mümkün olamayacağını da ifade etmektedir. Günümüzde varlığını devam ettiren dinlerin kesin bir istatığının mümkün olmadığını ifade eden Günaltay, hâlâ sır perdesi ile örtülü olan ve mensuplarının sayılarının doğru şekilde tespit edilmesinin güç olduğu dinler de göz önünde bulundurulursa, yapılan tüm istatiklerin mutlak sonuçlar veremeyeceğini, yaklaşık sonuçlar vereceğini savunmaktadır.

3.3.Günaltay’a Göre Dinî Hayatın İptidaî Şekilleri

Günaltay Dinler Tarihi adlı eserinde ilkel kabile dinlerini Animizm, Natürizm, Fetişizm ve Totemizm tasnifiyle ayrıntılı olarak işlemiş, bunu yaparken bu alanda hatırı sayılır filozofların, sosyologların ve tarihçilerin düşüncelerine yer vermiştir. Günaltay, eserinde ilkel kabile dinlerinin tenkidine geniş bir yer ayırmış ve bu alanda araştırma yapacak, eser verecek şahsiyetlere de zengin bir kaynak teşkil etmiştir. Şimdi Günaltay’ın ilkel kabile dinleri konusundaki bilgilerini ve tenkitlerini özetle işleyeceğiz.

3.3.1.Animizm

Günaltay’a göre Animizm, Latince “rüzgâr”, “hava” anlamlarına gelen “anima” kavramından türemiştir. Daha sonra asıl anlamları unutulup, “canlı”, “hayat” gibi anlamları çağrıştırmıştır. Aslında ilkel kabileler, yaşamın sona ermesini “soluğun kesilmesi” olarak algılamaları, soyut olan ruhun, somut olan hava-rüzgâr kavramlarıyla açıklamaları sonucudur. Her eşyada ruhun bulunduğu inancını sembolize eden animizm, felsefede, sosyolojide, dinler tarihindeki tanımında farklılıklar arz etmektedir. Mesela felsefede “ruhiye”, dinler tarihinde “ervahiyye” kelimeleriyle tercüme edilmiştir.

Felsefedeki ruhiye-animizm, ruhu hayatın başlangıcı olarak kabul eden sistemdir ve Günaltay’a göre İyonya, **Stoa, Pisagor, Eflatunculuk, Yeni Eflatunculuk** gibi tüm felsefî ekollerde hayat, ruha dayandırılır. Beden, ruhun faaliyetlerini ortaya çıkarmaya yarayan bir alettir. Beden geçici, ruh ise bakidir.

Dinler Tarihi bilginlerinden **Taylor** ve müdavimlerine göre animizm, ilkel kavimlerin en eski inanç şeklidir. Bu inanç, günümüz Afrika, Amerika ve Avustralya’da yaşayan vahşi kavimlerin tabiat inançlarında, gelenek, ahlak anlayışlarında, şiir ve sanatlarında hatta yaşam biçimlerinde hala animizmin derin etkisini görmek mümkündür. Rüya ve ölüm gibi kendileriyle iç içe olan hayat şartları, ilkel kabilelerde beden dışında soluk-hava cinsinden etkin bir faktörün varlığını (ruh) kabul ettirmektedir. Tabi bu yaklaşım ruhu somut bir cisme dayandırmaktan kurtulamamaktadır. Taylor gibi, **Dawson, Rath, Parker** ve **Strclow** gibi düşünürler de ilkel kabilelerin ruh algısı hakkında farklı görüşler ileri

sürmüşlerdir. Bazı şekli farklılıklara rağmen hayatta hareketliliği sağlayan ölümsüz Bâtini bir faktörün olduğu inancı hususan Avustralya kavimleri arasında hatta diğer kıtalardaki tüm ilkel kavimlerde yaygın olan genel bir inanç olduğu söylenebilir. Animizm inancı türevi olarak Atalar Kültü, ruhlara tapınma ve günümüze kadar devamedegelen efsanevi hayalet anlayışı bile ruhun ilkel kabile anlayışından doğduğu, beden ölmesinden, yok olmasından ruhun dünyada yaşamsallığını devam ettirdiği inancının bir sonucudur, denilebilir.

Günaltay'a göre ilkel kabilelerin inanç sistemlerinden biri olan Animizm'in tanımını özetleyecek olursak, insanların ve hayvanların biyolojik yaşamını, doğa ve doğa güçlerinin ve evrendeki tüm nesnelere hareketliliğini sağlayan ana ilke ve muharrik, ruhtur. Bu yönüyle animizm, fizikî ve metafizikî hakikatlerini tabiat yasalarına dayandıran natürizm ile ince farklılıklarla içi çelik arz etmektedir. Bu durum ruh mu nesneden-nesne mi ruhtan kaynaklandığı çelişkilerini ilkel kabilelerde beraberinde getirmekte ve bilginlerin ilkel kabile dinlerini incelerken, Animizm'in mi Natürizm'in mi en ilkel kabile inancı olduğu tartışmalarını da doğurmaktadır.

Günaltay, eserinde Animizm nazariyesine yapılan tenkitlere de yer vermektedir. Özellikle meşhur sosyolog **Emile Durkheim**'in Taylor'un ilkel kavimlerdeki ruh anlayışına yaptığı tenkitlere önemli yer ayırmıştır. Mesela Taylor, ruhun beden dışında ondan farklı bir cevher olduğu anlayışını savunmaktadır. Durkheim ise Taylor'un bu iddiasının ruh-beden ilişkisine çok hâkim olmayan ve ikisini tam ayırt edemeyen ilkel kabilelerin ruh tasavvurunu tam yansıtmadığını, ilkel insanların ruh hakkındaki düşüncelerine ancak yüzeysel olarak açıklık getirebildiğini ve özellikle ruhun ispatını rüyaya dayandıran nazariyesinin yanlıgı olduğunu savunmaktadır. Durkheim, bunların yanında ilkel kabilelerde atalar kültü inancı olduğunu da kabul etmemektedir. Ruhlara tapınma ve atalar kültünün olması için zaman zaman mezarların başında kurbanların kesilmesi, mezarlara hürmeten bir şeylerin dökülmesi ve ölülerin şerefine belli zamanlarda bayramların düzenlenmesi gerekir. Oysa ilkel kabilelerde bu tip düzenli törenler mevcut değildir. İlkel kavimlerde destansı kahramanlarını yüceltmek için yapılan "Mana" yüklü ayinlerin atalar kültüyle alakası yoktur. Çünkü atalar kültünde tüm yeni ölen ruhlara ilahî vasıf atfedilip ayin ve ibadetler düzenlenmektedir, Durkheim'e göre ilkel kavimlerde böyle bir inanç ve ayin sistemi mevcut değildir. Özetle Durkheim, Animizm nazariyesinin Batı'da

önem ve değer görmesine karşın, ilkel bir kavmin dahi tereddütsüz kabul edebileceği bir anlayış değildir.

Günaltay, eserinde **Brinton, Lang, Reville Ruberston Smith** gibi Dinler Tarihi bilginlerin Taylor'un nazariyesine itirazına, **Spencer**'in animizm inancını çürütmeye yönelik reddiyelerine ve Malezyalıların ağaç, şelale, fırtına ve kaya gibi doğal cisimleri canlandırdıklarına inanılan ervahın bu maddelerle bağının, insan beden-ruh bağıyla aynı olmadığını savunan **Cottingham**'un tenkitine de yer vermiştir. Bütün bunlardan da yola çıkarak Günaltay, animizm nazariyesinin duruma hiç de uygun olmayan bir sanıdan başka bir şey olmadığı sonucuna ulaşmaktadır⁸⁸.

3.3.2. Natürizm

İkel dinî şekillerden biri de natürizm'dir. Bu anlayış, tabiat varlıklarını ve güçlerini yüceltmekten ibaret olan, mitolojik özel bir inanç sistemidir. Günaltay Natürizm'i Türkçedeki karşılığı "Tabiatçılık" olarak tercüme etmektedir.

İkel dinlerin ilk şeklinin Animizm olduğunu savunan Dinler Tarihçisi Taylor ve taraftarlarına karşın, Avrupa ve Asya eski medeniyetleriyle ilgilenen **Max Müller, Adalbert Kuhn, Schwartz** ve **Michel Breal** gibi bir kısım âlimler, dinlerin ilk şeklinin Natürizm olduğunu ve diğer ilkel dinî şekillerin Natürizm'den ayrıldığını savunmuşlardır. Bunu en mükemmel savunan Müller'e göre ilkel insanlar, kâinatı gözlemlemeye başladıkları zaman en çok dikkatlerini çeken ve en çok hayrete düşüren şey "tabiat" olmuştur. Şaşkınlık veren harikalarla ve rengârenk manzaralarla dolu tabiat, izleyenlerinde ruhlardaki din fikrini harekete geçirmiş ve Natürizm inancını başlatmıştır. Müller'e göre insanlarda inanç sistemini harekete geçiren, evrendeki düzenin sürekliliğinin, harikalar, korkular ve sonsuz belirsizlikler uyandırması olmuştur. Müller, nazariyesini derinleştirmek için, Veda'ların ortaya koyduğu din anlayışındaki gibi büyük bir önem arz eden ateşi örnek vermektedir. Ateş yakıcılığıyla her şeyi küle çevirmesinin insanlarda *korku ve korunma hissi* vermesi; ateşin onlar için aynı zamanda ısıtıcı, aydınlatıcı, beslenmeye katkısı olması, maden işletmeye, silah ve alet yapımında fayda sağlaması yönüyle *sevgiyle karışık saygınlığı, hürmeti* arttırması, bu durumun tüm evrenin nizamına karşı

⁸⁸ M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.125.

görülmesi zamanla tabiatperestlik haline dönüşüp yayılmıştır. Müller, Natürizm nazariyesini yine Vedalar'daki Tanrı isimlerinden yola çıkarak desteklemektedir. Örneğin Hintlilerin en önemli Tanrılarının isimlerinden biri "ateş" anlamına gelen "Agni" ve "hoş sema" anlamına gelen "Dyaus" lafzı ve Hint-Avrupa dillerinin tümünde buna benzer kavramlarla mananın korunması, Hint-Avrupa kavimlerinin dinî duygu besledikleri ilk şeyin tabiat cisimleri ve güçleri olduğunu göstermektedir. Yani Müller'e göre bu kavimlerde dinî duyguyu harekete geçiren ilk sebep, tabiattır ve ilahlık atfettikleri ilk varlıklar da tabiat güçleri ve cisimleridir. Müller, tabiat cisimlerinin ve güçlerinin mabudlara dönüşümünü de konuşma ve telaffuzun etkisine bağlamaktadır. Öyle ki aynı sebeple tek bir cisme, değişik şekillerinden dolayı birçok farklı isim verilmiştir. Daha sonraları her farklı isim farklı şahsiyet olarak algılanmıştır. Hatta haklarında zamanla secere ve hikâyeler, efsaneler üretilmiştir. Her mabudun gittikçe yaygınlaşan ve olgunlaşan efsanevî karakterleri sayesinde önceleri eşya ile karıştırılan ilahî şahsiyetlerin belirginleşmesini sağlamıştır.

Müller'e göre atalara tapınma kültürünün ortaya çıkması da ruh fikriyle açıklanabilir. Fakat Müller, ilkel insanlar arasında ruh fikrinin, Taylor'un aksine "rüya"nın değil; "ölüm"ün açıklanması ihtiyacından doğduğunu savunmaktadır. İlkel insanların hayatın ölümle sona ereceğini kabul etmemişler, ölümle çürüyen bir beden ve ölümden sonra hayatta kalan ikincil bir kişi olmak üzere ikili bir varlık düşünmüşlerdir. Bunun sonucunda ruhun bekası fikri doğmuş ve bu ruhların ilahî varlık çerçevesinde düşünülüp –asıl mabudlar derecesine çıkarılmadan- yarı ma'bud olarak onlara da tapınılması yani atalar kültü inancı yaygınlaşmaya başlamıştır.

Müller'in Natürizm'in ilk dinî şekil olduğu nazariyesini bilimsel dayanaklarla tenkit eden en etkili şahsiyet, Taylor'un Animizm nazariyesini eleştiren Durkheim'dir. Durkheim, Animizm ve Natürizm nazariyesini en detayıyla incelemiş ve dini yaşantının en sistemli şeklinin "totemizm" olduğu iddiasını ispatlamaya çalışmıştır⁸⁹.

Günaltay, Natürizm nazariyesine tenkidinde, M. Müller'in nazariyesini özellikle Veda'lara dayandırmasını, yapılan son araştırmalara göre Veda'lardaki mabutların sadece natürist niteliklere sahip olmadığını ortaya çıkmasıyla eleştirmiştir. Yine Günaltay'a göre din fikri, insanların tabiatı harikalar topluluğu olarak kabul

⁸⁹M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.97.

etmelerinden doğmuş olsaydı, bu fikrin uzun müddet devam etmesi gerekirdi. Oysa insanlar, harika olarak kabul ettikleri pek çok olayın sıradan olarak tekrar ettiğini görüp, tabiat hakkında daha doyurucu fikirlerin peşine düşmüşlerdir.

Günaltay'a göre "natürizm" nazariyesi de "animizm" nazariyesi gibi ikna edici ve olaya uygun bir tarafı yoktur. Tabii ki natürizm ve animizm, birer dinî şekildir ve gerek günümüzde gerekse de tarihî bazı kavimlerde bu dinî şekilleri yaşatmış oldukları kesindir; fakat ne Taylor'un iddiası gibi animizm, ne de Müller'in iddiası gibi natürizm, insanlığın ilk dinî yaşantı şekli değildir. Bugün ilkel olarak yaşayan bazı kabilelerin animizm veya natürizmden birine ya da aynı anda her ikisine de inanıyor olmaları, bu nazariyelerden birinin insanlığın ilk dinî yaşantısı olduğunun delili değildir. Tüm bunlardan yola çıkarak Günaltay, animizm ve natürizmin dinî bir şekil olması kabul etmenin yanında bunların sebeplerini ortaya koymak için ileri sürülen nazariyelerin olaylara açıklık getirmekten yoksun olduğunu savunmaktadır.

3.3.3. Fetişizm

Günaltay, Fetişizm'i Animizm'in en yakın akrabası olarak nitelemektedir. "fetiş" kavramı vaktiyle Batı Afrika ile ticaret halinde bulunan Portekiz gemicileri tarafından, o civarda oturan zencilerin perestiş ettiği ilgi çekici taş, midye gibi maddelere verilen isimdir. Bu alt tabakada mevcut olan inanç sistemine "fetişizm" denir.

Fetişlerin ne olduğunu ilk defa inceleyen **De Brosses**'tir. Fetişler hakkında yanlış bilgi aldığından, Fetişizm ile Eski Mısırlıların dinleri arasında bazı ortak noktalar arayarak, Eski Yunanlılarla Mısırlıların kutsal taşlarını, zencilerin fetişlerine benzetmiş ve bundan yola çıkarak fetişizmin ilkel dinlerin kaynağı olduğunu savunmuştur. De Brosses'in bu nazariyesi bir ara çok fazla kabul görmüş, "fetiş" kavramının anlamı ve kapsamı da oldukça genişletilmiştir. Bu kapsamlı görüşe göre Fetişizm, putperestliğin ilk ilkel şeklidir. **A. Comte** de Fetiş kavramını bu kapsamda değerlendirmekte ve Fetişizmi dinî açılımların en aşağı derecesi olarak kabul etmektedir⁹⁰.

⁹⁰M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.140-141.

Günaltay, Taylor'un meşhur eseri neşredildikten sonra De Brosses'in nazariyesi saygınlığını yitirmiştir. Taylor'a göre Fetişizm, animizmin açılımından, özel şeklinden başka bir şey değildir. Fetişlerin kutsiyeti, cisimleştiği kabul edilen ervahtan ileri gelmekte olduğundan, Taylor Fetişizm içinde bir animizm aramıştır. Günaltay, bu yönüyle fetişizmin kabul gördüğü vahşi kavimler arasında animizm inancının da var olduğunu savunmaktadır.

Schulze, fetişizmin kaynağı hakkında bir düşünce ileri sürmüştür. Bu iddiasına göre hayal gücü sınırlı olan vahşi, önemsiz maddelere aşırı bir beğeni ve sevgi hisseder ve bu maddelere karşı derin bir sevgi hissi besler. Böylelikle bu cisimleri kendisi gibi hayat sahibi, duygu ve irade sahibi biri olarak düşünmeye başlar. Zamanla bu fetişler ile bazı olaylar arasında sebep – sonuç ilişkisi kurmaya başlar. Bu durum sonucunda saygıyla değer verdiği bu maddelere karşı dinî bir ibadet sergileme ihtiyacı duyar. Schulze'ye göre Fetişizm, böyle teşekkül etmiştir. Schulze'nin bu çözümlemesine göre fetişizm, son derece dikkatleri celbeden maddelere ve sihrî işlere karışan ibadetlere atfedilmektedir.

Fetişlerin sayısının çok olduğunu savunan Günaltay'a göre kişilere, ailelere, köylere, kabile ve devletlere ait fetişler olduğu gibi, sürekli ve geçici fetişler de vardır. Geçici fetişlere özel bir maksatla belli bir süre için ibadet edilip, amaca ulaşıldıktan sonra o şey artık fetiş olmaktan çıkar.

Günaltay, yapılan araştırmalar doğrultusunda fetişizmi putperestliğin en aşağı derecesi olarak görmektedir. Tabi fetiş ile put arasında farklar vardır. Fetiş, çoğunlukla tesadüfen bulunan, kaba saba fakat dikkatleri celbeden maddeler için kullanılıyorken; put ise az çok insan eliyle bütünleşip şekillendirilmiş maddelerdir. Bu durumda üzerine bir çizgi dahi çekilen, süs işlenen fetiş put olarak kabul etmek gerekir.

Sonuç olarak fetiş önem arz eden bir madde olmayıp, ona atfedilen önemin kendisine hulul eden ve cisimleştiğine inanılan ervahtan kaynaklanmaktadır.

3.3.4.Totemizm

Totem, bazı ilkel kabile ve klanlarda rastlanan, klan ve kabilelerin atası kabul edilen ve bu sıfatla kutsallaştırılan hayvan veya bitkilere verilen isimdir⁹¹. Bu kelime Kuzey Amerika yerlilerinden **Algokine** kabilesinin “nişane” ve “alamet” anlamında kullandığı “otam” kavramından alınmıştır. Totem bu kabiledede bir klanın ismini taşıdığı şeydir. Totem ismi bu yönüyle sadece Amerika topluluklarının birinde görülmektedir. Avustralya kabileleri totem karşılığında “kobong”, “murnu”, “mungai” gibi isimleri kullanmışlardır⁹². Totem kavramı zamanla genelleştirilmiş ve sistem haline getirilmiştir.

Totemizmi daha anlaşılır kılabilmek için öncelikle klan kavramıyla ilişkisini görmek gerekir. Klan, birbirini akraba bilen, fakat bu yakınlığı kan bağına değil de, aynı toteme mensup olmak gibi özel bir sebebe bağlayan ilkel toplumlardır. Totem ise, klan ve kabilelerin atası kabul edilen ve bu sıfatla kutsallaştırılan hayvan veya bitkiye verilen isimdir. Hatta her klanın ismi, o klanla özel bir bağı olduğu kabul edilen bir hayvanın veya bir bitkinin ismidir. Klan fertleri, totemleştirdikleri hayvan veya bitkiyi kendi ataları olarak kabul etmekte, soy olarak da o totemden geldiklerine inanmaktadırlar. Bu yönüyle totem, dinî bir şekil olmaktan ziyade, klanın kurum ve birikimleriyle ilgili bir kavramdır. Yani totem, hem klanların dinî yaşam şekli, hem de sosyal teşkilatlanma biçimleridir.

Totemizm, yarım asra yakın sadece Amerika yerlilerine has bir nazariye olarak görülmüş; hatta Amerika, totemizmin klasik vatanı olarak kabul edilmiştir. Fakat 1841’de **Grey** adlı düşünür, Totemizmin sadece Amerika’da değil, Avustralya’da da yaygınlaştığını ispatlamıştır. **J. Long**, totem kavramını ilk kullanan kişidir(1791). Totemizmi insanlığın genel tarihiyle ilişkilendiren ilk müellif de **Mac Lenann**’dır. Mac Lenann, Totemizm’i bir din olarak iddia etmenin yanında, az çok ilerlemiş kavimlerin birçok inanç ve ayinlerinin kaynağı olduğunu da savunmaktadır. M. Lenann, Totemizmin eski kabile dinleriyle yakınlığını hayvan ve bitkilere tapınmadaki şekilsel benzerliğe dayandırmıştır. Bazı sosyologlar totemizmi dinî yönüyle değil de sosyal hayatla ilişkili olduğu yönünü incelemiş ve Amerika halkının

⁹¹M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.144.

⁹²M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s.149.

bazı klanlara ayrılmasının sebebi olarak görmüşlerdir. **H. Morgan**, Amerika klanları ile ilgili kapsamlı bir çalışma ortaya koymuş; Morgan'ın tavsiyesiyle **Fison** ve **Howitt** da, aynı tarihlerde bu toplumsal sistemin Avustralya'da da var olduğunu ve bu sistemin Totemizm ile ilişkili olduğunu gösteren eserler yayınlamışlardır(1877). Bu incelemeler, eserler ve Amerika etnoloji grubunun da incelemeleri neticesinde ortaya çıkan birikimi bir araya getiren **Frazer**, "Totemizm" adlı çalışmayı insanların istifadesine sunmuştur (1887). Frazer bu eserinde Totemizmi hem bir din hem de hukukî bir sistem olarak incelemiştir. Totemizme hak ettiği değeri vermek adına girişimde bulunan ilk müellif **Robertson Smith**'dir. R. Smith, Mac Lenan'ın bitki ve hayvanlara tapınma olarak gördüğü totemizm anlayışının aksine, totemizmi hayvan veya bitki arasında doğal ya da sonradan kazanılmış bir "cevher birliği" esasına içine almaktadır. Frazer, totemizm konusunda R.Smith'in fikirlerinden etkilenmiştir. Animizm'in en ilkel din olduğunu savunan **Taylor**, Totemizmi, atalar kültürünün bir kolu gibi göstermeye çalışsa da bu görüşleri **Durkheim**'in kuvvetli eleştirileri karşısında yıkılmıştır. İlk Amerika kabileleri hakkında yapılan incelemeler, **Dall, Krause, Buas, Swenton, Hill-Tout, Dorsey, Mindeleff, Stevenson ve Cushing**'e aittir. Avustralya kolonilerini yüzeysel ve bölgesel olarak inceleyen **Howitt** ve **Schulze**'den sonra derinlemesine inceleme şerefi de ilk olarak **Balwing Spencer** ve **F.J.Gillen**'e aittir. Bu iki şahıs, Avustralya'nın iç kesimlerinde Totem inancının aslına sahip dini sisteme bağlı pek çok kabilenin varlığına şahit olmuşlardır. Yine son dönemlerde **Carl Strehlow** adlı bir Alman misyoneri, Merkezi Avustralya kabileleri arasında uzun müddet kalmış ve önemli incelemelerde bulunmuştur. Strehlow, bu kavimlerin dillerine yakın olması sebebiyle bunların totem ile ilgili efsanelerine, dinî motiflere sahip Tanrılarıyla ilgili pek çok bilgi toplayıp Avrupalı âlimleri kendine hayran bırakmıştır. **Howitt** de Spencer ve Gillen'in merkez kabileler hakkında gerçekleştirdikleri incelemelere benzer şekilde, güney kabilelerini inceleyip sosyal kurumları hakkında verdiği geniş bilgilerle araştırma alanını genişletmiştir. Tüm bu çalışmalar Frazer'e Totemizm adlı eserini zenginleştirip genişletme fırsatı sunmuştur. Frazer, genişlettiği ve dört cilt olarak kaleme aldığı eseriyle, Totem dinine, bu inanca bağlı klanların aile kurumlarına ve evlilik esaslarına dair zengin belgeler sunarak, Totemizm hakkında araştırma yapacak olanlara güçlü kaynaklık teşkil etmektedir. Şu

bilgiyi de vermeden geçemeyeceğiz. Totem kelimesini ilk defa genelleştiren ve totemden bir sistem olarak bahseden kişi de **Schoolcraft**'tır⁹³.

Günaltay, totemizm nazariyesini işlerken eserinde en çok **E.Durkheim**'in düşüncelerine yer vermiştir. Durkheim'in totemizm nazariyesi onun sosyolojideki görüşlerinin bir sonucudur. Durkheim'in "birey yok, toplum var" ilkesi sonucunda, totemizmi de "toplumsal bir tapınma" şekline büründürmüştür. Yani ona göre hiçbir toplum dinsiz yaşayamaz, dinî hayat sosyalleşmenin zorunlu bir sonucudur. Din ise kutsal olmayan bireyin kutsal olan mabuduna yaklaştırılmasıdır. Birey, fizyolojik açıdan bencildir. Bu bencillik ve bireysellik ancak sosyalleşme sonucunda zayıflar. Bunun için ayinler cemaatlerle gerçekleşebilir ve bireysel ruh ilhamını toplumdan alarak kendinden geçip coşkulu hale gelebilir. Durkheim'e göre en ilkel dinî nazariye de Totemizm olduğundan, totemizm ilkel toplumların bencillikten kurtulma, kutsala yaklaşma biçimidir.

Günaltay'a göre Durkheim, animizm ve natürizm nazariyelerini çürütmeye çalışsa da kendi natürizm nazariyesi de birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Durkheim teorisinin en eleştirilen yönü, teorisini sadece totemizme hasretmeyip, totemizme genel nitelikler yükleyerek umumîleştirmesi ve kapsamlı bir kural haline getirmesidir.

Her klanın taşıdığı isim, o klanla sıkı ve özel bir ilişkisi olduğu kabul edilen hayvan ve bitki gibi maddî şeylerden birinin ismi olduğunu daha önce ifade etmiştik. Her klanın hatta aynı kabilenin değişik iki klanının bile totemi farklıdır. Bir klanın totemi, klandaki her bir ferdin de totemidir. Totemleri farklı olan iki ayrı grup, aynı klanın kolları olarak kabul edilmekte, belki bazı sebeplerle başka bir yere göçmüş; fakat ana klanın isim ve totemini muhafaza etmiş kabul edilmektedir.

Şimdi biraz da totem kabul edilen maddeler üzerinde duralım. İlkel kabilelerde totemler çoğunlukla hayvanlar ve bitkiler âlemine aittir. Hayvanlar ve bitkiler âlemi diyoruz; çünkü totem, hayvanlardan karga, kanguru gibi bireysel bir varlığa nispet edilmez; bir hayvan ya da bitki türüne, cinsine nispet edilmektedir. Hayvan ve bitki türü dışında da çok nadir olarak güneş, ay, yıldız, gök gürlemesi, şimşek ve yağmur gibi tabii cisim ve olaylar da totem olarak kabul edilmiştir. Totem genellikle o

⁹³M. Şemseddin Günaltay, a.g.e. s. 142-150

varlığın bütününe nispet edilmektedir; fakat bazı klanların bölünmesi durumlarında totemlerinin de parçalara bölündüğü görülmektedir. Mesela totemi bir hayvan olan klan bölümlere ayrılınca, o hayvanın uzuvları da her bölümün klanı olarak kabul edilmiştir.

Avustralya ve Amerika yerlilerinde totem, sadece bir isim olmayıp, klanların sembolü, arması, mührü hükmündedir. Her klanın bir bitki ya da bir hayvan sembolünden oluşan arması vardır. Hatta iki klan arasında bir sözleşme olacağında, her klan kendi totemiyle mühürler ve sözleşme bu şekilde geçerli sayılmaktadır. Yine bu toplumlarda dinî bir hüviyet olarak silahlarına, mızraklarına ve özel eşyalarına totemlerinin simgesini resmettiklerini söyleyebiliriz. Bazı seyyahlara göre özellikle Kuzey Amerika yerlileri, kapılarının önüne derisi samanla doldurulmuş hayvan koymakta, bazıları çadırlarına totemlerini resmetmekte, bazı ileri gelen ve zengin kimseler kapılarının önüne çan kulelerini andıran 15 m yükseklikte direkler dikerek totemlerini işlemekte, bazıları tahta, duvar, alet ve edevatları, mezar taşlarına nakşetmektedirler. Bu toplumların nakış ve resim sanatlarında dinî motiflerini sıklıkla kullandıklarını söyleyebiliriz. Avustralya kabilelerinde resim ve nakış sanatları Kuzey Amerika yerlileri kadar gelişmediğinden, bu toplumlarda bu tip resim ve süslemelere az rastlanmaktadır.

İlkel kabileler totemlerine ait resimleri sadece eşya ve duvarlara resmetmekle yetinmemiş, klan fertlerinin bedenlerine bile totemleriyle özdeşleşmek adına totemlerinin simgesini işlemişlerdir. Hatta her klan fertlerinin, totemlerine benzemek adına totemlerini andıracak maske ve elbiseler giymeleri umumî bir gelenek haline gelmiştir.

Kabileler	Klanlar	Klanlarda Kutsal Kabul Edilen Totemler
Komite Kabilesi	Balık Avlayan Doğan	Duman, Hanımeli, Bazı Ağaçlar, vb.
Kaşıkcı Kuşu	Kara Tahtalı Ağaç	Köpekler, Ateş, Buz vb.
Karga	Yağmur, Bulutlar, Yıldırım, Şimşek, Bulutlar, Dolu	
Sorguçlu Papağan	Yıldızlar, Ay, vb.	
Zehirsiz Bir Yılan	Balık, Ayı Balığı, Yılan Balığı, Kabuklu Lifli Ağaçlar	
Kroki Kabilesi	Çay Ağacı	Ördek, Istakozun Küçüğü, Baykuş, vb.
Yenilebilir Bir Kök	Toy Kuşu, Bildircin, Bir Çeşit Kanguru	
Sorguçlu Papağan	Kanguru, Yaz, Güneş, Rüzgâr, Sonbahar, vb.	

*Totemizm'de Varlık Sistemi ve Cins Kavramı Sınıflamasının Bazı Şekilleri*⁹⁴

Totemin kutsal kabul edildiği toplumlarda, her klanın fertleri arasında sadece kutsal ilişkiler mevcuttur. Klan fertleri arasında sadece dinî, ahlakî, hukukî ilişkiler söz konusu olabilir, sosyal ve ekonomik ilişkiler söz konusu olamaz. Örneğin bir klanın erkekleri aynı klana mensup kadınlarla evlenemezler ve bu münasebet haram kılınmıştır. Yani bir klana mensup bir erkek ya da bayan, başka klana mensup biriyle evlenebilir. Bu toplumlarda sosyal ve ekonomik ilişkiler ikincil bir klanla münasebeti zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı totemli kabileler en az iki çoğunlukla birçok klandan oluşmaktadır.

Bütün bu bilgiler doğrultusunda sonuç olarak totemin ilkel kabilelerin sosyal yaşantılarında ne kadar büyük bir önem arz ettiğini görebilmekteyiz. Günaltay'a göre totemizm, animizm ve natürizm nazariyelerine göre daha sistemlidir; fakat iddia edildiği kadar kesin ve bilimsel değildir. Diğer nazariyeler gibi sadece bir varsayımdan ibarettir. Yani ilkel toplumların dinî yaşantılarını incelemek ve açıklamak için düzenlenen bu tip sistemler, varsayımdan başka değer taşımamakta ve semavi dinlerle de bir ilişkisi söz konusu değildir.

⁹⁴ a.g.e. s.167,168

3.4.Günaltay’a Göre Afrika’da Vahşî Kavimlerin Dinleri

Afrika kıtası geçmişten bu yana birçok kavmin istilasına uğradığından birbirlerine karışmış birçok ırk mevcuttur. Etnografya bilginlerine göre bu kıtada yaşayan beş ya da altı ırka mensup halk vardır. Afrika kavimlerinin ırk ve menşe’ konusu çok karışık olduğundan Günaltay, Afrika kıtasını Dinler Tarihi açısından güney, orta ve kuzey gibi bölümlere ayırarak incelemiştir.

3.4.1. Güney Afrika Dinleri

Güney Afrika’nın doğusu Cafre denilen kavim, batısı Hotantolar, orta kısmını da Boschimanlar işgal etmiştir. Araplar ticaret maksadıyla Cafre kavmi bölgesine geldiklerinde onların herhangi bir semavî dine bağlı olmadıklarını görmüş ve “kâfir” anlamında bu ismi vermişlerdir. Bu isim daha sonraları Portekizliler tarafından “Cafre” olarak Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Tabi Cafre halkı kendilerini ‘insan’ anlamına gelen ‘A-Banotu’ olarak isimlendirmişlerdir. Hotanto kavmi kekeme insanlar gibi konuştuklarından dolayı onlara bu ismi de ‘kekeme’ anlamında Hollanda sömürgecileri vermiştir. Oysa Hotantolar da kendilerine ‘insan’ anlamına gelen ‘Koi-koin’ ismi vermişlerdir. Boschiman kavmi de gerek aklî kabiliyet gerekse de bünye olarak Hotanto ve Cafre kavimlerinden çok geridedirler ve Afrika’nın gerçek vahşilerini oluştururlar. Gerçi Boschimanlar da Cafre ve Hotantoları barbar olarak nitelendirmektedirler.

Güney Afrika kabilelerinin dinî gelenekleri az olmanın yanında çok önem arz eder. Bu kabileler ölülerin hayvan suretinde akrabalarına göründüklerine inanırlar. Bunlar insan neslini ya bir ağaç kütüğüne ya da bir hayvan nesline dayandırmaktadırlar. Bu kabileler arasında ölülere ve atalara tapınma, muska, tılsım, büyücülük, sihirbazlık, falcılık ve efsanelerle karışık totemizm son derece yaygındır. Kâhinlik sınıfı özel bir törenle girilebilen seçkinlerin sınıfıdır. Sihirbaz ve kâhinlerden savaş zaferleri, savaş ya da yılan sokması gibi durumlarda yaralıları iyileştirmeleri, yağmurun yağdırılması, tılsım ve sihir bozmak, uğursuzlukları gidermek gibi pek çok şey beklenmektedir. Kâhinler ruhların sevgisini kazanmak ve onlara bir şey yaptırabilmek için bitip tükeninceye kadar dans ederler. Eğer ruhlara istediği şeyleri yaptıramazlarsa ruhların nezdinde eski kıymetlerinin kalmadığına hükmedilir ve saygınlıklarını yitirirler; bazen de bunun bedelini canlarıyla öderler.

Hotanto ve Cafre kabilelerinin bedenlerine işkence etme, hatta bazı uzuvlarını dahi kesme gibi dindardık gösterileri vardır. Bu kabileler belli bir süre oruç tutarlar, çocuklar ergenliğe ulaştığında sünnet ederler. Bu kabilelerin birçok tabuları da vardır. Tabu kabul ettikleri bazı şeylerin yenmesi yasaktır. Yeni evlenen bir kızın eşinin annesi, babası ve akrabalarıyla konuşması yasaktır.

3.4.2. Merkezî Afrika Dinleri

Asıl zencilerin bulunduğu yer Orta Afrika kısımlarıdır. Zenciler seri ve hareketli hayal ve fizikî yetenekleri vardır. Bu yönüyle kendilerini korumayı iyi bilirler. Öte yandan duygularına ve şehvetlerine pek hâkim olamayan, sebatkâr olamayan ve zalim kişilikleri olan bir yapıları da vardır. Zenciler zannedildiği gibi vahşi kavimler değildirler. Onların şehir ve devletleri bile vardır.

Merkezî Afrika, Fetişizm inancının merkezi sayılır. Zencilerde bir çocuk buluş çağına ulaşınca sünnet edilir. Bir süre oruç tutar ve kendisine bir fetiş seçer ve bu fetişlerini simgelemek için vücutlarına resim ve simgeler çizerler. Merkezî Afrika'da Fetişizm, büyü ile içi çelik arz eder. Hatta İslamiyet'i kabul eden kabileler dahi, büyüden medet umma inancını terk edememişlerdir.

Orta Afrika'da fetişler çok çeşitlilik arz eder. Mabetlerde muhafaza edilen büyük fetişler, yolculuklarda beraberlerinde götürdükleri seyyar fetişler, muska olarak boyunlarına astıkları ve her zaman yanlarında bulundurdukları fetişler vardır. Orta Afrika'nın biraz daha gelişmiş kavimlerinin insan şeklini andıran, insan uzuvlarıyla donatılmış fetişleri de vardır. Bu durum, bu kavimlerin fetişizmden uzaklaşıp, putperestliğe yaklaştıklarını da göstermektedir.

Merkezî Afrika'da sadece Fetişizm hâkim değildir. Dirilerden ölümlere haber götürdüğüne inanılarak eski reisleri için insan kurban etme inancı olan atalara tapınma; gökyüzü, güneş, dağ ve nehirlerin tanrılaştırıldığı tabiat olaylarına tapınma; iyilik ve kötülük tanrısı diye sınıflandırdıkları ervaha tapınma; ruhun bir kişiden bir kişiye geçtiği inancı, animizm ve natürizm inançları da yaygındır. Zencilerde yeraltına inerek ruhları kurtarma, ruhlara ve günahlara kefaretle maksadıyla kurban merasimleri düzenleme, ölümlere gıda sunma, hastalara şifa verme, yağmur yağdırma gibi ayrıcalıklı yetenekleri olan "Feticheur" diye isimlendirdikleri kâhinleri vardır.

Fetichneur'un bir görevi canileri, suçluları kendi imtihan yöntemleriyle bulmaktır. Zenciler hastalık ve ölümün kötülerin sihir ve etkisiyle gerçekleştiğine ve doğal durumlar olmadığına inanırlar. Bundan dolayı kâhinlerinin suçluları bulup cezalandırmasını isterler. Kâhin de suçlu zanlısını gürültü ve patırtıyla huzuruna getirir. "Kırmızı su tecrübesi" denilen bir sınavdan geçirilir. Suçlu bu kırmızı su denilen zehirli şerbetten içer. Eğer suçlu ise zaten ölür, suçlu değilse kendinden geçip içindeki zehri çıkarır ve kurtulur. Kurtulan kişi Fetichneur'a bir hediye sunar. Günaltay'a göre bu çözümlene usulü Ortaçağ Avrupa'sında ve Hindistan'da da suçluyu kızgın bir demirle dağlama ve kaynar suda haşlama versiyonlarıyla mevcuttu⁹⁵.

Günaltay, eserinde derinlemesine işlediği Afrika dinlerini incelerken, etnografik açıdan değil de coğrafi açıdan Afrika'ya bağlı olan Madagaskar Adalarına da yer vermektedir. Madagaskar, Araplar ve ardından Malezyalılar tarafından istila edilmiş ve istilacılar bu coğrafyaya yerleşmişlerdir. Madagaskar'da yerleşik olan Malgache'ler ruhlara tapınma ve atalar kültürünü devam ettirmişlerdir. Bu adada sihirbazlıkla karışık Totemizm de görülmektedir.

3.4.3. Kuzey Afrika Dinleri

Kuzey Afrika, çok eski dönemlerden beri Sami, İran, Roma ve Yunan halkları, daha sonraları Arap, Türk, Küçük Asya ve sonuçta da Avrupa halkları tarafından sürekli istilaya uğraması sonucu diğer Afrika bölgelerine oranlan daha fazla kavimlerin iç içe olduğu görülmektedir. Bütün bu istilalar sonucunda meydana gelen bu karma kavimlere 'Maur' denilmektedir.

Kuzey Afrika kavimlerinin dinî anlayışlarını inceleyecek olursak, Mısır Kıptileri ile Habeşlerin bir kısmı Hıristiyanlıklarını muhafaza ettikleri, çok az bir kısmın 'Falacha' adı verilen Yahudi olduğu, Nil boylarındaki bazı kavimlerin putperest oldukları ve şirkten kurtulamadıkları, genel olarak ise Mısır ve Kuzey Afrika'da hâkim olan dinin İslamiyet olduğu görülmektedir. Bu kavimlerin dinî yaşantılarına bakıldığında Habeşli Hıristiyanlar sihir ve büyüye, batıl inançlara, nazara, bunların yanında 'Baudda' adı verilen bazı kişilerin mesh yöntemiyle hayvana

⁹⁵a.g.e. s.228-230.

dönüştürüleceğine inanırlar. Sonuç olarak ise bu kavimlerin gerek Hıristiyan'ı, gerek Yahudi'si gerekse de Müslümanlarının eski putperestlik geleneklerinden ve batıl inançlarından tam olarak kurtulamadıkları, dinî yaşantı ve ahlakî boyutlarının çok aşağı seviyede oldukları söylenebilir.

3.5. Günaltay'a Göre Amerika'da İlkel Milletlerin Dinleri

Günaltay'a göre Amerika Etnografyasında hâkim olan görüş Amerika yerlilerinin özel tek bir ırk olduğudur. Fakat bu görüş pek çok itirazlara maruz kalmıştır. Amerika ırkını benzerliklerinden dolayı Moğolların değişik bir versiyonu olduğunu iddia edenler olduğu gibi, bu ırkın Moğol ve Malezya ırkının bir karışımı olduğunu savunanlar da vardır. Tabi Amerika ırkının ilgili ileri sürülen bu görüşlerin ve Amerika ırkının tekliği ile ilgili ileri sürülen görüşlerin hiçbiri kesinlik ifade etmemektedir. Bu yerliler hakkında inceleme yapan bilim adamları ise bu kavimleri dillerine göre sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmaya göre 'Sonorana' lehçesi Meksika topluluğunu, 'Kechua' lehçesi ise Peru halklarını temsil etmektedir. Tabi bu iki lehçe sadece medenî kavimleri simgelemektedir. Bu dışındaki diller de kendi kavimleriyle birlikte yok olmuşlardır.

Amerika yerlilerini karakterleri ve meşguliyetleri açısından iki ayrı yönüyle tanıyabiliriz. Karakter yönleriyle duygu ve düşüncelerini pek açığa vurmamaları, ağır ve heybetli duruşları, acı ve kederlere karşı sabır ve dirençleri, cesur kişilikleri, az konuşmaları yanında hilecilikleri, kibirli oluşları, gaddar ve kinci oldukları, yeniliklere açık olmadıkları, dalgın ve hayalci oldukları söylenebilir. Meşguliyetleri ise toplumların medenileşme aşamalarından olan hayvancılık ve ziraat bu toplumda bulunmayıp, onlar balıkçılık, avcılık ile geçindikleri ve savaşçı oldukları yönleri dikkat çekmektedir.

Amerika'daki ilkel milletlerin dinlerinden de dinî anlayışlarından da kısaca bahsedeceğiz. **Eskimolar** ve **Grönland** halkları her maddenin bir ruhu olduğu, ölen birinin ruhunun başka bir bedende hayat bulacağı inançları vardır. Bunlar sihir ve büyüye de büyük önem verirler. Kâhinlerin bu toplum içinde değeri ve statüsü çok daha fazladır. Eskimo ve Grönland halkı zamanla Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Amerika yerlilerinden **Kızılderililer** ise Totemizm'e inanmaktaydılar. Onların dini totemizm'den öte bir anlamda ruhlara tapınma olarak kabul edilebilir. Kızılderililer ilahî vasıfların tamamını içinde barındıran 'büyük ruh'a inanırlar. Onların büyük ruha inanmaları bazı araştırmacıları şaşırtmış ve tek tanrılı inanca sahip olduklarını düşündürmüştür. Oysa Kızılderililerde tek tanrıçılık inancını gerekli kılan zihni gelişim olmadığından araştırmacılar bu tezlerinden vazgeçmişlerdir. Kızılderililer, Büyük Ruh'a ayin ve ibadette bulunurlar. Ona insan kurban etmek, kurban ettiği o insan eti yemek, vücuda eziyet etmek hatta dinî coşkunun göstergesi olarak vücudu kaynar su buharına maruz bırakmak ve içlerini temizlemek için müshil içmek de onların ibadetlerinin bir parçasıydı. Özet olarak Kızılderililerin inançları Büyük Ruh'un yaratılış efsane ve destanlarıyla doludur.

Amerika'nın medenî yerlileri olan Meksika ve Peru halkının dini anlayışlarından da bahsedelim. Meksikalıların bir kısmı beyti (ev), bir kısmı tabiattan olan birçok ilahları vardır. Meksikalıların en önemli ilahları 'Vitzliputzli' ismindeki üç ilahlarıdır. Kanatlı bir yılan sembolünde olan ilk ilahları (Quetzalcoatl), insanlara ahlakı öğreten yumuşak huylu medeniyet ilahıdır. Bu ilah kendisine kurban takdim edilmesini hiç hazzetmez. Nefsini terbiye ve inziva ile uğraşır. Onun döneminde her tarafta barış ve sükûnet, bereket ve bolluk hâkim idi. Fakat bu tanrı bazı entrikalar sonucunda yok olmuş ve bu refah ve huzur dönemi son bulmuştur. Meksika halkı bu tanrıların uykuda olup bir gün uyanacağı ya da denizler ötesinde olup bir gün geri döneceği ümidini taşırlar. Hatta İspanyollar Meksika'ya girdiklerinde Meksika yerlileri tanrıların geri döndüğünü düşünerek çok sevinmiş ve rahipleri de İspanyollulara iyi muamelede bulunmuşlardır. Ayna sembolündeki ikinci tanrıları (Tetzcatlipoco) âlemin yaratıcısı olan bir tanrıdır. Özellikle bu tanrıya secde ve ibadet ederler. Bu ilah sert ve şiddetli bir ilahdır. Gizli işleri ortaya çıkaran, iş ve hareketleri, arzu ve istekleri araştıran bir tanrıdır. Bu tanrılarıyla ilgili de birçok efsane türetilmiştir. Sinek sembolünde olan tanrıları (Huitzilopochtli) ise yerli halkın inançlarına göre her yıl ölür ve yeniden dirilir. Bu savaş tanrısıdır. Asteklere savaşlarda yardım eden ve memleketlerine yerleşmelerini sağlayan tanrı olduğundan Asteklerin en önemli tanrısıdır. Bu tanrıya sunak olarak insan kurban edilir.

Meksika'da dinî faaliyetler büyük özentiyle düzenlenirdi. İnsan kurban edildiğini gösteren girişinde insan başını andıran sembollerin olduğu büyük tapınakları ve

tepelerinde ilahlarının sembolü olan kuleleri vardır. Kurban edilecek insanlar sadece kölelerden seçilmez, genç ve terbiyeli çocuklar da kurban edilirdi. Meksikalıların çoğunlukla senelik yapılan sabit ve değişken birçok bayramları vardır. Bu bayramlara göre senelerini bölümlere ayırırlar.

Peru halkının dinî anlayışları ise şekilsel farklılıklar dışında hemen hemen Meksika seviyesindedir. İnsanlara ilk defa medeniyeti öğreten güneşin çocukları İnkalar ırklarının atalarıdır. Bundan dolayı revaçta olan ibadetleri güneşe tapınmaktır. Tabii güneşe tapınma dışında su, ateş, ruh gibi birçok tapındıkları kutsalları da vardı. Meksika'da olduğu gibi Peru'da da dini törenler çok düzenliydi. Yalnız Peru'daki dinî ayinler Meksika'dakiler gibi çok kanlı geçmemektedir. Perulular İnkalar ırkına ayrı bir kutsallık vermektedirler. Onlar güneşin çocukları oldukları için kendileri de ilah gibi yüceltilirdi ve güneş tapınakları da ilk olarak İnkalar tarafından açılabilirdi. İnkalar arasında bazı filozoflar, aydın kişiler yetişmiş olup, güneşin her gün aynı muharrik tarafından hareket ettirildiğini, ilah kabul edilen güneşin özgür hareket etmediğini ve güneşin bir muharrikin emir ve zorlamasıyla hareket ettiğini savunmuşlardır. Fakat filozofların bu tip anlayışları Peruluların din ve düşünceleri üzerinde pek bir etkisi olmamıştır⁹⁶.

3.6. Günaltay'a Göre Okyanus Halkı Dinleri

Günaltay, Okyanus halkını incelerken, bu adalarda kaç ırkın olduğu ve hangi coğrafyalarda hangi ırkın hükmettiğini açıklamıştır. Yeni Hollanda ve Tazmania'da Avustralya ırkının, Yeni Gine'de Papou ırkının; Malezya adalarında ise Malayo-Polinesienne denilen milletin hâkim olduğu gözlenmektedir. Bir de Malezya ve Mikronezya adalarında Polinezya-Malezya ırkının Papous kanına karışması sonucu ortaya çıkan siyah tenli olan Negrito ırkıdır. Bunlar da iç kesimlerde ve dağlarda yaşamaktadırlar.

Avustralyalılar, gerek medeniyet açısından gerekse de dinî fikir, ayin ve gelenekleri açısından oldukça aşağı seviyededirler. **Papou** ırkı oldukça hareketli, ihtiraslarına yenilen, sert tabiatlı ve gürültücüdürler. **Malez** ırkı durgun ve ılımlı olmalarının yanında merhametsiz ve kana susamış yönleri de ağır basmaktadır. **Polinezi** ırkı ise

⁹⁶a.g.e. s.233-244.

nezaket kurallarına, sosyal normlara çok fazla önem verir ve bu iki ırk arasında bir yapıya sahiptir. Okyanusya'da yamyamlık dünyanın hiçbir yerinde rastlanmayacak kadar yaygındır. Süreç içerisinde İslamiyet ve Hıristiyanlık dinlerinin bu coğrafyada yayılmasından sonra bu yamyamlık vahşeti oldukça azalmıştır.

Okyanus adalarının hemen hepsinde yaygın olan dinî anlayış totemizm'dir. Bu Totemizm anlayışları, Kuzey Amerika totemizmiyle benzerlik arz etmektedir. Tabii Okyanus Halkının Totemizm anlayışının diğer totem anlayışlarında rastlanmayan hatta yasak olan kendine özgü yönleri vardır. Mesela totem kabul ettikleri hayvanların tasvirlerini yaparak, taklit ve danslarla totemlerinin ilgisini çekmeye çalışırlar ve dinî tören olarak da kendi totemlerini yerler. Dinî törenlere ilk kez katılacak olan gençler bazı uzuvlarının kesilmesine kadar varacak oldukça ağır işlemlere tabii tutulurlardı. Böylelikle bu genç, ölmüş ve yeniden hayat bulmuş kabul edilirdi. Bu totem anlayışı toplumlarında da aynı klana mensup biriyle evlenmek yasaktır. Ayinlerinin büyük bir kısmını da avcılıklarının verimli geçmesi için düzenledikleri ayin ve törenler kapsar.

Okyanus halkı dinlerinde Totemizmle iç içe tabu ve mana inançları vardır. Kamusal, bireysel, daimi ya da geçici tabuları vardır. Bir şahsı, nesneyi, olayı ve durumu tabulaştırmak ya da tabuyu kaldırmak özel bir dinî törenle gerçekleşir. Tabu sınıfına alınan şey, artık kutsal veya yasaktır. Mana fikri ise bir nesnede, kişide hatta bir sözde gizli olan güç ve melekedir. Mesela kendisinden şifa beklenen bir taş, tesirli güzel bir söz, bir atanın güçlü kalan ruhu kısaca kişiyi tesirinde bırakan her şey mana olarak kabul edilir. Onlara göre her yerde gizli güçler vardır. Asıl maharet o gizli güçleri ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaktır. Tabu fikri, onların ahlak ve edep prensipleriyken, mana fikri ise felsefi ve uygulamalı bilimler prensibidir.

Okyanus halkı dinlerini özetleyecek olursak, insana ait olan ruhlara inanmanın çok revaçta olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki her kişinin gölgesinde, nefsinde, kalbinde birçok ruhu vardır. Uykuda iken ruh göçü yaşanır ve ruhları bir kuş şeklinde ya da başka şekillerde bedeni terk ederek seyr-i sülûk eder. Mana ilmine vakıf olan sihirli söz söyleme ilmine sahip olan kişilerin ruhlarının da kaplana dönüşeceğine inanılır. Yani bu coğrafyada kişinin ruhunun hayvana dönüştüğü genel inancı yaygındır. Ölümlerin özellikle doğum öncesi ya da loğusa dönemlerinde ölen kişilerin ruhlarını

memnun etmek için büyük özen gösterirler. Çünkü 'Pontianak' dedikleri bu ruhları çok tehlikeli bulurlar ve bu ruhlardan çok korkarlar. Totemizm, Animizm, Tabiatperestlik, Fetişizm, Tabu, Mânâ, Sihirbazlık, üfürükçülük ve mitolojinin de büyük önem arz ettiği hurafelerle dolu Okyanus halklarının dinî anlayışlarının çok karmaşıklık arz ettiğini söyleyebiliriz.

Okyanus halklarının M.1. asırdan itibaren Hint medeniyetiyle tanışmaları sonucu bu coğrafyada Hint Budizm'inin tesirini görmek mümkündür. Avrupalıların yıllara dayanan hâkimiyetleri ve misyonerlerin faaliyetlerine rağmen Hıristiyanlığın bu halk üzerinde tesiri ve revacı çok sınırlı olmuştur. M.15. asırdan sonra da İslamiyet'le tanışan özellikle Malezya adası İslamiyet'i benimsemiş ve İslamiyet bu adada revaç bulmuştur. İslamiyet'e ya da Hıristiyanlığa inanan yöre halkının eski inanç ve hurafelerini hâlâ terk edemediklerini de söyleyebiliriz.⁹⁷

3.7. Günaltay'a Göre Çin Halkı Dinleri

Çinliler, farklı zamanlarda memleketlerine ve kendilerine farklı isimler vermişlerdir. Mesela Çin kıtasını '*gün altındaki ülke*' anlamında Tien-Hia ismiyle anmışlardır. Bu isim, oldukça eski efsaneleriyle ilgilidir. Çin daha sonraları '*orta çiçeği*' anlamında Tchong-Houa, '*dört tarafı denizle çevrili memleket*' anlamında Sse-Hai ve son olarak '*orta imparatorluğu*' anlamında Tchong-Kouo adlarıyla anılmıştır. Bu isimlendirmeleri ise onların, vatanlarını dünyanın merkezi olarak görmeleri inançlarının bir göstergesidir. Görüldüğü gibi Çin halkı ne kendilerine ne de memleketlerine Çin ismiyle hitap etmemişlerdir. Diğer milletler, Çin ismini hususen M.Ö.250 tarihinden sonra koca bir imparatorluk kuran **Tsin** sülalesinin adından esinlenerek koymuşlardır.

Çin kıtasının ırk olarak menşeyini de inceleyecek olursak, bu kıtaya iki ayrı yoldan gelen milletlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Kuzeybatıdan gelen Yüce Asya ırkına mensup milletler bu kıtanın çoğunluğuna hâkim olmuşlardır. Bu milletler ziraatla ve sanatlarla uğraşmayı gereksiz buluyor ve başkalarını çalıştırıp bunlara hükmetmeyi amaç edinmektedirler. Tibet yoluyla geldiği sanılan ve bu kıtanın köylülerini ve asıl

⁹⁷ a.g.e. s.245-253.

halklarını oluşturan ulus ise küçük çapta ziraat, ticaret ve sanata yetenekleri olan bir millettir.

Çin klasik edebiyatına gelince, Kong-Tse (Konfüçyüs) tarafından toparlanan eski parçalardan ve bizzat Kong-Tse'nin veya bu okulun yazdıkları eserlerden meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bu eserlere Çinliler '**büyük kitap**' anlamında **King** derler. King'ler birinci derecede dinî kitaplar (Büyük Kingler) ve ikinci derecede dinî kitaplar (Küçük Kingler) olarak iki kısma ayrılmışlardır. King'ler Çin edebiyatının en klasik, en eski örneklerini ihtiva etmekte ve Çin'de ortaya çıkmış olan din ve felsefelerinin de esaslarını içermektedir. Günaltay, Kutsal Kitaplar başlığı altında Kong-Tse'ye veya ekolünün mensuplarına ait olan Büyük Kingleri Yi-King, Chou-King, Chi-King, Li-Ki ve Tchun-Tsieu bölümleriyle; ikinci derece kutsal kabul edilen Küçük Kingleri de Hiao-King, Se-Chou, İ-li ve Tcheou-Li, Tchun-Tsieu'nun Şerhleri, Eul-Ya ve Li-Li bölümleriyle ayrı ayrı incelemiştir⁹⁸.

Çin'de, İslamiyet, Hıristiyanlık ve Musevîlik haricinde '**üç din**' diye niteledikleri San-Kiao adında dinleri vardır. Bu dinlerden birincisi Kong-Tse'nin eski dinleri iyileştirerek kurmuş olduğu, eski imparatorluk hanedanına mensup prenslerin ve ilim-edebiyat tahsili görenlerin mensup olduğu **Jou-Kiao**'dur. İkincisi Lao-Tse tarafından kurulan ve öğrencilerince genişletilmiş olan Taoizm dediğimiz **Tao-Kiao**, üçüncüsü ise Çinlilerin Fa diye isimlendirdikleri Buda tarafından kurulup yayılan Budizm dediğimiz **Fa-Kiao** dinidir.

Günaltay, Çin'lerin eski dinleri hakkında Konfüçyüs'ün vesikaları dışında bize ulaşan somut belgeler olmaması hasebiyle araştırmasını King'lerden yola çıkarak yapmak durumunda kalmıştır. Konfüçyüs da eski vesikalar arasında belki seçici davranırsa da bir değişiklik yapmadan bize aktarmıştır. Bundan dolayı da Günaltay Kinglerdeki kayıtlara riayet ederek incelemesini yapmıştır. Çünkü Kinglerde pek çok eski belgeler mevcuttur ve Kinglerde mevcut olan temel fikirler eski dinin de temelini oluşturmaktadır. Çin'de eski din, Thian (gök), Chang-Ti (en büyük sultan) ve Chan (ruhlar) olmak üzere üç Tanrı'yı kutsayan esaslara dayanır. Bu üç Tanrı tasvirine dayanarak Faber, Legge ve Happel gibi bazı bilginler Çin'in eski dinlerini yücelterek, Hz. Musa'nın Yahve diniyle kıyaslayarak, monoteist bir din olduğunu,

⁹⁸a.g.e. s.259-268.

bunların gerçek ilahı tanıdıklarını savunmaktadırlar. Oysa bu konuyla ilgili inceleme yapan başka ilim adamları ise, Çin'in eski dinlerinin Şamanizm'in bir derece daha gelişkini olduğunu ileri sürmüşlerdir. Thian (Gök) ve ulûhiyetin şahıslar hakkında ne sevgi ve dostluk ne de düşmanlık ve nefret gibi anlayışı vardır. O nefret ve sevgi gibi anlayışlarını tabiat üzerinde cereyan ettirmektedir. Yani dolu, yağmur, aydınlık-karanlık, soğuk-sıcak gibi olaylar vaktinde ve ihtiyaca cevap verecek oranda meydana geliyorsa, bu mutluluğun habercisi olarak algılanırken; vakitsiz ve ihtiyaçtan daha az ya da daha fazla olarak cereyan ederse bu durum da felaketin habercisi olarak algılanmaktadır. Doğanın ahengini bozan düzensizlikler, kibirlenenlere felaketin habercisidir ve devlette düzenin sağlanması gerekliliği mesajı verirken; doğanın gidişatındaki düzenlilik ise alçakgönüllülere mutluluk bahşeder ve devletin de siyasî, sosyal ve ahlakî düzenin mesajını vermektedir. Yani gök, yer ve insan birbirleriyle uygunluk arz etmelidir. Bu haliyle evrendeki düzen, dinî bir nitelik taşımaktadır.

Çin'in kuzeyinde bulunan 'Tanrı Dağları' diye nitelendirilen Thian Chan dağı ve en yüksek zirvelerinden birine 'Han Tanrı' adının verilmesi Çinlilerin bu dağa vaktiyle ulûhiyet verdiklerini ve bu durumun Gök Tanrı inançlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. En Büyük Sultan yani Yüce Hükümdar olarak nitelendirdikleri ikinci tanrıları Chang-Ti ise gökte bulunmaktadır. Güneş, onun sembolü hatta oğludur. Yeryüzünün hükümdarı olan Çin imparatoru da güneşin oğludur. Çin'de hükümdar olan sülalelerin kökenini Chang-Ti'ye dayandıran efsaneler dahi mevcuttur. Üçüncü tanrıları olan Chan'a yani ruhlara yapılan ibadetler Thian'a, Chang-Ti'ye ve evrenin genel düzenine yapılan tapınmayla ortaklık arz eder. Çünkü Kinglerde gök, Chang-Ti ve ervah beraber anılmaktadır ve onlarda var olduğu sanılan güçler de aynıdır. Ervahın yaptığı işler, Chang-Ti'nin de faaliyetlerinin yerine sayılır. Çünkü ervah, yapması gerekli işleri Chang-Ti'nin sahip olduğu güçler ile yerine getirir. Ervah, Çinlilere göre gerçek varlık olup, gözle görülmez ve asılları anlaşılabilir. Göksel, dünyevî ve insanî diye üçe ayrılır. İnsanî olan ruhlara ise Tseu olarak adlandırılan ata ruhlarıdır. Çin'de ruhun ebedîliği inancı sadece ata ruhları için geçerlidir ve en çok tapınılan ruh da ata ruhlarıdır. Çinliler ata ruhlarının yaşantıları üzerindeki etkilerine kendi varlıklarından daha çok önem verirler. Atalarının her an hazır ve nazır olduğu, onların her hal ve hareketlerini gördüğü inançları, onların özel ve umumî

yaşantılarında daima atalarının huzurundaymış gibi yaşarlar. Tehlikeli ya da hastalıklı durumlarda atalarından yardım isterler. Krallara taç giydirme, nikâh gibi merasimler de atalarının tapınaklarında gerçekleştirilmektedir. Çinliler Atalarının ölümle birlikte tamamen yok olmadıklarına, ruhlar gibi görülmez bir şekilde dünyada kendi aralarında yaşadıklarına inanırlar. Sonuç olarak Çinliler, çocuk ve torunlarından çok atalarıyla; gelecekte ziyade geçmişle; hayatta olanlarından ziyade ölüleriyle daha çok ilgilenirler. Bundan dolayı dünya hayatını çok önemsemezler. Asıl önemsedikleri şey, ahlakî faziletlerini muhafaza edip atalar arasına karışabilmektir.

Eski Çin dininin en karakteristik yapısı, diğer dinlerin aksine bu dinde kâhin ve papaz gibi din adamı sınıflarının olmamasıdır. Dinî törenler, devlet memurları, bazı yazarlar ya da aile reisleri liderliğinde gerçekleştirilir. Çinliler kurban kesme geleneğine çok önem verirler. Dört mevsimin her birinin başlangıcında, savaşa gidildiğinde, hükümdarların ava çıktığı dönemlerde, mahsuller yok olması gibi özel durumlarda kurban kesmek adetleriydi. Kurban, hayvan olabileceği gibi, meyve, tütüsü de kurban edilebilirdi.

Çinliler arasında fal bakma ve gelecekte haber verme çok yaygındı. Önemli-önemsiz her işlerine fal ile başlardı. Rüyalar ve bazı garipsedikleri rastlantılar onları fal bakmaya teşvik ederdi. ‘Chi’ dedikleri bir bitki ve ‘pou’ dedikleri kaplumbağa kabuğu ile fal bakarlardı. Kaplumbağa kabuğunu ateşe atarak, yakılması esnasında meydana getirdiği şekil ve yarıklara göre yorumlar çıkarırlardı. Ay ve güneş tutulması, kuyruklu yıldızlar ve zelzele uğursuzluk alameti sayılıyordu.

Çinlilerin, İslamiyet, Hıristiyanlık ve Musevîlik haricinde ‘*üç din*’ diye niteledikleri San-Kiao adında dinleri olduğunu söylemiştik. Şimdi bu üç dini özet mahiyetinde işleyeceğiz.

3.7.1. Konfüçyanizm (Jou-Kiao)

Kong ailesine mensup olduğundan Kong-Tse (Kong ailesine mensup bilge) adıyla anılan Konfüçyüs, kendine Tchoung-ni adını vermektedir. Avrupalılar Kong-Tse’yi Konfüçyüs olarak anmaktadırlar. Konfüçyüs’ün adını verdiği din olan Konfüçyanizm, Çin’deki dinlerin en önemlisidir.

Çin tarihçilerine göre Kong-Tse, Çin'in soylu bir ailesine mensuptur. O daha çocukken babasını kaybetmiş, büyük fakirlikler çekmiştir. Zorluk ve sıkıntılar içerisinde büyüyen Kong-Tse, geçimini sağlamak için basit hizmetlerde bulunmuş, çobanlık yapmıştır. Daha altı yaşında zekâ ve dirayetiyle herkesin dikkatini çekmiş, on beş yaşlarına geldiğinde ise kendini eski kitapların incelenmesine adanmıştır. Konfüçyanizm öğretisinin temelini bu dönemde attığı söylenebilir.

Kong-Tse, zekâsı ve doğruluğuyla insanların dikkatini çekmiştir. Bunun sonucunda Lou kralının birinci veziri o daha yirmi yaşlarındayken devletin ambar memuru olarak görevlendirmiştir. Bu görevi ile halka hububat satışı ve dağıtımını yapıyordu. Bir müddet sonra seyahate çıktığı ve ihtiyar Lao-Tse ile görüşmek için Tcheou krallığının başkentine gittiği rivayet edilmiştir. Bu seyahatleri esnasında prensleri adalet ve doğruluğa davet ediyordu. Her tarafı saran kötülüklerle başa çıkamayacağını anlayan Kong-Tse, birkaç öğrencisiyle eski bilgilerin en değerlisi olarak kabul edilen Kingleri incelemeye ve bir araya toplatmaya girişmiştir. Bu süreçlerde Lou kraliyeti büyük çalkantılar ve kargaşalar yaşıyordu. Hatta Lou kralı bile memleketinden uzaklaştırıldı. Kong-Tse de çevredeki Thsi devleti topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu süreçlerde Lou prensiyle görüşmüş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Lou prensi devleti tekrar ele geçirince Kong Tse, bayındırlık ve adliye bakanlığına kadar pek çok önemli mevkilerde yer aldı ve geniş kapsamlı nice yenilikler gerçekleştirdi. Bakanlığının birinci senesinde Lou kralı Ting, zevk ve eğlence âlemlerine dalmış, doğruluk ve adaletten sapmaya başlamıştır. Kral artık Kong-Tse'nin tavsiye ve uyarılarını dikkate almıyor, hatta bu ihtarlarına tahammül bile edemiyordu. Bir rivayete göre kralın yolsuzluklarına karşı giriştiği mücadelede başarılı olamayan Kong-Tse ümitsizce bakanlıktan çekilmiş; hatta vatanını dahi terk etmek zorunda kalmıştır. Beraberinde birçok dost ve öğrencileriyle sesini duyurmak için yıllarca Çin'in birçok bölgesinde seyahatlere çıkmıştır. Bazı bölgelerde yüceltilerek ağırlandı; bazı bölgelerde ise baskılar görmüş hatta öldürülmek dahi istenmiştir. Kong-Tse yetmiş yaşlarına vardığında, Lou kraliyetinde oldukça önemli mevkide bulunan öğrencisinin nüfusuyla vatanına geri çağırılmıştır. Kong-Tse artık siyasi hiçbir rol üstlenmemiş, hayatının geriye kalan bölümünü araştırmalara ayırmıştır. Ölümü yaklaştıkça devletin akıbeti noktasında direnç gösterememesine ve

imparatorluğun yok olmasına ağlamış, elem ve ümitsizlikleriyle hayata gözlerini yummuştur.

Kong-Tse'nin temiz ve sade duygularını güzel bir şekilde dile getirdiği eserlerinden birkaç öğretiyi sizinle paylaşmak istiyoruz:

“Dünya nasıl yaratılmış? Bunun bizim için bir önemi yok. Bizce en önemli olan şey, yaratılmış olan âlemi nasıl düzene koyacağımızdır.”

“Yüksek insan sadece tanıdıklarına değil, herkese karşı iyi davranandır; orta halli bir kişi ise herkese değil sadece kendi tanıdıklarına iyilikte bulunandır.”

“Bir şeyin iyi olduğunu görüp de onu yapmamak, cesaretin azlığındandır.”

“İnsanların bana yapmalarını istemediğim bir şeyi, ben de başkalarına yapmayı arzu etmem.”

Kong-Tse'nin öğretilerindeki temel gaye metafizikî ve gizli konuları öğretmek değil, örf ve ahlak kurallarını özümsetmektir. İnsanın mahiyeti tam olarak bilinmemekteyken, ruhun mahiyetinin bilinmeyeceği, hayatın tam bilinmeden ölümün de bilinmeyeceği düşüncesini savunan Konfüçyüs'ün, ruh ve ölümler hakkındaki sorulara üstü kapalı cevaplar vermesi, onun metafizik konularına girmediğini; hatta Çin âlimlerini metafizikle uğraşmaktan uzaklaştırmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Kong-Tse, hikmeti de dünyadan el etek çekip münzevi bir hayat yaşamak değil; gerçek ve doğru prensipleri içtimaî hayata tatbik edebilmek olduğu şeklinde ifade etmektedir. Kendisi de ne zaman umumî hizmetler için davet edilmişse bu daveti derhal kabul etmiştir.

Kong-Tse (Konfüçyüs), gizli ve metafizikî konulardan uzak durup, sadece ahlakî konulara ağırlık vermekteydi. Bu bağlamda insan-evren ilişkisini önemsiyordu. Tabii kanunlar bozulmaz; tabii kanunlardan uzaklaşan ve bozulan, insandır. Kong-Tse, insanı tabii kanunlara tabi kılabileceğini savunmaktadır. Ahlakın da olay ve menfaatlere göre değil, eski bilgiler ve göğün düzeni model alınarak elde edileceğini iddia etmektedir.

Kong-Tse'nin ölümünden sonra sözleri ve öğretileri öğrencileri tarafından büyük bir titizlik ve özveriyle bir araya getirilmiştir. Çinlilerin ahlakı, medeni ve siyasi kanunlarını teşkil eden eserleri, hala okullarda öğrencilere ezberletilmektedir. Dönemindeki prenlere tavsiyelerini tam anlamıyla uygulatma fırsatı bulamayan Kong-Tse, vefatından iki nesil sonra ünü her tarafa yayılacak; öğretileri ve sistemi, millî ve dinî alanda yenilik hareketinin sosyal noktasını teşkil edecektir. Sonuç olarak “Tahtsız Hükümdar” ve “Mükemmel Bilge” namlarıyla kutsallaştırılan Kong-Tse adına birçok tapınak inşa edilecek, adına kurbanlar sunulacak ve kendisinden yardım umulacaktır. İnşa ettiği sistemi devletin temeline; şahsiyeti de milletin ahlakına model olacaktır. Kong-Tse'yi diğer bilginlerden üstün kılan pek çok vasfının olması bilginlere, bu vasfın sadece akıl ile ulaşılabilecek bir durum olmadığı ve yeni bir dünya düzeni için onun Tanrı'dan ilham aldığı fikrini düşündürmüştür⁹⁹.

Çin'in devlet tarafından tanınıp korunan resmî dini Konfüçyanizmdir. Bu din Çin'in her tarafına yayılmış, bu dinin kitapları ise Çinlilerin klasik eserleri olmuştur. Konfüçyanizm edebiyatçılar, aydın kimseler ve eski imparatorluk hanedanı mensupları olan prenlere nezdinde yüksek yerini hep korumuş ve millî medeniyeti özetlemek adına Konfüçyanizm, onlar tarafından yeterli görülmüştür.

3.7.2. Taoizm (Tao-Kiao)

Taoizm dininin kurucusu gizemli bilge olan Lao-Tse'dir. Çinli filozof Lao-Tse, kendisinden çok daha genç olan **Kong-Tse** ve eski Yunan düşünürlerinden **Tales**, **Anaksimonder** ve **Pisagor** ile de çağdaştır. Çoğu tarihçilere göre MÖ. 604 yılında doğmuştur. Onun hayat hikâyesi efsanelerle doludur. Bir efsaneye göre Lao-Tse'nin annesi nurdan hamile kalmış ve hamileliği 72 yıl sürmüştür. Bu kadar uzun süre anne karnında kalan Lao-Tse, doğduğunda saçları bembeyazmış. Bundan dolayı kendisine “*ihtiyar çocuk*” anlamına gelen **Lao** ismi verilmiştir. Çin tarihçilerinin birçoğuna göre Lao-Tse, Tcheou sülalesinin tarihçisi ve kütüphane görevlisi olduğu süreçte Kong-Tse tarafından ziyaret edilmiştir. Bu ziyaret sonucunda kendisinden çok etkilenen Kong Tse, Lao-Tse'yi dragona (ejderhaya) benzeterek, onun ilminin ve yeteneğinin zapt edilemeyeceğini vurgulamıştır.

⁹⁹a.g.e. s.275-287.

Lao-Tse ile Kong-Tse'nin hayatları ve öğretileri arasında çok fark vardır. Kong-Tse metafiziğe hiç önem vermez ve maddî hayatın inşasıyla ilgilenirken; Lao-Tse maddî hayat ile çok ilgilenmiyor, fazilet ve yüce sebeplerin derinliklerine dalıp, ıstıraplardan uzak inziva gibi bir hayat sürdürüyordu. Çin tarihçilerin verdiği bilgilere göre Lao, Tcheou hanedanına bağlı olarak yaşamış, bu hanedanın yıkılmaya yüz tuttuğu bir süreçte de memleketi terk ederek inzivaî bir hayat sürdürmüştür. Lao-Tse, **Tao-te** adlı eserini ve dinî sistemi olan *Taoizm*'i bu süreçlerde meydana getirmiştir. Bu gizemli filozofun seyahatlerle dolu inzivasında nerelere gittiğine, sonunun ne olduğuna, nerde ve ne zaman öldüğüne dair kesin bilgiler yoktur.

Lao-Tse'nin meydana getirdiği sistem olan Taoizm ile günümüz Çinliler tarafından inanılan Taoizm arasında çok farklar vardır. Lao-Tse'nin yaşadığı çağın çok üstünde olan dinî tasavvuf anlayışı, Materyalist Çinliler tarafından sihirbazlığa, simyacılığa dönüştürülmüştür. Lao-Tse dünyevî meşgalelerden arınıp nefis terbiyesini telkin ettiği halde; günümüz Taoistleri ise Lao-Tse'nin aksine dünya hayatına gereğinden fazla önem vermiş, dünyevî lezzetlere ulaşabilmek için simya ilmine rağbet etmişlerdir. Taoist Çinliler, fakirlikten kurtulmak, ölümden kaçmak hayaliyle dünyevîleşerek asıl görevlerini unutmuş ve eski ahlakî seciyelerini de yitirmişlerdir. Dünya ile ilgiyi kesmeyi amaçlayan Lao-Tse ve öğütlerinin pratikleştirildiği tapınak sistemi, yerini sihir, kehanet, tabiatperestlik, putperestlik ve binevi natürizme bırakmıştır. Bu durum Lao-Tse ile Taoizm arasındaki uçurumu gösterir mahiyettedir.

Taoizm, Budizm'den son derece etkilenmiştir. Hatta Budizm'deki üç tanrı (teslis) inancını taklit maksadıyla Taoizm'de de San-ching denilen üç put mukaddes kabul edilmiştir. Budistlerdeki bu üç puttan biri Buda'yı, ikincisi Buda'nın neşrettiği dini, üçüncüsü ise Buda'nın ümmetini temsil ediyorken; Taoistlerin üç putundan birincisi de Lao-Tse'yi, ikincisi neşrettiği dinini ve üçüncüsü de onun ümmetini temsil etmektedir. Budistlerde olduğu gibi Taoistlerde de dinî başkanlar yani keşişler ve papazlar sınıfı vardır. Papazların görevi sihir ve büyü ile kötü ruhları uzaklaştırmak ve bir takım muskalarla halkı hastalıklardan kurtarmaktır. Sinizm ve Konfüçyanizm'de böyle bir din adamı sınıfı yoktur. Yine Sinizm ve Konfüçyalizm'de dünyevî olarak mevcut olup, Taoizm ve Budizm'de uhrevî olarak ceza-mükâfat yaptırımı vardır. Hatta Taoizm, faziletlere karşılık ebediyeti vaat etmiştir. Tabi bu uhrevî mükâfat-mücazat ilişkisi İlahî dinlerdeki gibi Ahiret inancı ile alakası yoktur;

Uzak Doğu dinlerinin ortak karakteristiği olan Reenkarnasyon inancı ile ilişkilidir. Hatta katı reenkarnasyon fikirlerinde a'raf ve cehennem inancı da görülmektedir. Taoizm, bu tarz inançlarını Budizm'den almıştır. Yine Konfüçyanizm ve Budizm'de mevcut olan fal oklarına müracaat, Taoizm'de de vardır. Taoistler, inşa edecekleri evlerinin ve mezarlarının yerlerini fal oklarıyla belirlerlerdi. Ölülerin yatacakları yerde tam anlamıyla rahat etmeleri ve hayatta olanlardan intikam alma girişiminde bulunmamaları konusunda emin olmak için Çinli âlimler fal oklarına başvururlardı. Mezarın uygunluğunu da fal oklarındaki mıknaat akımları, mavi dragon ve beyaz kaplanın bir biri üstüne gelmesi, yerin kuru ve rutubetsiz olması, etrafta beyaz karıncalar olmaması şartlarına bağlanmıştır.

Taoizm'de bazı yıldızlara, güneşe ve beş unsura yani maden, su, ateş, toprak ve ağacın ruhlarına da perestiş edilir. Taoistlere göre bu beş unsur reenkarnasyonla ejderha, yılan gibi bedenlere bürünürler. Ondan dolayı sıkıntı anlarında yılana dua ve ibadet ederler. Yine Taoistler, ilkbaharın gelişini kutlarken, büyükçe bir ateş yakarlar. Rahipleri yarı çıplak olarak ateşe biraz tuz ve pirinç attıktan sonra yalınayak olarak etrafında tavaf eder ve kendilerinden geçerler. Taoistler üreme ve doğum ilahlarına karşı da bazı ayinler düzenlerlerdi. Taoistler ay'a da ayrı bir önem atfetmişlerdir ve yine bazı hayvan ve bitkileri de kutsamışlardır. Taoistlerin çok sayıda beytî ilahları da vardı. Her Çinlinin evinde, kendini gözetlediğine ve hal hareketlerini her sene Gök Tanrı'ya iletmişine inandıkları mutfak ilahlarının resmi ve atalarının ruhlarına ait tabletler bulunurdu. Taoist talebelerin kutsallaştırdığı ve bazı zamanlar şöhretli, büyük bilginlerin bedenlerine girdiğine inandıkları edebiyat tanrıları da vardır. Taoistler Wan-Chang dedikleri bu tanrılarına ait tapınakları yüksekokulların çevresinde inşa ederlerdi.

Taoizm dinini açıklığa kavuşturan ve kutsal doğmalarını içeren eser, **Mükâfat ve Mücazat** kitabıdır. Bu eserin büyük bir bölümü, ekonomiye, hayata ait ahlakî yasaklara ayrılmıştır. Bu eserde eşlerle ilgili ahlakî prensiplere de yer verilmiştir. Mükâfat ve Mücazat adlı eserde yer alan birkaç ahlakî prensibi sıralayabiliriz:

“Kocasını eşinden ayırmayınız! Onlar etin kemikle birleşmesi gibi birbirleriyle kaynaşmışlardır.”

“Eşinle daima iyi geçin”

“Kadınlar! Eşlerinize saygı gösterin.”

“Eşinin ve cariyelerinin sözüne kulak verme, Anne ve babaların nasihatlerine göre hareket et!”

“Çocuklarını ne doğduktan sonra, ne de doğmadan önce öldürme!”

“Kendini başkasının yerine koyarak, onların ulaştıkları mutluluklara sevin, karşılaştıkları felaketlere de üzül!”¹⁰⁰

Taoizm de Konfüçyanizm ve Budizm gibi devlet tarafından tanınıp korunan bir din konumundadır. Çin’de bu üç din iç içedir. Çinliler bu üç dinden üçünün de törenlerine katılabilir, bu dinden işine gelen teori ve pratikleri alabilirler.

3.7.3. Budizm (Fa-Kiao)

Çinlilerin “Fa” ismini verdikleri Buda tarafından kurulup, öğrencileri tarafından formüle edilen dinin adıdır. Çin’de hâkim olan üç esaslı dinden birini teşkil eder. Menşei Hindistan’dır. M.Ö. 3.yüzyıldan itibaren bazı Budistler Çin’e sokulmuşlardır. Fakat Budizm’in Çin’de yaygın hale gelmesi ve Çin’in üçüncü bir dini olarak tanınması M. 61 yılına dayanmaktadır. Bu dönemde Budacılığı benimsemiş olan bir kısım halkın kalplerini fethetmek için, o dönemin imparatoru Ming-ti, Budizm’e ait kutsal kitapları getirmek üzere bir elçisini Hindistan’a göndermiştir. Bu elçi M. 75’te Buda’nın ve bir Budist rahibin heykeli ile Budizm’in kutsal kitaplarını Çin’e getirmiştir. Bu günden itibaren Çinli Budistler, birçok heyet ve seyyahlar kutsal kitapları ele geçirmek için Hindistan’a gitmişlerdir. Buna rağmen Budistlerin kutsal kitap koleksiyonlarını M. 1410’larda ancak tamamlayabilmişlerdir.

Çin’deki Budistler halkın aşağı tabakalarını oluşturuyorlardı. Bu Budistler, Budizm’i cahilane temsil ediyorlardı; hatta bu dinin tarihinden bile haberdar değillerdi. Budizm’e ait kitapların dili olan Sankristçe’yi de bilmediklerinden, dinlerine ait kitapları da anlamaz hatta tanımazlar. Çin’e dışarıdan gelen bir din olan Yahudiliğin Çinli mensuplarının İbraniceye ve kendi kitaplarına cahil olmaları; yine Çin’e dışarıdan giren bir din olan İslâmiyet’in Çinli mensupları da Arapçayı bilmemeleri bu durumun sadece Çinli Budistlere mahsus olmadığını göstermektedir.

¹⁰⁰a.g.e. s.305.

Günaltay, Tarih-i Edyan adlı eserinde Çin’de Budizm’e, Konfüçyanizm ve Taoizm kadar detaylı değinmemiştir. Bu konuyu yüzeysel işlemiştir. Eserinde Kong-Tse ve Lao-Tse ekollerinden ayrı ayrı etkilenen, bazıları da kendi başlarına yeni sistemler ortaya koyan Çinli filozoflara detaylı olarak yer vermiştir. Mesela herkese zevk ve sefaya atılmayı öğütleyen, faziletleri hiçe sayan, dünyadan azamî derecede faydalanmayı amaç edinen “herkes kendi nefesine” prensibini benimseyen filozof **Yang**’dan bahsetmiştir. Devamında Yang’ın sistemini yıkıcı olarak gören, insan sevgisini temel prensip edinen filozof **Ming**’i işlemiştir. Ayrıca Lao-Tse’nin öğrencileri **Lih-Tse** ve **Tchwang**’dan; Sokrat, Eflatun, Aristo gibi Yunanlı dehalarla çağdaş olan, felsefe tarihinde yüksek bir yer elde eden ve Kong-Tse’nin ekolünün önde gelen liderlerinden olan **Meng-Tse**’den dem vurmıştır. Yine eserinde Meng-Tse’nin faziletin insan doğasıyla eşit olduğu sistemini şiddetle eleştiren, insanın yaratılıştan hayvanî özelliklere sahip olduğunu savunan **Seon**’un; insanın aslı yaratılışını iyi ya da kötü diye ayırt etmenin kısıtlama olduğunu, iyi bir insanın yaratılışının iyi bir eğitimle değişeceğini savunan **Han-You**’nun açıklamalarına yer vermiştir. Son olarak Çinliler üzerinde en çok etkisini gösteren, kutsal kitaplara pek çok yorum ve açıklamalar yapan **Tcheou-Hi**’den de bahsederek Çin’de Budizm konusunu sonlandırmıştır.

3.8. Günaltay’a Göre Japon Halkı Dinleri

Japonların milli ve resmi dini Şintoizm’dir. Şinto, Japonca “yol” anlamına gelmektedir. Japonlar milli dinlerini Buda ve Konfüçyüs dinlerinden ayırmak amacıyla dinlerine “kami yolu” anlamına gelen “Kami no michi” de demektedirler. Şintoizm dinine ait Kojiki, Nihonshoki ve Shiou-I olmak üzere üç kitabı vardır.

Günümüz Japonları, iki Moğol kabilesi soyundandır. Bu iki büyük Moğol kabilesi vaktiyle Kore’den gelmiş, Japonya Adaları denilen adaları ele geçirmiştir. Tabii önce bu adalarda “Aino” denilen halk yaşamaktaydı. Moğol istilası sonucu bu halk, kuzeyde Yeso adalarına sürülmüş ve zamanla Moğollarla kız alıp vermelerin de etkisiyle asimile olup gitmişlerdir. Dolayısıyla Japonya’nın yerel halkı diye bir halk kalmamıştır.

M.3.asırdan itibaren Çin medeniyeti ile Japon halkı arasında bazı istilalar sonucunda etkileşim olmuştur. M.6.asırdan itibaren de Japonya’da Budizm yayılmaya başladı;

hatta Şintoizm’i ortadan kaldırabilecek kadar etkili olmaya başladı. Tabii Budizm’in bu güçlü etkisi, Japonya’nın orta halli bir dini olan “Ryobou”nun yoğun katkılarıyla olmuştur. Ryobou dini, Şinto ilahlarını ezeli Buda’nın tecellisi olarak görmesi hasebiyle bu din, Şintoizm ile Budizm dini arasında bir sisteme dönüşmüştü. Bu din, M.16.asırdan sonra Çinli “Tcheou-Hi”nin Konfüçyüs üzerine yaptığı bazı yeniliklerin Japon halkını da kendi milli geleneklerine yoğunlaştırmaya sevk etmesi sonucu etkisini yitirmiştir. Japonların milli geleneklerini inceleme hareketleri 1868 yılında askerî gurupların nüfuzunun Mikado’ya geçmesinde etkili olmuş ve Şintoizm’in devletin resmi dini olmasını sağlamıştır. Bütün bunların sonucunda Budizm, Japonya’da eski etki ve saygınlığını yitirmiştir. Budizm tapınakları arındırılarak Şinto dinine tahsis edilmiştir. Hatta Budist rahipler, ruhbanlıklarından dolayı evlenemediklerinden, Şintoizm dinine geçerek evlenmişlerdir. Bütün bunlara rağmen Budizm’in halk arasında ayrı bir saygınlığı vardır. Şintoizm ve Budizm arasında uzun süre kanlı kavgalar da olsa günümüzde bu iki din mensupları arasında barış ve düzen hâkim olmuştur. Japonya’da halk arasında bu iki din iç içe yaşamaktadır. Öyle ki hayatı boyunca çocuklarını Şinto tapınaklarına gönderen ailelerin, öldüklerinde Budist ayinlerle defnedildikleri de görülmüştür.

Günümüzde Japonya’da Şintoizm, Budizm ve bazı misyoner faaliyetleri sonucunda az müntesibi olsa da Hıristiyanlık dini mevcuttur. İslamiyet ve Musevilik dinlerine ise hiç rastlanmamaktadır. Japonya’da dine bağlılıktan daha öte vatanperverlikleri vardır. Dine bağlılık derecesinde olan bu aşırı vatanperverlik hisleri, zamanla atalara ve kahramanlara tapınma formatına dönüşmüştür. Bu atalarını ilahlaştırmanın dışında Japonya halkının ikinci ilahları da mevcuttur. Gök cisimleri, taş, bitki, hayvan ve insanlardan oluşan ve olağanüstü güçlerle donatıldığına inandıkları bu ikinci sınıf ilahlarına “kami” derler. Mesela hayvan kamilerinden horoz, güneş perisi; tilki yer perisi; tarla faresi, servet perisi sembolü olarak kutsallaştırılmıştır. Tapınaklarının çevresinde bir atın çoğunlukla bulundurulması, tapınak kapılarının iki tarafında “semavi köpek” ve “Kore köpeği” diye niteledikleri köpekleri bulundurmaları; sel ve yangınlardan kendilerini koruduğuna inandıkları kurutulmuş yılanı evlerinde bulundurmaları bu hayvanların kutsallaştırıldığını göstermektedir.

Japonların kutsal kitaplarından olan tarihî ve efsanevî masallarla donatılan Kojiki’de imanın şartları, ibadet ve ahlakî öğretilere dair hiçbir şey yoktur. Bu eserde birçok

tanrının varlık aşamasından bahsedilmektedir. Örneğin yer ve gök birbirinden ayrılınca kendi kendini yaratan “göğün sahibi”, “yüce ilah” ve “mucizeli doğum ilahı” dedikleri *üç ilah* ortaya çıkmıştır. Gök ve yer birbirlerinden ayrılırken deniz üzerinde kırmızı bir tomurcuktan “sevimli prens” ve “göğün sakini” dedikleri gözle görülemez *iki büyük ilah* ortaya çıkmıştır. Daha sonra karı-koca mahiyetinde *beş ayrı ilah* ortaya çıkmıştır. Bunun gibi efsanelerde anlatılan güneş perisi, ay perisi, yağmur ve fırtına perisi, gök gürlemesi ilahı, sokaklar ilahı, şehvet ilahı, yeri besleyen peri gibi tasvir edilen ve uğruna mihraplar, ayinler düzenledikleri birçok tanrıları vardır.

Japonya’da atalara ve kahramanlara tapınma ve ayinler çok yaygın olup, genel olarak fener bayramları şekliyle yerine getirilir. Bu ayinlerde ve daha birçok ayinlerde Budizm’den etkilenmişlerdir. Geçmişte bakan, imparator sıfatındaki şöhretli ataları, hekimlik, hattatlık ve savaş ilahları vasıflarıyla mabudlaştırılmışlardır. Beytî mabutları da Çin’de olduğu kadar önem arz etmese de bir yerin ya da bir kabilenin koruyucusu faktörüne sahiptir. Yeni doğan bebekler ona sunulur. Japonlar dünyevi bir iyilik karşılığında ya da günahlarının affı için tanrılarına kurbanlar sunarlar. Adakları da pirinç, balık, av hayvanı, bira, meyve ve sebze gibi maddelerle icra edilirdi. İbadetleri de bütün kami’lerine dua etmek ve adadıkları kurbanın kalıntılarını toplamakla sınırlıdır. Her yıl Ocak ayının birinden üçüne kadar devam eden ayinleri vardır. Şubat ayının dördünde yapılan hasat duası ayini; Haziran’ın on beşinde Mikado hanedanı akrabaları olan ilahların bayramı; Eylül’ün on beşinde ilk ürün bayramı; Kasım ayının yirmi üçünde hasat bayramı ve Haziran’ın otuzu ile Aralık’ın otuz birinde sergilenen büyük temizlik ayinleri de Japonların en önemli ve görkemli dinî ayinleridir. Bu ayinler dışında yerel bayramları da vardır. Ayinlerine de kutsal kabul ettikleri su ile ellerini yıkayarak başlarlar.

Şintoistlerin tapınaklarının hepsi, batıya yöneliktir. “Ameterasou” ve “Okouninoushi” tapınakları tanrıların evi kabul edilip Şintoistlerin Kâbe’si hükmündedir. Her Şintoist, ömründe bir kere de olsa bu tapınakları ziyaret etmekle mükelleftirler. Bu ziyaretleri yapmayanların ise hayatta başarı ve mutluluk yüzü görmeyeceğine inanılır.

Tüm Uzak Doğu toplumunda görüldüğü gibi Japonya’da da falcılık ve sihirbazlığın her nevi mevcuttur. Kâğıttan yaptıkları ve kendilerini her türlü kötülükten

koruyacağına inandıkları muskaları vardır. Bu muskaları evlerinin duvarlarına asarlar ve üzerlerinde taşırlar. Geyiklerin kürek kemiklerini ateşe atıp, üzerindeki değişim ve yarıklardan hüküm çıkarmak gibi fal bakma teknikleri vardı. Bu teknikleri zamanla Çin'de yapıldığı gibi kaplumbağa kabukları üzerinden sergilenmeye başlanmıştır. Çok enteresan olan bir fal teknikleri de sokak falı dedikleri fal türüdür. Fala bakacak kişi sokak başında oturup, geçenlerin sesine kulak vererek ilk duydukları cümlelerden yola çıkarak hükümler çıkarmaktaydı. Rüya tabiri de Japonlarda çok yaygın olan hüküm çıkarma yoluydu. Şintoistlerde itikâfa girerek geleceği anlama ve fal bakma anlayışları vardır. Medyumlar, meditasyon ile kendinden geçerek, bayılarak ve titreyerek ilahların kendisine hulûl ettiği inancıyla sorulan sorulara cevap verir ve gaipten haber verir.

Japonlarda cenaze töreni ise şöyledir. Onlar ölülerini mabette kutsal sedir üzerinde küçük ahşap dolaplarda sekiz güne kadar bekletirler. Bu ölünün ruhundan yardım isteme gibi ayinleri vardır. Ölülerine yiyecek ve içecek sunarlar, müzik eşliğinde titreyerek ve dans ederek ağıt yakarlar. Son gün de ölülerini başı kuzeye dönük olarak defnedirler. Önceleri ölülerinin hayatta iken kullandıkları eşya ve bineklerini hatta hizmetini gören uşaklarını dahi onunla birlikte gömerlerdi. M.1.asırdan itibaren ise at ve uşakları yerine onların büyüklüğünde ve suretinde balçıktan yaptıkları heykelleri defnetmeye başlamışlardır.

Son olarak Japonların gündelik hayatta renkler arasından kırmızı ve beyaz rengi; sayı olarak da sekiz rakamını kutsadıklarını ifade ederek konumuzu sonlandıralım.

SONUÇ

Günaltay'ın fikri hayatında üç merhale görülmektedir. 1920'li yıllara kadar yazdıklarıyla İslam merkezli olarak meselelere bakmakta; hurafelerden arındırılmış İslam'ın gerçek ruhunun öğretilmesiyle ve İslam Şemsiyesi (Hilafet) altında birliğin ve kurtuluşun mümkün olacağını savunmaktadır. Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ondan sonra, azınlıkların ve çeşitli Müslüman unsurların (Araplar, Arnavutlar v.s.) tavrını gördükten sonra Milliyetçiliği savunmakta, kurtuluşun milli asabiyet ile olacağını ileri sürmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkçülük yönü ağır basmakta, yazdığı eserlerde bunu işlemekte, dünyanın en eski uygarlığının ve dilinin Türklere ait olduğunu ortaya koymaya çalışan makaleler yazmaktadır.

Günaltay, dönemi düşünce akımlarından hiç birine tam olarak saplanıp kalmamıştır. O, kimine göre İslamcılık akımının öncüsü ve militanı; kimine göre modern İslamcı; kimine göre ise ileri bir Türkçüdür. O, bütün bu akımlarla da siyasi ve fikri açıdan ilişkili olmuş, renkli bir kişiliğe sahiptir. Fakat genel fikriyatı ise, Batılılaşma ve Türkleşmenin İslamlaşmayla olabileceği yönündedir.

Günaltay, İslamiyet'in, ilme verdiği ehemmiyete binaen ilim erbabına ayrı bir önem vermektedir. Ancak terakkiyat ve üstünlüğün de ancak ilim ve irfan ile sağlanabileceğini de ilave etmektedir. İslam dininin ilim ile uzlaşmadığı yanlına düşmenin vahametini ve bu düşünceyi savunanların cehaletlerini ortaya koymaktan üzülen de olsa ifade etmekten geri durmamaktadır. Günaltay, İslamiyet'in ilim, ahlak ve terakkiyat hususunda ortaya koyduğu prensiplerin hakkıyla öğrenilmesiyle, Müslümanların dinlerinin kanunlarına hakkıyla itaatkâr olmalarıyla bir cemiyetin huzur ve asayişinin temin edileceğini; hatta polis teşkilatına bile lüzum kalmayacağını düşünür. Bunun en güzel örneği olarak da Asr-ı Saadet'i ve Devr-i Faruk'u işaret etmektedir.

İslam dini hem bedenen hem zihnen kuvvetli ve temiz kişilerin yetişmesini benimsemiştir. Çünkü aklın terbiyesi insanı manevi yönde temizler ve yüceltir. Vücudun sıhhati ve temizliği de zinde bir kişiliğe ve sağlam bir nesle sebep olur. Günaltay, bir avuç İslâm toplumunun doğu ve batıdaki büyük imparatorluklara üstün gelmesini İslam'ın özündeki bu terbiye anlayışına bağlamıştır. Ne yazık ki bu terbiye anlayışı uzun müddet devam etmemiştir. Üçüncü halife Hz. Osman (r.a.) döneminde Emevilerin yönetimde etkili olmaya başlamaları ile İslam'ın adalet anlayışı sekteye

uğramış; zulüm, haksız ve ahlaksızlık baş göstermeye başlamıştır. Günaltay'a göre İslâm inancının özüne vurulan ilk darbe de tam bu dönemde başlamıştır.

Müslümanları tefrika ile birbirine düşüren, kardeşlik bağlarını koparıp aralarında uçurumlar açan en önemli sebep mezhep ayrılıklarıdır. Cahil kimselerce tetiklenen, İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki soğukluktan daha fazla soğukluk doğuran bu mezhep ayrılıkları, kötü niyetli kişi ve akımlara faaliyetlerinde rahatlık ve fırsat sağlamıştır. Bunun sonucunda akıl ve mantığa sığışmayan bir sürü tuhaf hurafeler, birçok felakete kapı aralayacak fikirler ortaya çıkmıştır. Günaltay'a göre bu mezhep ayrılıklarını kaldırmanın çaresi mezhep birliği faaliyetlerinde değildir. Sünnîler ve Şîîler kendi mezheplerine bağlılıklarını devam ettirebilirler. İslam kardeşliğinin tesisi için yapılacak asıl faaliyet, kitapları, peygamberleri ve kibleleri bir olan bu iki mezhep yetkililerinin bir araya gelerek mensuplarına tefrika ve nefret uyandıracak telkinatları durdurmaya ve İslam kardeşliğini amaç edinmeyi öğütlemelidirler.

Günaltay İslamiyet dininden sonra ilkel kabile dinlerini Animizm, Natürizm, Fetişizm ve Totemizm tasnifiyle ayrıntılı olarak işlemiş, bunu yaparken bu alanda hatırı sayılır filozofların, sosyologların ve tarihçilerin düşüncelerine yer vermiştir. Günaltay, eserinde ilkel kabile dinlerinin tenkidine geniş bir yer ayırmış ve bu alanda araştırma yapacak, eser verecek şahsiyetlere de zengin bir kaynak teşkil etmiştir.

Günaltay'a göre Durkheim, animizm ve natürizm nazariyelerini çürütmeye çalışsa da kendi natürizm nazariyesi de birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Durkheim teorisinin en eleştirilen yönü, teorisini sadece totemizme hasretmeyip, totemizme genel nitelikler yükleyerek umumîleştirmesi ve kapsamlı bir kural haline getirmesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt. (2003). *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım Maziden Atıye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- AKGÜL, M. (1999). *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya.
- AYRANCI, İ. (2007). *Bir Tarihçi Olarak Şemseddin Günaltay, (Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara.
- BERKES, N. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- CEYHAN, A. (1991). *Sıratı müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ÇELEBİ, İ. (1999). *İslam Düşüncesinde Arayışlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- ÇETİNKAYA, B. A. (1998). 'Tek Parti Döneminin 'İslamcı' Başbakanı: Şemseddin Günaltay. *C.Ü.İ.F.D.* , Sayı:2, s.437-444.
- ÇETİNKAYA, B. A. (2003). *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay*. Ankara: s.38-43.
- ÇOKER, F. (1983). *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. Ankara: TTK yayınları.
- ÇUBUKÇU, İ. A. (1986). *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇUBUKÇU, İ. A. (tarih yok). “Şemseddin Günaltay’ın Dini Düşüncesi”. *A.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 50.
- DENİZ, A. Ç. (2006). *Şemseddin Günaltay’ın Dinî ve Toplumsal Görüşleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara.
- GÖKBEL, A. (tarih yok). ‘Şemseddin (Günaltay) ve Dinler Tarihine Yaptığı Katkıları’ . *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* .

- GÜNALTAY, M. (1991). *İslam'da Tarih ve Müverrihler (İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler) sad.: Yüksel Kanar*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1923). *Felsefe-i Ūlâ İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1996). *Zulmetten Nura (1915), yayına hazırlayan: Musa Alak*. İstanbul: Furkan Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1997). *Hurafattan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz. Ahmet Gökbel*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (2000). *Maziden Atiye Geçmişten Geleceğe, sad.: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı*, . İstanbul: Marifet Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (2006). *Dinler Tarihi (Yeryüzündeki İlkel Dinler), Sad: Sevdije Yıldız*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (2006). *İslam Tarihi (İslam Öncesi Arap Tarihi), sad.: M. Mahfuz Söylemez*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- GÜNALTAY, M. Ş. (tarih yok). "Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri". *İslam Mecmuası, c.1, 16 Rabiyülevvel 1332* , s.25-26.
- HOCAOĞLU, D. (1995). *Laisizmden Sekülerizme Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*. Ankara: Selçuk Yayınları.
- İĞDEMİR, U. (22 Ekim 1961). "*Fikir ve Ūlkü Adamı Günaltay*". *Ulus Gazetesi*: s.2.
- KARA, İ. (1998). *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Tarih*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KARPAT, K. (1967). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul.
- KÜÇÜK, A. (1997). 'Şemsettin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı'. *Türk Yurdu* , c. 17, s.121-124.
- KÜÇÜK, Y. (1984). *Aydın Üzerine Tezler 2*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

ŞAHİN, K. (İstanbul,1996). "Günaltay, Şemseddin" maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, , c.14, s.286-288.

TUNAYA, T. Z. (1962). *İslamcılık Cereyanı*. İstanbul.

ÜLKEN, H. Z. (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi II*. İstanbul: Selçuk Yayınları.

ÜLKEN, H. Z. (1999). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Ana Britannica. '*Günaltay*' mad. İstanbul.

Büyük Larousse. (1986). '*İslam Birliği*' maddesi. İstanbul.

Meydan Larousse. (1981). '*Günaltay*' mad. İstanbul.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1979). ''Günaltay'' mad. . *Dergah Yayınları* , c, III, s.404-405.

Ulus Gazetesi. (20, 22. Ekim 1961; 7 Aralık 1961.).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Gökhan DÜZ
Doğum Yeri	Göle / ARDAHAN
Doğum Tarihi	01.01.1985

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Fakülte	Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi
Bölüm	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (.....) YÖKDİL (....) TOEFL (....)
.....	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Milli Eğitim Bakanlığı
Görevi/Pozisyonu	Öğretmen
Tecrübe Süresi	7 yıl

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	İstasyon Mahallesi Muzaffer Selçuk Cad. No:17 / KARS
E-mail	elgkhn@gmail.com